

Η γυναίκα **συμμετέχει**
Η πολιτική **αλλάζει!**

ΦΥΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

1^η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

ΣΥΓΓΡΑΦΗ: **Μάρω Παντελίδου Μαλούτα**

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

1ⁿ
=

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Φύλο - Κοινωνία - Πολιτική

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

1_n
=

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Φύλο - Κοινωνία - Πολιτική

ΣΥΓΓΡΑΦΗ

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

ΑΘΗΝΑ 2014

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ:

I. Φύλο - Κοινωνία - Πολιτική

ΣΥΓΓΡΑΦΗ

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ (ΚΕΘΙ)

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ-ΠΑΡΑΓΩΓΗ

ACCESS ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Α.Ε.

ΣΧΗΜΑ

17.5 x 25

ΣΕΛΙΔΕΣ

104

ISBN

978-960-6737-30-5

A Θ Η Ν Α 2 0 1 4

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ (ΚΕΘΙ)

Χαρ. Τρικούπη 51 & Βαλτετσίου, 106 81 Αθήνα

Τηλ.: 2 10 3898000, Fax: 2 10 3898058

E-mail: kethi@kethi.gr, kethi@gynaikes-politiki.gr

www.kethi.gr

www.gynaikes-politiki.gr

Το Έργο: «**Ενθάρρυνση και υποστήριξη της συμμετοχής των γυναικών σε θέσεις πολιτικής ευθύνης και εκπροσώπησης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο πολιτικής**» υλοποιείται από το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας και εντάσσεται στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα: «**Διοικητική Μεταρρύθμιση 2007-2013**» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
Πρόλογος της Γενικής Γραμματέως Ισότητας των Φύλων	9
Πρόλογος της Προέδρου του ΔΣ του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας	11
Λίγα Λόγια για το Έργο	13
Εισαγωγή-Στόχος του Εγχειριδίου	15
Κεφάλαιο 1	
Θεωρία για το Φύλο ως Βασική Αρχή Οργάνωσης της Κοινωνίας	17
Πίνακας Ανακεφαλαίωσης I	24
Κεφάλαιο 2	
Διαδικασία Διαμόρφωσης της Ταυτότητας Φύλου, Έμφυλη Κοινωνικοποίηση και Έμφυλοι Ρόλοι	25
Πίνακας Ανακεφαλαίωσης II	41
Πρόσθετο Υλικό για Συζήτηση	42
Ερωτήματα προς Συζήτηση	42
Κεφάλαιο 3	
Το Φύλο ως Μορφή Κοινωνικής Ανισότητας και ως Καταπιεστικό Σύστημα Επιταγών	43
Πίνακας Ανακεφαλαίωσης III	58
Κεφάλαιο 4	
Προβλήματα της Έμφυλης Ιδιότητας του Πολίτη στη Θεωρία και την Πράξη	61
Πίνακας Ανακεφαλαίωσης IV	73
Κεφάλαιο 5	
Πολιτικές για την Αντιμετώπιση της Έμφυλης Ανισότητας και Σημασία του πώς Ορίζεται το Φύλο	75
Ερωτήματα προς Συζήτηση	89
Πίνακας Ανακεφαλαίωσης V	90
Συμπερασματικές Παρατηρήσεις	93
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	99
Βιβλιογραφικός Οδηγός για Περαιτέρω Εμβάθυνση	99
Βιβλιογραφικές Αναφορές	99
α) Ελληνόγλωσσες	99
β) Ξενόγλωσσες.....	101

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Συμπληρώνονται φέτος 60 χρόνια από τη στιγμή που για πρώτη φορά η Ελληνίδα κρατά εκλογικό βιβλιάριο στα χέρια της με το οποίο μπορεί να συμμετέχει στην εκλογική διαδικασία. Ήταν οι εκλογές του 1953 που ανέδειξαν την Ελένη Σκούρα πρώτη Ελληνίδα Βουλευτή. Μόλις τον προηγούμενο χρόνο είχε κατοχυρωθεί διά νόμου το δικαίωμα του «εκλέγειν» και «εκλέγεσθαι» για τις Ελληνίδες.

Ο πολυετής αγώνας για τη σημαντική αυτή κατάκτηση βρήκε σθεναρή αντίσταση από το ανδρικό φύλο. Αρκετοί ήταν εκείνοι που επωνύμως και δημοσίως δε δίστασαν να χλευάσουν τη διεκδίκηση ενός δικαιώματος που σήμερα φαίνεται αυτονόητο. Η ελληνική κοινωνία δεν αποδέχθηκε τη γυναίκα ως κοινωνικά και πολιτικά ενήλικο άτομο, παρά μετά τα μέσα του 20ού αιώνα.

Σήμερα, η γυναικεία υποψηφιότητα και συμμετοχή σε ανώτατα αξιώματα της δημόσιας ζωής ή θέσεις ευθύνης σε εθνικούς και ευρωπαϊκούς θεσμούς δεν προκαλεί βεβαίως μειδιάματα. Συχνά δε αποτελεί θεσμική απαίτηση με τη μορφή των ποσοστώσεων και παρακολουθείται, ρητά ή άρητα, ως δείκτης προόδου του πολιτικού μας πολιτισμού και της ποιότητας της δημοκρατίας.

Τις τελευταίες δεκαετίες αρκετές Ελληνίδες έχουν επιδιώξει, με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία, να αναμετρηθούν με άρρενες συν-υποψηφίους τους για μια θέση στη δημόσια ζωή. Κάποιες επιτυγχάνουν τον στόχο τους, κάποιες όχι, λυγίζοντας από το βάρος πολλαπλών ευθυνών, χωρίς ουσιαστική υποστήριξη και συνθήκες συμφιλίωσης επαγγελματικής και προσωπικής ζωής. Κάποιες για να επιβιώσουν υιοθετούν «ανδρικά» πρότυπα που δεν ανανεώνουν επί της ουσίας τον πολιτικό λόγο, αλλά και δεν προωθούν το γυναικείο αίτημα. Όλες όμως αργά ή γρήγορα θα συναντήσουν «γυάλινες οροφές» που καθιστούν σχεδόν ανέφικτη την ισότιμη πρόσβαση σε όλες τις βαθμίδες της ιεραρχίας, στη διοίκηση, στην οικονομία, στους θεσμούς, στην κοινωνία των πολιτών.

Διερωτάται κανείς, υπάρχει τρόπος να διαρραγεί αυτό το αόρατο εμπόδιο; Υπάρχει τρόπος να «μάθει» μια γυναίκα να διεκδικεί αποτελεσματικά στο σύγχρονο πολιτικό τοπίο; Η απάντηση είναι «ναι», και αυτό επιτυγχάνεται με γνώση, με δικτύωση και με τις κατάλληλες προσωπικές δεξιότητες επικοινωνίας και άσκησης ηγεσίας.

Οι γυναίκες που θα διεκδικήσουν θέσεις πολιτικής ευθύνης και εκπροσώπησης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο πολιτικής, θα χρειαστούν αποθέματα αυτοπεποίθησης, δύναμης και δημιουργικότητας.

Θα πρέπει στην καθημερινότητα να αγωνιστούν για να αναδείξουν και να πείσουν ότι λέξεις όπως «πολίτης» και «πολιτικός» αναφέρονται και στα δύο φύλα.

Στην προσπάθεια αυτή αφιερώνεται μια σειρά τεσσάρων εκπαιδευτικών εγχειριδίων που απευθύνεται σε γυναίκες που επιθυμούν να συμμετέχουν ενεργά στη δημόσια ζωή, σε εθνικούς ή ευρωπαϊκούς θεσμούς. Τα εγχειρίδια είναι αφιερωμένα στις θεματικές ενότητες «Φύλο - Κοινωνία - Πολιτική», «Δομές Πολιτικής Εξουσίας», «Πολιτική Επικοινωνία» και «Εθνικές και Ευρωπαϊκές Πολιτικές» και θα αξιοποιηθούν σε ειδικά σχεδιασμένα σεμινάρια που θα «ταξιδέψουν» σε όλη την Ελλάδα. Η σειρά εκδίδεται από το ΚΕΘΙ, στο πλαίσιο του Έργου που υλοποιεί με τίτλο: «Ενθάρρυνση και υποστήριξη της συμμετοχής των γυναικών σε θέσεις πολιτικής ευθύνης και εκπροσώπησης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο πολιτικής».

Η Ελλάδα χρειάζεται τις γυναίκες της, το ήμισυ του δυναμικού της, στα πολιτικά κέντρα αποφάσεων. Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση πολιτικών χρειάζονται τη γυναικεία οπτική για να εκφράσουν την κοινωνική ποικιλία και πολυμορφία.

Εύχομαι θερμά τόσο τα εγχειρίδια, όσο και το ευρύτερο επιμορφωτικό έργο που έχει αναλάβει να υλοποιήσει το ΚΕΘΙ για λογαριασμό της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων, να εκπληρώσουν τους στόχους τους, όχι μόνον ως προς το γνωστικό, αλλά και ως προς το βιωματικό μέρος.

Οι δυσκολίες είναι αρκετές, αλλά το όφελος πολύ μεγαλύτερο.

Βάσω Κόλλια
Γενική Γραμματέας Ισότητας των Φύλων
Υπουργείο Εσωτερικών

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ ΔΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

Το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) αποτελεί τον συντονιστή φορέα του Δικτύου φορέων, οργανώσεων και προσωπικοτήτων για την ίση συμμετοχή των γυναικών στις πολιτικές διαδικασίες και στα κέντρα λήψης αποφάσεων με το όνομα «Ελένη Σκούρα».

Επιλέξαμε την παρούσα ιστορική συγκυρία, κατά την οποία επιρρίπτεται στην πολιτική, στους πολιτικούς και τις επιλογές τους η βασική ευθύνη για τη σύγχρονη οικονομική, κοινωνική αλλά και ηθική κρίση, να μιλήσουμε ξανά για ενασχόληση με την πολιτική. Με πεποίθηση ότι η πολιτική δεν είναι συνώνυμο της αμαρτίας και ότι όσοι ασχολούνται με την πολιτική δεν είναι συνέταιροι της διαφθοράς, ανοίξαμε το διάλογο για τη διεκδίκηση της ίσης και ισότιμης συμμετοχής των γυναικών σε θέσεις πολιτικής ευθύνης στο ελληνικό και ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Σε μια τέτοια περίοδο, εκμεταλλευόμενοι τις δυνατότητες που μας παρέχονται από τη χρήση συγχρηματοδοτούμενων ευρωπαϊκών εργαλείων, αποφασίσαμε ότι πρέπει να ενώσουμε τις δυνάμεις μας.

Επιλέξαμε να δικτυώσουμε όσους φορείς, οργανώσεις και προσωπικότητες συμφωνούν με την αρχή ότι η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική ζωή και η μεγαλύτερη αντιπροσώπευσή τους στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων επιβάλλεται για λόγους αξιοπιστίας του πολιτικού συστήματος. Αξιοποιείται, έτσι, το σύνολο της κοινωνικής εμπειρίας που συνιστά το σημαντικότερο ίσως μέσο ενίσχυσης της δημοκρατικής διακυβέρνησης.

Επιλέξαμε να οργανώσουμε τον ιστό πάνω στον οποίο θα κατατεθεί η σκέψη, η εμπειρία και η δύναμη των φορέων, οργανώσεων και προσωπικοτήτων που πιστεύουν ότι η ίση και ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων δεν αποτελεί πλέον ευκαιριακή ή απλώς επικοινωνιακή προτεραιότητα, αλλά συνιστά κοινωνική επιταγή, που θα πρέπει να διέπεται από το κριτήριο της κοινωνικής προσφοράς και της αξιοκρατίας, ιδιαίτερα σε μια τόσο δύσκολη οικονομικοκοινωνική συγκυρία, όπως η σύγχρονη.

Επιλέξαμε να ονομάσουμε το Δίκτυο με το όνομα της πρώτης ελληνίδας που εκλέχτηκε στο εθνικό κοινοβούλιο, της Ελένης Σκούρα.

Η ισόρροπη συμμετοχή των γυναικών και των ανδρών στην πολιτική συνδέεται άμεσα με την εμπάθυνση της δημοκρατίας, τη δικαιότερη εκπροσώπηση μιας κοινωνίας και την ενσωμάτωση γνώσεων, αξιών και εμπειριών που η γυναικεία φύση αλλά και ο ρόλος της εμπεριέχει.

Είναι ένα ζήτημα που υπερβαίνει κάθε έννοια κομματικής ή άλλης αγκύλωσης. Είναι, επίσης, μια διαρκής προσπάθεια που δε σημαίνει ότι φιλοδοξούμε να την τελειώσουμε. Έχουμε

πλήρη συναίσθηση ότι μπορούμε να συνεχίσουμε μόνο την προσπάθεια αυτών που την ξεκίνησαν, ώστε να βρουν το δικό μας κόπο εκείνοι που θα 'ρθουν.

Γνωρίζουμε ότι το θέμα της ισότητας είναι ζήτημα κοινωνικό, οικονομικό, αναπτυξιακό, αλλά κυρίως πολιτικό. Γιατί η πολιτική είναι η σύνθεση της κοινωνικής, οικονομικής και αναπτυξιακής πραγματικότητας, την οποία πραγματικότητα η πολιτική επιχειρεί να επηρεάσει.

Επισημαίνουμε την ευθύνη που έχουν τα πολιτικά κόμματα για την προώθηση της ισότητας των φύλων σε θέσεις πολιτικής ευθύνης και εκπροσώπησης. Δεν αρκεί να την εμπεριέχουν στα προγράμματα και να την προτάσσουν στη δράση τους. Οφείλουν να προωθούν τις γυναίκες στα κέντρα λήψης των αποφάσεων στο εσωτερικό τους. Όχι για να καλύψουν έναν αριθμό που επιβάλλεται από επικοινωνιακούς ή λόγους δήθεν ηθικούς. Τα κόμματα πρέπει να δώσουν τον αέρα στη γυναικεία συμμετοχή, ώστε αυτή να ξεθαρρέψει.

Γιατί το ζήτημα δεν είναι αν είναι άνδρας ή γυναίκα πολιτικός σε μια θέση. Το θέμα είναι αν υπάρχει η κρίσιμη μάζα των γυναικών να αλλάξει τα δεδομένα. Χρειαζόμαστε αυτήν την κρίσιμη μάζα που δίνει τη δυνατότητα στις γυναίκες να παίξουν διαπραγματευτικό ρόλο με βάση τα διαφορετικά τους βιώματα και τις διαφορετικές τους ανάγκες.

Αυτήν την κρίσιμη μάζα των γυναικών προσπαθούμε να διαμορφώσουμε και να τη μεταφέρουμε σε ανώτερα επίπεδα εθνικής κι ευρωπαϊκής πολιτικής.

Η μαζική είσοδος των γυναικών στην πολιτική και η ισόρροπη συμμετοχή των φύλων είναι κατά την άποψή μου, η μοναδική ελπίδα για εξανθρωπισμό της πολιτικής. Γι αυτό κάναμε σύνθημα του Δικτύου το: «ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΥΝ - Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΛΛΑΖΕΙ!».

Οι γυναίκες πρέπει να είναι ισότιμα μέλη της κοινωνίας των πολιτών. Αλλά δεν μπορεί να γίνει αυτό αν δε γίνουν ισότιμα μέλη της πολιτικής κοινωνίας. Και για να γίνει αυτό πρέπει να συμμετέχουν ισότιμα. Ακόμη κι αν αυτό επιβάλλεται λόγω ποσοστώσεων.

Η ισότητα δεν πραγματώνεται μόνο με νόμους και διατάγματα, τα οποία συχνά υπάρχουν για να υπάρχουν. Η ισότητα πραγματώνεται με αλλαγή της νοοτροπίας, με μια άλλη φιλοσοφία και μια ευαισθησία που θέλει την ισότητα «είναι και παρούσα» και όχι «δέον γενέσθαι και μέλλουσα».

Ιφιγένεια Καρτσιώτου
Πρόεδρος ΔΣ του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας
Ιούλιος, 2013

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ

Το Έργο «**Ενθάρρυνση και υποστήριξη της συμμετοχής των γυναικών σε θέσεις πολιτικής ευθύνης και εκπροσώπησης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο πολιτικής**», που υλοποιεί το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ 2007-2013**» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ), μέσω της Ειδικής Υπηρεσίας Συντονισμού Διαχείρισης και Εφαρμογής Συγχρηματοδοτούμενων Δράσεων του Υπουργείου Εσωτερικών (ΕΥΣΥΔΕ-ΥΠΕΣ), σχεδιάστηκε λαμβάνοντας υπόψη τη μειωμένη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων, καθώς επίσης και επιστημονικά και ερευνητικά δεδομένα που αποκαλύπτουν τους βασικούς λόγους αυτού του φαινομένου. Οι κεντρικοί στόχοι του Έργου συνοψίζονται στα ακόλουθα:

- Ανάπτυξη συνεργασιών και διαμόρφωση στοχευμένων προτάσεων για την ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων, μέσα από τη δικτύωση φορέων.
- Υποστήριξη και εμπύχωση των γυναικών μέσα από δράσεις επιμόρφωσης και συμβουλευτικής, προκειμένου να αναπτύξουν πολιτική δράση και να ξεπεράσουν τα εμπόδια που τις αποτρέπουν να συμμετάσχουν στις εκλογικές διαδικασίες.
- Ευαισθητοποίηση και ενημέρωση του ευρύτερου κοινού σχετικά με την αναγκαιότητα της ισότιμης συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων.
- Παραγωγή σημαντικού έργου που θα συμβάλει στην επιστημονική προσέγγιση του ζητήματος της συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Το Έργο απευθύνεται σε γυναίκες που είναι ήδη αιρετές ή που επιθυμούν να συμμετέχουν σε εκλογικές διαδικασίες (σε εθνικό ή ευρωπαϊκό επίπεδο), με στόχο την ενίσχυση και εμπύχωση των ίδιων των γυναικών, προκειμένου να διεκδικήσουν και να επιτύχουν όχι μόνο τη συμμετοχή τους στις εκλογικές διαδικασίες, αλλά και την εκλογή τους σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων το Έργο περιλαμβάνει τις ακόλουθες δράσεις:

- **Δράσεις δικτύωσης:** Δημιουργείται το Δίκτυο «Ελένη Σκούρα» για την ίση συμμετοχή των γυναικών στις πολιτικές διαδικασίες και στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Το Δίκτυο λειτουργεί ως μόνιμος μηχανισμός ανταλλαγής απόψεων, εμπειρογνωμοσύνης και δικτύωσης μεταξύ ενδιαφερόμενων φορέων, για ζητήματα που αφορούν την ίση συμμετοχή των γυναικών στις πολιτικές διαδικασίες και την ισότιμη πολιτική αντιπροσώπευση των γυναικών σε όργανα, θέσεις και διαδικασίες εξουσίας.
- **Επιμόρφωση και Ενδυνάμωση:** Σχεδιάζεται η διοργάνωση διήμερων εκπαιδευτικών σεμιναρίων (Α' και Β' Κύκλος) σε όλες τις περιφέρειες της χώρας με τη συμμετοχή αιρετών γυναικών ή γυναικών που επιθυμούν να λάβουν μέρος στις εκλογικές διαδικασίες. Τα εκπαιδευτικά σεμινάρια, το περιεχόμενο των οποίων βασίζεται σε εκπαιδευτικό πακέτο που εκπονείται ειδικά για τον σκοπό αυτόν, περιλαμβάνουν θεωρητικό και βιωματικό μέρος, παρέχοντας στις γυναίκες όλα τα απαραίτητα εφόδια για την εμπύχωσή τους.

- **Συμβουλευτική Στήριξη και Mentoring:** Προβλέπεται η λειτουργία Γραφείου συμβουλευτικής στήριξης, το οποίο θα υποστηρίζει αιρετές ή γυναίκες που επιθυμούν να ασχοληθούν με τα κοινά σε εθνικό ή ευρωπαϊκό επίπεδο. Παράλληλα, στο πλαίσιο του Έργου αναπτύσσονται δράσεις mentoring για την υποστήριξη των γυναικών και τη συμβουλευτική τους καθοδήγηση από έμπειρες γυναίκες που επιθυμούν να μεταφέρουν την τεχνογνωσία τους και τις συμβουλές τους.
- **Εκπόνηση Μελετών-Ερευνών:** Σχεδιάζεται η εκπόνηση μελετών-ερευνών, οι οποίες αναμένεται να συμβάλουν σημαντικά τόσο στην επιστημονική προσέγγιση του φαινομένου της μειωμένης συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων, όσο και στη συγκέντρωση χρήσιμων πηγών, αρχείων και ιστορικού υλικού για την ανάδειξη του κοινοβουλευτικού έργου και της κοινοβουλευτικής πορείας των γυναικών.
- **Δημόσιες Εκδηλώσεις και Ευαισθητοποίηση του κοινού:** Προγραμματίζεται η πραγματοποίηση Ημερίδων σε όλες τις περιφέρειες της χώρας, καθώς επίσης και η διοργάνωση Συνεδρίων, με στόχο την ενημέρωση του κοινού για τη σημασία της ενίσχυσης της συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΥ

Η εξοικείωση των εκπαιδευομένων με την έννοια και τη φεμινιστική κριτική οπτική του φύλου, ώστε να κατανοήσουν τον κοινωνικό/δομικό χαρακτήρα της έμφυλης ανισότητας και να τον αμφισβητήσουν μέσω της ενεργού εμπλοκής τους στην πολιτική διαδικασία.

Είναι εύλογο να διερωτηθεί κανείς σήμερα, γιατί να ασχοληθεί με το φύλο και την έμφυλη ανισότητα σε έναν κόσμο όπου υπάρχει το φάσμα της πείνας για εκατομμύρια ανθρώπους, και όπου η φτώχεια αποτελεί πραγματικότητα ακόμη και στην καρδιά της Ευρώπης. Γιατί να ασχοληθεί κανείς με το φύλο, όταν άλλες μορφές κοινωνικής ανισότητας, και πρωτίστως η ταξική στις σύγχρονες εκδοχές της, δείχνουν πειστικά ότι υπάρχει τεράστια απόσταση στις συνθήκες διαβίωσης που χωρίζει πρώτο και τρίτο κόσμο, ή, πιο κοντά μας, ότι υπάρχουν ριζικά διαφορετικές κατηγορίες πολιτών και μη, στο πλαίσιο της ίδιας κοινωνίας; Και σήμερα, στην Ελλάδα της κρίσης, με τη φτώχεια και την περιθωριοποίηση που συνδέονται με την μεγάλη ανεργία να καθορίζουν ξαφνικά τη ζωή μας, **γιατί να ασχοληθούμε ειδικά με το φύλο;** Πράγματι, όταν η φτώχεια, η ανέχεια και η απελπισία είναι τόσο μαζικές, ποιος/α νοιάζεται αν είναι λίγο πιο μαζικές για τις γυναίκες;

Η απάντηση στα εύλογα αυτά ερωτήματα είναι εντούτοις απλή: **Διότι σε όλες τις περιπτώσεις το φύλο έχει βαρύνουσα σημασία. Το από ποια θέση στο σύστημα έμφυλων σχέσεων βιώνει κανείς όλες τις ανισότητες ή τις συνθήκες κρίσης που προαναφέρθηκαν, είναι συχνά καθοριστικό.** Κι αν μοιάζει ακραίο ως παράδειγμα, δεν παύει να είναι γεγονός ότι, εκεί όπου στον (τρίτο) κόσμο υπάρχει εντονότερα το φάσμα της πείνας, εκεί μπορεί να υπάρχει και κλειτοριδεκτομή, όπως και ότι εκεί όπου η φτώχεια είναι μεγαλύτερη στην Ευρώπη, εκεί υπάρχει trafficking γυναικών και περισσότερα φαινόμενα κακοποίησης, ψυχολογικής και σωματικής, καθώς και ενδοοικογενειακής βίας με στόχο τις γυναίκες. Σε κάθε περίπτωση δε, το φύλο, **διαπλέκεται με όλες τις άλλες μορφές κοινωνικής ανισότητας και τις κάνει χειρότερες.** Γι' αυτό και, ως **συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων που οδηγεί στη γυναικεία καταπίεση,** το φύλο έχει κεντρική σημασία για τη δημοκρατία,¹ και πρέπει να απασχολεί όσες και όσους ασχολούνται ενεργά με την πολιτική διαδικασία.

Σε περίοδο κρίσης δε, σαν αυτή που βιώνουμε, βλέπουμε ξεκάθαρα ότι αφενός, **η κρίση έχει φύλο,** από την άποψη ότι οι ασθενέστεροι/ες είναι αυτοί/ές που βάζονται περισσότερο -και στην κατηγορία αυτή ούτως ή άλλως υπεραντιπροσωπεύονται οι γυναίκες-, ενώ παράλληλα, η διαχείριση της κρίσης αυξάνει τις κοινωνικές ανισότητες, δεν διευκολύνει καθόλου τη θεσμοθέτηση μέτρων που να ανακουφίζουν ορισμένες, και παράλληλα, κάνει τον αγώνα κατά της έμφυλης ανισότητας να μοιάζει με πολυτέλεια. Και ενώ σταθερά οι γυναίκες πρωταγωνιστούν στην ανεργία, στις κατώτερες θέσεις της εργασιακής ιεραρχίας, στις πρόσκαιρες και επισφαλείς μορφές απασχόλησης, το γεγονός ότι στην κρίση το ποσοστό ανεργίας τους αυξάνει με λιγότερο ταχείς

1. Το Εγχειρίδιο αυτό βασίζεται σε πολλές προηγούμενες δημοσιευμένες εργασίες μου, οι οποίες όμως έχουν άλλη στόχευση και απευθύνονται σε διαφορετικό κοινό, και για το λόγο αυτό εδώ πρόκειται για επανεπεξεργασμένο υλικό. Κεντρικές αναφορές αποτελούν τα: Παντελίδου Μαλούτα, Μ., 2002, 2012, 1996, 1987α. Βεβαίως, οι μελέτες αυτές παραπέμπουν σε πλούσια βιβλιογραφία, η οποία παρατίθεται και εδώ, όποτε είναι απαραίτητο. Στο τέλος του Εγχειριδίου υπάρχει ο σχετικός κατάλογος με τις βιβλιογραφικές αναφορές στήριξης, καθώς επίσης χωριστός βασικός Βιβλιογραφικός Οδηγός για περαιτέρω εμπάθунση στα θέματα που καλύπτονται από το Εγχειρίδιο.

ρυθμούς από αυτό των ανδρών, δεν υποδηλώνει τίποτα άλλο, παρά την ήδη χαμηλότερη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας και τις προϋπάρχουσες διακρίσεις που τις «προστατεύουν» από το να πρωταγωνιστούν και στους ρυθμούς απώλειας της δουλειάς τους.

Ωστόσο, η προτροπή για ύπαρξη τουλάχιστον ενός/μιας εργαζομένου/ης σε κάθε οικογένεια, με δεδομένες τις σχετικές στερεότυπες αντιλήψεις, δεν μπορεί παρά να λειτουργήσει ενισχυτικά, υπέρ της ηθικά απαράδεκτης αντίληψης ότι **η εργασία των ανδρών είναι πιο σημαντική από την αντίστοιχη των γυναικών**. Όλα τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα από έρευνες καταγράφουν πράγματι ως πλειοψηφούσα την αντίληψη ότι, σε συνθήκες ανεργίας, οι άνδρες πρέπει να έχουν προτεραιότητα στην ανεύρεση εργασίας, καταδεικνύοντας παράλληλα **τη δύναμη των στερεοτύπων** και των παρωχημένων αντιλήψεων που εκφράζουν παλαιότερη κοινωνική πραγματικότητα, όταν το επάγγελμα ήταν -ακόμη και τυπικά- μόνο ανδρική υπόθεση.

Αναμφίβολα δε, οι γυναίκες που φιλοδοξούν να εμπλακούν στην ενεργό πολιτική διαδικασία και να συμμετάσχουν σε διαδικασίες αντιπροσώπευσης οφείλουν να γνωρίζουν την κοινωνική λειτουργία του φύλου, πρέπει να έχουν προβληματιστεί γύρω από τη γυναικεία καταπίεση και την αμφισβήτησή της, επιβάλλεται να ξέρουν τις σύγχρονες επιστημονικές θεωρήσεις για το φύλο, το σύστημα των έμφυλων σχέσεων και την κοινωνική λειτουργία τους. Τα παραπάνω θα τις βοηθήσουν προκειμένου να μπορέσουν έμπρακτα να **προσβάλλουν στερεότυπα και μύθους σχετικά με τις «διαφορές» φύλου** και τα διαφορετικά πρότυπα ζωής που εμποδίζουν την ανάπτυξη και την αυτοπραγμάτωση των ατόμων, γυναικών και ανδρών, και απαγορεύουν την ουσιαστικά ισότιμη και δημοκρατική συνύπαρξη μεταξύ των πολιτών. Συνεπώς, ο στόχος τον οποίο επιδιώκει να εξυπηρετήσει το παρόν εγχειρίδιο είναι να λειτουργήσει ως **εισαγωγική προσέγγιση στην έννοια του φύλου, ώστε να γίνει ουσιαστικά κατανοητό τι είναι το φύλο και πώς λειτουργεί στην κοινωνία και την πολιτική**. Μόνο η ορθή και σε βάθος κατανόηση των παραπάνω μπορεί να επιτρέψει τεκμηριωμένη απάντηση στο ερώτημα: **Ποιο είναι το πρόβλημα με το φύλο και την ανισότητα που αναφέρεται σε αυτό;** Και μόνο η σχετική απάντηση μπορεί να ευνοήσει τη διαμόρφωση μέτρων πολιτικής που θα αντιμετωπίσουν ουσιαστικά την έμφυλη ανισότητα, τη γυναικεία υποτέλεια και περιθωριοποίηση, καθώς και τις ιεραρχικές σχέσεις φύλου σε δημόσιο και ιδιωτικό χώρο και τη συνακόλουθη δύσκολη σχέση δημοκρατίας και φύλου.

Βασική υπόθεση την οποία επιδιώκει να προτείνει το εγχειρίδιο αυτό στις εκπαιδευόμενες είναι ότι, **οι όποιες διαφορές παρατηρούνται ως προς το φύλο στις αντιλήψεις, τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά, αποτελούν, συγχρόνως, μια πραγματικότητα, που δημιουργήθηκε βάσει των διαφορετικών κοινωνικοπολιτικών προτύπων για αγόρια και κορίτσια, και παράλληλα συνιστούν έναν μύθο, που επιτρέπει να δικαιώνονται οι διακρίσεις φύλου και η γυναικεία κοινωνική κατωτερότητα**. Διότι ο μύθος αυτός νομιμοποιεί τη διαφορετική αντιμετώπιση των ατόμων με βάση το φύλο τους. Είναι βέβαιο δε ότι δεν θα μπορέσουμε ποτέ να καταπολεμήσουμε την πραγματικότητα των έμφυλων διακρίσεων και τις ανισότητες φύλου, που δημιουργούν (αξιολογικά) διαφορετικά «γυναικεία» και «ανδρικά» πρότυπα, αν βασιστούμε στο μύθο περί «γυναικείας διαφορετικότητας».

Ένα ερώτημα, συνεπώς, αναφέρεται στο **γιατί παρατηρούνται οι διαφορές που παρατηρούνται** στις αντιλήψεις ή στη συμπεριφορά, πολιτική και ευρύτερη, γυναικών και ανδρών, δηλαδή **πού οφείλονται οι όποιες διαφορές**. Και επιπλέον, ένα άλλο ερώτημα, βαθύτατα πολιτικό, αναφέρεται στο **τι είδους κοινωνία θέλουμε να διαμορφώσουμε**. Αν η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα αφορά στη διαμόρφωση μιας ισότιμης δημοκρατικής κοινωνίας στην οποία **το φύλο δεν θα αποτελεί παράγοντα που ιεραρχεί τα υποκείμενα και δεν θα περιορίζει τα όνειρα και τις διαδρομές ζωής**, τότε θα πρέπει απαραίτητως να έχουμε πρωτίστως κατανοήσει την έννοια και την κοινωνική λειτουργία του φύλου, καθώς επίσης και τον κοινωνικό/δομικό χαρακτήρα της έμφυλης ανισότητας, τον οποίο και καλούμαστε να αμφισβητήσουμε μέσω της ενεργού εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Θεωρία για το Φύλο ως Βασική Αρχή Οργάνωσης της Κοινωνίας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Θεωρητική εισαγωγή για το φύλο ως βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας που καθορίζει ποιος/ποια θα έχει πρόσβαση σε τι, και ως παραδειγματικό σημείο αναφοράς σχετικά με το πώς, σε συνθήκες νομικής ισότητας που περιλαμβάνουν όλες και όλους, μπορούν να λειτουργούν αποκλεισμοί, στη βάση μιας μη αναστρέψιμης ιδιότητας των πολιτών, όπως είναι το φύλο τους.

Το φύλο αποτελεί θεσμοθετημένο παράγοντα κοινωνικής ιεράρχησης, με την έννοια ότι, με βάση το φύλο η κοινωνία ταξινομεί, χωρίζει τα άτομα σε δύο κατηγορίες (γυναίκες-άνδρες) και ταξινομώντας τα, τα ιεραρχεί (Delphy, 2008). Στην καθιερωμένη εννοιολόγησή του, έτσι όπως το γνωρίζουμε δηλαδή και το βιώνουμε στην καθημερινότητά μας, το φύλο είναι περιοριστικό και καταπιεστικό για όλες και για όλους, γυναίκες και άνδρες. Αυτό συμβαίνει διότι προβάλλει συγκεκριμένες και οριοθετημένες (αλλά διαφορετικές) προδιαγραφές για τα άτομα που κατατάσσει στην κατηγορία «γυναίκες» και για τα άτομα που κατατάσσει στην κατηγορία «άνδρες», παρότι βεβαίως ως σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων, το φύλο επιβαρύνει πρωτίστως τις γυναίκες.

Το ότι το φύλο αποτελεί σύστημα σχέσεων, σημαίνει ότι δεν υπάρχει γυναικείο χωρίς ανδρικό και αντίστροφα, ενώ συνήθως η διάκριση είναι απολύτως αντιθετική: Οι γυναίκες, για παράδειγμα, λέγεται ότι είναι τρυφερές, γλυκές, στοργικές, αλλά και πονηρές, επιπόλαιες κ.λπ. Δηλαδή στερεοτυπικά, **ό,τι δεν είναι οι άνδρες**, οι οποίοι αναφέρονται ως γενναίοι, τολμηροί, ριψοκίνδουνοι, ντόμπροι κ.λπ. Οι στερεοτυπικές αυτές διατυπώσεις όμως, δεν περιγράφουν μόνο. Σκεφτείτε την προτροπή: *«Γιωργάκη, τα αγόρια δεν κλαίνε»*. Πρόκειται μήπως απλώς για περιγραφή του πώς είναι τα αγόρια; Όχι βέβαια. **Περιγράφοντας, λειτουργεί παράλληλα και κανονιστικά**, δηλαδή, μαθαίνει στον Γιωργάκη πώς πρέπει να φέρονται τα αγόρια! **Δηλαδή το φύλο μας, που υποτίθεται ότι μας περιγράφει, διατυπώνοντας το τι είμαστε στην ουσία μάς λέει πώς πρέπει να είμαστε.**

Συνεπώς, το φύλο λειτουργεί και ως σύνολο επιταγών, που μας μαθαίνει κανόνες συμπεριφοράς και τρόπους σκέψης, οριοθετεί επιδιώξεις και προσδοκίες που θεωρείται ότι αρμόζουν στην κατηγορία όπου μας κατατάσσει, και όλα αυτά γίνονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε, συνήθως, έχουμε την αίσθηση ότι ελεύθερα αποφασίζουμε και επιλέγουμε. Με αυτήν την έννοια τα πρότυπα φύλου, όπως όλα τα πρότυπα συμπεριφοράς που παραπέμπουν σε μια ιεράρχηση, και παρά τη «φυσικότητα» με την οποία επενδύονται, είναι για όλους και όλες περιοριστικά και καταπιεστικά, κατά τρόπο που βεβαίως δεν προωθεί τη δημοκρατική και ισότιμη συμβίωση των ατόμων. **Το φύλο εμποδίζει δηλαδή την «ελεύθερη» ανάπτυξη ικανοτήτων, ταλέντων και επιδιώξεων του καθενός και της καθεμιάς, βάζοντάς τους σε καλούπια που κατασκευάζονται από τις κυρίαρχες προδιαγραφές του φύλου και χωρίζουν τα άτομα διχοτομικά σε άνδρες ή γυναίκες.**

Αλλά, ακόμη και αν δεχτούμε το προφανές, ότι δηλαδή το φύλο αποτελεί όντως παράγοντα ανισότητας έτσι όπως το βιώνουμε, και πράγματι ιεραρχεί τα άτομα και τα περιορίζει σε προδιαγεγραμμένες πορείες ζωής, ένα ερώτημα παραμένει: Γιατί να απομονώσουμε αναλυτικά το φύλο, που προφανώς δεν αποτελεί τη μοναδική, ούτε βέβαια τη γενικότερα αποδεκτή μορφή ανισότητας, από όλες τις άλλες σχέσεις που εκφράζουν ανισότητες; Μια συνοπτική απάντηση

στο ερώτημα αυτό θα έπρεπε να υπογραμμίσει, πρώτα απ' όλα το αδιαμφισβήτητο, που αναφέρεται στο μέγεθος της σχετικής ανισότητας: **Οι ανισότητες φύλου αφορούν πάνω από το μισό πληθυσμό, που τις βιώνει κατά ποικίλους τρόπους αλλά πάντως από τη θέση του υποτελούς.** Στη συνέχεια, θα έπρεπε να υπογραμμιστεί ότι **το φύλο αποτελεί βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας,** που καθορίζει ποιος/ποια θα έχει πρόσβαση σε τι (Σκοτ, 1997), δίπλα σε άλλες βεβαίως, όπως είναι η ταξική προέλευση, η εθνοτική καταγωγή, η φυλή ή η σεξουαλική επιλογή. Παρότι οι μορφές ανισότητας είναι πολλές, και παρότι πρέπει να έχουμε συνείδηση ότι **κοινωνικά διαπλέκονται** (δηλαδή καμία γυναίκα δεν είναι μόνο γυναίκα, μπορεί να είναι και αγράμματη ή μορφωμένη, ανάπηρη ή αρτιμελής, μειονοτική ή μη, λεσβία ή ετεροφυλόφιλη, **διαπλοκή που διαφοροποιεί την εμπειρία του φύλου**), παρόλα αυτά είναι χρήσιμο ερευνητικά να «απομονώσουμε» το φύλο για να το μελετήσουμε (και) ως ξεχωριστή μορφή ανισότητας.

Επιπλέον, όμως, το φύλο έχει την ιδιαιτερότητα να εμφανίζει τη **συνύπαρξη πολιτικής ισότητας και κοινωνικής ανισότητας ως ιδιαίτερα προβληματική.** Ενώ έχουμε πλέον τυπικά κατοχυρωμένη ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων όλων των ενηλίκων -οι γυναίκες στην Ελλάδα, για παράδειγμα, έχουν δικαίωμα ψήφου από το 1952- αυτή η ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων συνυπάρχει με και λειτουργεί στο πλαίσιο ενός συστήματος έμφυλων σχέσεων, που όπως είδαμε είναι άνισο, ιεραρχικό και εξουσιαστικό. Αλλά αν το φύλο είναι μια από τις μορφές ανισότητας, σκεφτείτε ότι, σε αντίθεση με την κοινωνική τάξη και την ανισότητα που ανάγεται σε αυτή, η οποία είναι **θεωρητικά** δυνητικά αναστρέψιμη (μέσω ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας), **το φύλο, ως στοιχείο της ταυτότητας των υποκειμένων, δεν ακυρώνεται και δεν μεταβάλλεται.** Παρότι, βεβαίως, η αντίληψη για την κοινωνική σημασία του αλλάζει ιστορικά. Επίσης, η ανισότητα και η υποτέλεια που ανάγονται στο φύλο παρουσιάζουν την ιδιομορφία ότι επηρεάζουν τα υποκείμενα **σε όλα τα επίπεδα της ζωής τους,** ακόμη και στα πιο προσωπικά, όπως είναι αυτό που συνδέεται με τη σεξουαλικότητα. Αντίθετα, ο κοινωνικά/ταξικά υποτελής, στο σπίτι του μπορεί να είναι «βασιλιάς».

Οι ιδιαιτερότητες αυτές του φύλου, ως μορφής ανισότητας, το ανάγουν σε ειδική, μοναδική κατηγορία ως πηγή ανισότητας, επιτρέποντας σε μια γνωστή φεμινίστρια του παρελθόντος να πει ότι οι γυναίκες είναι οι μόνοι υποτελείς που **«κοιμούνται με τον δυνάστη τους».** Και ενώ βεβαίως η διατύπωση μοιάζει υπερβολική, αφού ο Γιώργος ή ο Γιάννης, συγκεκριμένους δηλαδή άνδρες με τους οποίους μπορεί να έχουμε προσωπικές/τρυφερές σχέσεις, δεν είναι βέβαια αναγκαστικά δυνάστες, συνεπώς με τους άνδρες δεν έχουμε αντιπαλότητα, ωστόσο έχουμε αντιπαλότητα με την ανδροκρατία: **Η ανδροκρατία, η οργανωμένη δηλαδή εξουσία των ανδρών ως ανδρών, και η όλη κοινωνική δόμηση που στηρίζεται σε αυτήν, προφανώς είναι καταπιεστική, εξουσιαστική και αποτελεί πηγή διακρίσεων και αποκλεισμών.** Ας σημειωθεί ότι μερικές φορές χρησιμοποιούμε την έννοια της πατριαρχίας για να αναφερθούμε στην ίδια κοινωνική πραγματικότητα, πατριαρχία η οποία, στις σύγχρονες συνδηλώσεις της δεν αναφέρεται πλέον απλώς στην «εξουσία του πατέρα», αλλά ταυτίζεται με την έννοια της ανδροκρατίας.

Είναι φανερό συνεπώς ότι, η σύγχρονη προβληματική του φύλου -ως θεωρητική οπτική- και ο φεμινισμός -ως πολιτική επιλογή- δείχνουν με τον πιο σαφή τρόπο, ότι στις παρούσες κοινωνικές συνθήκες της έμφυλης ανισότητας, είναι αξιέπραστες οι δυσκολίες, που αφορούν την ικανοποίηση της σύγχρονης δημοκρατικής επιταγής σχετικά με την επέκταση αξιών, όπως η ελευθερία και η ισότητα, σε συνεχώς αυξανόμενο αριθμό κοινωνικών πεδίων και σχέσεων. **Η δε δημοκρατική συμβίωση των πολιτών δεν μπορεί να αφορά μόνο το δημόσιο χώρο.** Είναι γεγονός ότι η επέκταση τυπικών δικαιωμάτων σε όλες και όλους τις/τους ενηλίκους/ες έχει εν πολλοίς επιτευχθεί, τουλάχιστον στον Δυτικό κόσμο, **αλλά για να λειτουργεί ουσιαστι-**

κά η δημοκρατία στο δημόσιο χώρο, πρέπει να βασίζεται σε ισότιμες σχέσεις και στον ιδιωτικό. Πώς όμως μπορεί να γίνει αυτό, όταν, εξ ορισμού, η κατανομή των έμφυλων ρόλων είναι ιεραρχική και αποδίδει στις γυναίκες την ευθύνη της φροντίδας και της στήριξης των άλλων, αξιολογώντας παράλληλα τους σχετικούς ρόλους ως λιγότερο σημαντικούς; Όταν δηλαδή οι έμφυλες σχέσεις στον ιδιωτικό χώρο είναι βαθύτατα άνισες;

Γίνεται φανερό από τα παραπάνω ότι το φύλο λειτουργεί παραδειγματικά ως σημείο αναφοράς σχετικά με το πώς, σε **συνθήκες νομικής ισότητας που περιλαμβάνουν όλες και όλους, μπορούν να λειτουργούν αποκλεισμοί, στη βάση μιας μη αναστρέψιμης ιδιότητας των πολιτών, όπως είναι το φύλο τους.** Ενώ υπάρχει όντως πλήρης (ή σχεδόν πλήρης) ισότητα δικαιωμάτων στις σύγχρονες κοινωνίες, και ενώ είναι κατοχυρωμένη συνταγματικά η έμφυλη ισότητα, βλέπουμε ότι η τυπική ισότητα δικαιωμάτων δεν έχει (σχεδόν) πουθενά στον κόσμο, και (σχεδόν) σε κανέναν τομέα μετουσιωθεί σε ισότιμη χρήση των δικαιωμάτων αυτών από γυναίκες και άνδρες. Το «σχεδόν» το βάζω σε παρένθεση, διότι είναι αλήθεια, πως υπάρχουν σημαντικές διαφορές ακόμη και στην Ευρώπη αναφορικά με το βαθμό ανισότητας του συστήματος έμφυλων σχέσεων, ή όπως λέμε, «υπάρχουν διαφορετικά καθεστώτα φύλου», τα οποία αλλού είναι πιο καταπιεστικά και οδηγούν σε περισσότερες έμφυλες διακρίσεις, και αλλού λιγότερο. Πάντως, με ελάχιστες εξαιρέσεις, **οι γυναίκες είναι λιγότερες σε όλες τις θέσεις εξουσίας και τις θέσεις λήψης αποφάσεων, αμείβονται ως κοινωνική κατηγορία χαμηλότερα από τους άνδρες, πρωταγωνιστούν στην ανεργία και τις επισφαλείς και κατώτερες θέσεις απασχόλησης και επιφορτίζονται σχεδόν εξ ολοκλήρου με τις διαδικασίες φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων και γενικότερα με την κοινωνική αναπαραγωγή.** Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν στην πράξη την κατωτερότητα στην κοινωνική τους θέση.

Συνεπώς, κοινωνικά, το φύλο αποτελεί σύνολο επιταγών, που μάλιστα λειτουργεί **βάσει μιας κοινωνικά διαμορφωμένης αντίληψης σχετικά με το τι επιτάσσει η φύση** (Παπαταξιάρχης, 1992). Παράλληλα, **συνιστά κυρίαρχη κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία ταξινόμησης και ιεράρχησης των υποκειμένων** (Connell, 2006). Πρωτίστως όμως, αυτό που πρέπει να κατανοήσουμε είναι ότι **το φύλο αποτελεί κοινωνική κατασκευή και τρόπο κοινωνικής ιεράρχησης που χωρίζει τα υποκείμενα σε ανώτερα και κατώτερα, ενώ ως σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων είναι καθοριστικό για τις συνθήκες διαβίωσης όλων, τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο.**² Σύστημα σχέσεων και **«πρωταρχικός τρόπος νοσηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας»** (Σκοτ, 1997), κοινωνική κατασκευή, αλλά και **«επιτελεστικό με την έννοια ότι (το φύλο) συγκροτεί σαν αποτέλεσμα το υποκείμενο ακριβώς εκείνο που φαίνεται να εκφράζει»** (Butler, 1990), το φύλο εκφράζεται/προσλαμβάνεται και βιώνεται στην καθημερινότητα με βάση μια αυστηρή διπολικότητα που χωρίζει τα υποκείμενα σε γυναίκες και άνδρες. **Η δυνητική πολλαπλότητα της ανθρώπινης εμπειρίας και των κοινωνικών της εκφράσεων «πρέπει» να χωρέσει σε ένα διπολικό καλούπι,** που επιτρέπει περιοριστικά και αποκλειστικά να «είσαι» ή το ένα ή το άλλο, τίποτα ενδιάμεσα και τίποτα άλλο.

Είναι γεγονός, όμως, ότι στον χώρο των κοινωνικών επιστημών και ειδικά στην κοινωνική ανθρωπολογία, είναι πλέον γενικά αποδεκτό ότι **το φύλο έχει πολιτισμικό περιεχόμενο και**

2. Για την εμπάθυνση στην έννοια του φύλου, βλ. την Εισαγωγή των Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, στο: Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, (επιμ.) (1997), καθώς και πολλά άρθρα στον ίδιο τόμο. Ιδιαίτερα αυτά της Τζ. Ου. Σκοτ, (1997) και της Γκ. Μπoc, (1997). Βλ. επίσης και την Εισαγωγή του Ε. Παπαταξιάρχη, στο: Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παπαδέλλης, (1997), ο οποίος αναφέρεται στο ιστορικό της «ανακάλυψης» του φύλου από τις κοινωνικές επιστήμες, αλλά και Ε. Αβδελά, 2006, R.W. Connell, (1997) και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, (2002, 2012).

κωδικοποιεί μια κοινωνική σχέση ιεράρχησης. Είναι η κουλτούρα και όχι η βιολογία αυτή που «καθορίζει», για παράδειγμα, αυτό που παραδοσιακά αποκαλούμε μοίρα ή «προορισμό» των γυναικών (Butler, 1990), ενώ γνωρίζουμε επιπλέον ότι, οι αναφορές στη βιολογία έχουν κυρίως νομιμοποιητική αξία για κοινωνικές υποθέσεις.³ Χρησιμοποιούνται συχνά, δηλαδή, επιχειρήματα με αναφορά στη βιολογία για να δώσουν βαρύτητα και αξία σε υποθέσεις που έχουν διαμορφωθεί μέσα από κοινωνικές πρακτικές. Οι βιολογικές διαφορές από μόνους τους δεν έχουν απολύτως καμία κοινωνική σημασία. Υπάρχουν ψηλοί/ές, κοντοί/ές, μελαχρινοί/ές, ξανθοί/ές, διαφορές που όμως δεν οδηγούν (κατά κανόνα), σε διαφορετική θέση σε μια σχετική κοινωνική ιεραρχία, διότι δεν λειτουργούν ως παράγοντες κατάταξης/ιεράρχησης των υποκειμένων, όπως έχουμε δομήσει τη λειτουργία του παράγοντα «φύλο» (το χρώμα του δέρματος είναι άλλη περίπτωση).

Όσο δε και εάν, η διαφορετική θέση στην αναπαραγωγή είναι πολύ πιο σημαντική ως διαφορά, από τα στοιχεία που ανέφερα παραπάνω, το ότι οι γυναίκες είναι αυτές που κυοφορούν και γεννούν, σε τίποτα δεν καθιστά αναγκαία την οργάνωση της κοινωνικής συμβίωσης έτσι ώστε, οι γυναίκες να είναι αυτές που γενικώς αναλαμβάνουν όλους τους (απαξιωμένους) ρόλους φροντίδας, και συνακόλουθα να υφίστανται όλα τα οικονομικά μειονεκτήματα και τα εμπόδια στην καριέρα τους και γενικότερα στη δυνατότητα αυτοπραγμάτωσής τους. Τα μειονεκτήματα αυτά και οι σχετικές μισθολογικές και ως προς την εξέλιξη κυρώσεις, συνοδεύουν όχι το ότι δυνητικά είναι αυτές που κυοφορούν και γεννούν, αλλά, κυρίως το ότι στην πράξη είναι αυτές που πρέπει να φροντίζουν πάντα τους άλλους, ρόλος που επιπλέον (πρέπει να) αποτελεί και προτεραιότητά τους. Και αυτό είναι σαφώς κοινωνικά καθορισμένο και μπορεί βέβαια να αλλάξει μέσω κατάλληλων μέτρων πολιτικής.

Η εξέλιξη της θεωρίας του φύλου οδήγησε στην υπόθεση ότι η αναλυτική διάκριση «βιολογικό-κοινωνικό φύλο» δεν είναι πλέον λειτουργική, αφού οι διαφορές φύλου που αποτυπώνονται στα σώματα, «είναι κοινωνικά α-νόπτες μέχρις ότου οι κοινωνικές πρακτικές τις μετατρέψουν σε κοινωνική πραγματικότητα» (Connell, 2006)⁴. Και ενώ γνωρίζουμε ότι και η «φυσικότητα» του φύλου αποτελεί ιδεολογική κατασκευή που αφορά κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας και ανισότητας (Wittig, 1992), η θεωρητική αποδοχή της φυσικότητας του φύλου έχει καταστροφικές συνέπειες και για τις ενδεχόμενες αλλαγές στο σύστημα έμφυλων σχέσεων: Αυτές τις σχέσεις, κυριαρχίας και ανισότητας, συνεχίζει να υπηρετεί η σχετική πρόσληψη του φύλου μέσω όσων πολιτικών για την έμφυλη ισότητα αποδέχονται τη διχοτομία του ως δεδομένη και αδιαπραγμάτευτη αρχή (Παντελίδου Μαλούτα, 2002, Παντελίδου Μαλούτα, 2010) (θα επανέλθουμε στο θέμα παρακάτω στο Κεφάλαιο V).

Αντίθετα, η ορθή εννοιολόγηση του φύλου, ως κοινωνικής κατασκευής που οδηγεί σε διακρίσεις και όχι ως φυσικής διχοτομίας, μας ωθεί πάντα να αντιλαμβανόμαστε και να αναλύουμε αλλιώς τα κοινωνικά προβλήματα και να σχεδιάζουμε άλλου τύπου μέτρα αντιμετώπισης της έμφυλης ανισότητας. Όταν συνυπολογίζεται το φύλο «ευθύς αμέσως προκύπτει η ανάγκη να επανεξεταστούν εκ βάθρων όλα τα κοινωνιολογικά προβλήματα» υποστηρίζουν ορθά οι Ch. Baudelot και R. Establet (2006, 55). Ας προσθέσουμε, βέβαια, ότι ο συνυπολογισμός αυτός πρέπει να βασίζεται σε ορθή, και όχι σε αγοραία ή της «κοινής λογικής» εννοιολόγηση του φύλου.

3. Βλ. την Εισαγωγή του Ε. Παπαταξιάρχη (1992) ο οποίος συνοψίζει τις σύγχρονες παραδοχές περί φύλου αναφερόμενος και στη σημαντική συνεισφορά της φεμινιστικής θεωρίας.

4. Βλ. τον Πρόλογο των Δ. Κογκίδου, Φ. Πολίτη, στο: R.W. Connell (2006: 5), όπου οι συγγραφείς αναφέρονται και στη σκέψη της Judith Butler (1990).

Πράγματι, η έννοια του φύλου μοιάζει καθημερινή, γνώριμη και προφανής, αφού είναι εξαιρετικά οικεία, ως βιωμένη εμπειρία. Οικείο συστατικό της υπόστασης («είμαι» το φύλο μου), αλλά και αντιφατική παράμετρος της υποκειμενικότητας, το φύλο αποτελεί στοιχείο ταυτότητας -είναι μάλιστα το πρώτο που αποδίδεται με τη γέννηση- αλλά και ρευστό και μεταβαλλόμενο σημείο ταυτίσεων, που όμως θεωρούμε δεδομένο και προφανές. Σκεφτείτε πώς το φύλο δεν αποτελεί στοιχείο υποκειμενικού προβληματισμού, παρά μόνο στην περίπτωση κατά την οποία ο φορέας του έχει πρόβλημα με την ταυτότητά του. Αλλιώς, προβάλλει ως κοινότυπο, οικείο και καθημερινό, ακόμη και ως αυτονόητο, άρα η εννοιολογική αποσαφήνισή του δεν προβάλλει ως αναγκαία, και συνεπώς μοιάζει να μην χρειάζεται κανένας προβληματισμός ως προς την έννοια. Κι αυτό παρότι **το φύλο λειτουργεί, όπως είδαμε, ως όριο στη βιωμένη πραγματικότητα, αλλά και στα όνειρα και τη φαντασία των υποκειμένων, κάτι που προσθέτει προβλήματα όσον αφορά την αντιμετώπιση της εγγενούς ανισότητας που συγχρόνως το χαρακτηρίζει**. Επιβάλλεται λοιπόν να γίνει διάκριση μεταξύ του φύλου, ως βασικού παράγοντα στην οργάνωση της κοινωνίας (και αυτό έγινε απόπειρα να κάνουμε στο Κεφάλαιο αυτό) και του φύλου ως στοιχείου της υποκειμενικής ταυτότητας. Σε κάθε περίπτωση, τίποτα δεν είναι και δε λειτουργεί κοινωνικά ως αυτονόητο και δεδομένο, τίποτα δεν είναι αυταπόδεικτο. Συχνά δε, τα σημαντικότερα ερωτήματα είναι αυτά που δε ρωτάμε ποτέ, και τα οποία ενίοτε μοιάζουν και απλοϊκά. **Όπως, τι είναι το φύλο και πώς λειτουργεί;**

Πίνακας Ανακεφαλαίωσης 1⁵

Το φύλο:

- Αποτελεί βασική αρχή **οργάνωσης της κοινωνίας** που καθορίζει πορείες ζωής.
- **Κατασκευάζεται κοινωνικά** και **διαχωρίζει τα άτομα**.
- Αποτελεί **σύστημα σχέσεων** (δεν υπάρχει ανδρικό χωρίς γυναικείο και αντίστροφα).
- **Κατατάσσει διχοτομικά** και έτσι **ιεραρχεί τα άτομα**.
- Μαθαίνεται με την **κοινωνικοποίηση** και μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά.
- Είναι σύνολο **επιταγών** που μας λέει πως πρέπει να είμαστε, ανάλογα με τη **θέση** που μας αποδίδεται στο **σύστημα έμφυλων σχέσεων**.
- Λειτουργεί περιοριστικά και καταπιεστικά για όλους/ες, αλλά πρωτίστως για το κατώτερο μέλος του δίπολου.

5. Οι απαραίτητες βιβλιογραφικές παραπομπές στις πηγές των σχετικών διατυπώσεων ή ορισμών για το φύλο δεν περιλαμβάνονται, για πρακτικούς λόγους, στους Πίνακες Ανακεφαλαίωσης. Μπορούν να εντοπιστούν εύκολα στο κείμενο που προηγείται, απ' όπου και ανασύρθηκαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Διαδικασία Διαμόρφωσης της Ταυτότητας Φύλου Έμφυλη Κοινωνικοποίηση και Έμφυλοι Ρόλοι

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Γενικές πληροφορίες για τη διαδικασία διαμόρφωσης της ταυτότητας φύλου, την έμφυλη κοινωνικοποίηση και τους έμφυλους κοινωνικούς ρόλους. Στερεότυπα και προκαταλήψεις. Παραδείγματα της λειτουργίας τους. Διαπλοκή παραγόντων ανισότητας. Συζήτηση περί βιολογικού και κοινωνικού φύλου και συστηματική προσπάθεια «αποφυσικοποίησης» του φύλου στις κοινωνικές σχέσεις και την πολιτική.

Αν το φύλο, λειτουργεί κοινωνικά κατά τον τρόπο που είδαμε παραπάνω, δηλαδή, αν αποτελεί βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας που ιεραρχεί τα άτομα ως ανώτερα και κατώτερα, για τα υποκείμενα το φύλο «τους» αποτελεί και ατομικό χαρακτηριστικό. Είναι γεγονός ότι το φύλο εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα πιο σταθερά σημεία αναφοράς για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των υποκειμένων, και έναν από τους ισχυρότερους παράγοντες διαφοροποίησης στην κοινωνικοποίησή τους.

Η βιωμένη εμπειρία του φύλου («είμαι γυναίκα»), όπως είδαμε, ανάγει τη σχετική έννοια σε καθημερινή, γνώριμη και προφανή. Οικείο συστατικό της υπόστασης («είμαι» το φύλο μου), το φύλο αποτελεί το πρώτο στοιχείο ταυτότητας, που αποδίδεται αμέσως με τη γέννηση, και θεωρείται βαρύνουσας σημασίας. Το φύλο δεν είναι, ωστόσο, απλώς κάτι που έχει κάποιο υποκείμενο ή μια στατική περιγραφή του τι είναι, αλλά «αποτελεί μια από τις νόρμες που καθιστούν εξαρχής βιώσιμο το υποκείμενο» (Butler, 1990: 43). «Υπάρχουμε» από τη γέννηση είτε ως κορίτσια, είτε ως αγόρια, που σημαίνει ότι η κατεύθυνση της έμφυλης κοινωνικοποίησής μας προδιαγράφεται από τη στιγμή που γεννιόμαστε.

Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης, ξέρουμε ότι αποτελεί μια συνεχή πολιτισμική διαδικασία, μέσω της οποίας τα άτομα, έμμεσα ή άμεσα, διαμορφώνουν στάσεις αντιλήψεις και συμπεριφορές, και ιδιαίτερα, αν μιλάμε για πολιτική κοινωνικοποίηση, στάσεις αντιλήψεις και συμπεριφορές, με πολιτική σημασία (Μεταξάς, 1976). Οι τελευταίες είναι εξαιρετικά σημαντικές, διότι διαμορφώνονται σε επαφή με εξουσιαστικά πρότυπα και συμβάλλουν στη διαμόρφωση της συμμετοχικότητας και της δημοκρατικότητας των (μελλοντικών) πολιτών. Μέρος ουσιαστικά αναπόσπαστο από τη γενική κοινωνικοποιητική διαδικασία, η πολιτική κοινωνικοποίηση, συντελείται παράλληλα με άλλους τύπους κοινωνικοποίησης και συνεισφέρει στη διαμόρφωση της συνολικής κοινωνικοπολιτικής φυσιογνωμίας των υποκειμένων.

Γενικότερα, γνωρίζουμε ότι είμαστε προϊόντα της κοινωνικοποίησης μας, προϊόντα δηλαδή των εμπειριών που βιώνουμε ιδιαίτερα σε πρώιμες φάσεις, και της προσωπικής μας ερμηνείας των εμπειριών αυτών, η οποία όμως διαμορφώνεται και αυτή στην πορεία μέσω της ίδιας κοινωνικής διαδικασίας. Έτσι, οι έρευνες στον τομέα της κοινωνικοποίησης μελετούν τον τρόπο με τον οποίο διεξάγεται η διαδικασία αυτή, με συνήθη επικέντρωση στην παιδική και εφηβική ηλικία, οπότε και διαμορφώνονται βασικές στάσεις και προδιαθέσεις. Από μια άποψη, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι σχετικές μελέτες συγκεκριμενοποιούν την υπόθεση ότι οι δομές «διαμορφώνουν» την εμπρόθετη δράση των ατόμων, που με τη σειρά της διαμορφώνει τις δομές. Διότι, όπως γνωρίζουμε, τα άτομα διαμορφώνονται από την κοινωνία, την οποία με τη σειρά τους διαμορφώνουν.

Η διατύπωση που αναφέρεται στο ότι είμαστε προϊόντα της κοινωνικοποίησής μας, δεν σημαίνει βέβαια, ότι είμαστε όλες και όλοι μοναδικές περιπτώσεις που δεν κατατάσσονται σε καμία γενικότερη κατηγορία, στο βαθμό που οι εμπειρίες μας είναι μοναδικές. Ακόμη και δύο αδέρφια

δεν έχουν ακριβώς την ίδια κοινωνικοπολιτική εμπειρία. Ζούμε όμως σε οργανωμένες κοινωνίες, στις οποίες συγκεκριμένες δομές και συγκεκριμένα πλαίσια είναι καθοριστικά ως προς τις βασικές κατευθύνσεις των εμπειριών μας. Η κοινωνική ανισότητα, με όλα όσα σημαίνει, αποτελεί ένα καθοριστικό τέτοιο πλαίσιο, το ισχυρότερο ίσως. Δηλαδή, **η κοινωνική τάξη, το φύλο και όλοι οι άλλοι παράγοντες ανισότητας που ενδεχομένως λειτουργούν σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, προδιαθέτουν προς συγκεκριμένους τύπους ιδεολογικής ενταξίσεως της πραγματικότητας, προς διαφορετική κοσμοαντίληψη και συνακόλουθα, προς διαφορετικούς τύπους συμπεριφοράς τα υποκείμενα και τις κοινωνικές κατηγορίες που βιώνουν την καθημερινότητά τους από διαφορετική θέση στο σχετικό (ταξικό ή έμφυλο) σύστημα σχέσεων.**

Είναι μάλιστα, η διαπλοκή των παραγόντων κοινωνικής ανισότητας αυτή που τους/τις καθορίζει, διότι, για παράδειγμα, αν οι γυναίκες είναι σε κατώτερη θέση από τους άνδρες στο σύστημα των έμφυλων σχέσεων, η κατωτερότητα αυτή δεν τις επηρεάζει κατά τον ίδιο τρόπο όλες. Άλλο είναι το «είμαι γυναίκα εργατικής προέλευσης» και άλλο το «είμαι γυναίκα μεσοαστή»: Δηλαδή, **αλλιώς βιώνω την έμφυλη θέση μου της κατωτερότητας, ανάλογα και με τη θέση μου στο ταξικό σύστημα.** Αυτό το «αλλιώς» παραπέμπει τόσο στη διαδικασία κοινωνικοποίησης, στο πλαίσιο της οποίας τα υποκείμενα διαμόρφωσαν βασικές αναπαραστάσεις του (πολιτικού) κόσμου και της θέσης τους σε αυτόν (που είναι διαφορετικές ανάλογα με την ταξική θέση της οικογένειας και την παραδοσιακότητά της, ως προς το σύστημα έμφυλων σχέσεων), όσο και στην πολιτική τους συμπεριφορά ως ενήλικων πολιτών, σε συνδυασμό με την πραγματικότητα των συνθηκών της ζωής τους. Η όλη διαδικασία συντελείται βεβαίως στο συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο της κάθε διαφορετικής κουλτούρας που οριοθετεί τα μηνύματα, τις κατευθύνσεις και τα πρότυπα που προβάλλονται στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης των νέων γενεών.

Συνεπώς, με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά η κουλτούρα μιας κοινωνίας, σύμφωνα με την κλασική σχετική αντίληψη, χωρίς όμως η μεταβίβαση αυτή να έχει ως αποτέλεσμα την απλή αναπαραγωγή της κουλτούρας: **Μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης (πολιτικής και γενικότερης κοινωνικής) δημιουργούνται και οι προϋποθέσεις μετεξέλιξης και αλλαγής, οι οποίες εκδηλώνονται και με αλλαγές στις κοινωνικές και πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις, και στη συμπεριφορά, και μπορεί έτσι να έχουν εμφανείς συνέπειες στο πολιτικό σύστημα (Παντελίδου Μαλούτα, 1987α).** Συχνά δε, η μελέτη της πολιτικής κοινωνικοποίησης κατά την παιδική και την εφηβική ηλικία μπορεί να επιτρέψει τη διαμόρφωση υποθέσεων για την εξέλιξη μιας εθνικής πολιτικής κουλτούρας στο μέλλον, όταν πλέον τα μέλη της υπό μελέτη γενιάς ενταχθούν ως ισότιμα στο πολιτικό σύστημα και συνεπώς στο εκλογικό σώμα. Και αυτό, διότι **αλλαγές που παρατηρούνται στην πολιτική κοσμοαντίληψη παιδιών και εφήβων, ιδιαίτερα όταν διαθέτουμε χρονικές σειρές στοιχείων, είναι εξαιρετικά αποκαλυπτικές πολιτισμικών μεταβολών, πριν αυτές αποκρυσταλλωθούν σε αλλαγές στις αντιλήψεις και στη συμπεριφορά των ενηλίκων.**⁶

Ένα πρόσθετο στοιχείο που αφορά στην κοινωνικοποίηση αναφέρεται στο ότι, αφού είμαστε προϊόντα της κοινωνικοποίησης μας, δηλαδή προϊόντα των εμπειριών που βιώνουμε σύμφωνα με μήτρες πρόσληψης που μαθαίνουμε -ιδιαίτερα σε πρώιμες φάσεις- και της προσωπικής μας ερμηνείας των εμπειριών αυτών, είναι φανερό ότι στην πορεία της κοινωνικοποίησης διαμορφώνουμε μια σειρά από παραμέτρους της συνολικής φυσιογνωμίας μας, οι οποίες είναι αλληλένδετες. Ξέρουμε για παράδειγμα, ότι ένας/μία πολίτης που είναι συμμετοχικός/ή στο πολιτικό πεδίο, έχει περισσότερες πιθανότητες να είναι συμμετοχικός/ή και στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο. Εξάλλου, μια πρωτοποριακή ζωγράφος δύσκολα θα έχει συντηρητική αντί-

6. Για ένα σχετικό χαρακτηριστικό παράδειγμα από την ελληνική πολιτική κουλτούρα της Μεταπολίτευσης, βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα (1991).

ληψη για τις έμφυλες σχέσεις, ενώ κάποιος που του αρέσουν αποκλειστικά καθιερωμένες μορφές τέχνης, μάλλον δεν θα έχει ανατρεπτικές πολιτικές αντιλήψεις. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης είναι μια *ολιστική διαδικασία*, συνεπώς, κοινές εμπειρίες μας διαμορφώνουν ως πολιτικά σκεπτόμενους/ες, ως αναγνώστες/τριες λογοτεχνίας, ως ακροατές/τριες μουσικής ως θεατές θεατρικών παραστάσεων, ως περισσότερο ή λιγότερο παραδοσιακούς/ούς ως γυναίκες ή άνδρες κ.λπ. Προτιμήσεις, αντιλήψεις, επιλογές, γούστα, σε όλους τους τομείς της ζωής, αποτελούν ένα σύνολο που μας χαρακτηρίζει και το οποίο έχει μεγαλύτερη ή μικρότερη εσωτερική λογική και συνοχή. Πράγματι, ειδικότερα είδη κοινωνικοποιήσεων συμβάλλουν στην παραγωγή συνολικής κοσμοαντίληψης και νοοτροπίας.

Είναι απαραίτητο, συνεπώς, να επαναλάβουμε, με βάση τα παραπάνω ότι η κοινωνία «*διαμορφώνει τα υποκείμενα, τα οποία τη διαμορφώνουν*» (Berger, Luckmann, 1981). Δηλαδή, εν προκειμένω, τα υποκείμενα διαμορφώνουν την κοσμοαντίληψη και τη συμπεριφορά τους με βάση τις κοινωνικοποιητικές εμπειρίες τους, στο πλαίσιο μιας διαμορφωμένης κουλτούρας στην αναπαραγωγή ή/και τη μετεξέλιξη της οποίας (θα) συμβάλ(λ)ουν με τη σειρά τους.

Μια από τις πιο γνωστές φεμινιστικές ρήσεις της Simone De Beauvoir στο «*Δεύτερο φύλο*», αναφέρεται στο ότι, **οι γυναίκες δε γεννιούνται, οι γυναίκες γίνονται**. Αυτό που σημαίνει είναι ακριβώς ότι **τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αποδίδουμε στις κατηγορίες φύλου διαμορφώνονται κοινωνικά, μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης**. Διδάσκουμε ως κοινωνία, ως γονείς, ως σχολείο στα παιδιά να γίνουν αγόρια ή κορίτσια, να αποκτήσουν δηλαδή εκείνα τα χαρακτηριστικά, που, ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία, θα θεωρήσουμε ότι έχουν «*λόγω του φύλου τους*». Οι βασικοί φορείς πρώιμης κοινωνικοποίησης, η οικογένεια πρωτίστως, αλλά και το σχολείο, η ομάδα συνομηλίκων, όπως και τα ΜΜΕ, λειτουργούν καθοριστικά στη διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας. Αντίστοιχα στη διαδικασία αυτή επιδρούν και άλλοι κοινωνικοποιητικοί φορείς στους ενήλικους, όπως για παράδειγμα ο στρατός στους νέους άνδρες. Γνωρίζουμε δε ότι καμιά ερμηνεία της υποκειμενικής ταυτότητας κάποιου/ας δε μπορεί να είναι επαρκής, αν δεν περιλάβει την κατανόηση των εμπειριών όπως βιώθηκαν από το υποκείμενο και όπως εσωτερικεύθηκαν από αυτό (Wetherell, 2005: 416-417). Η M. Wetherell επισημαίνει επιπλέον ότι, όταν σημείο αναφοράς για τη διαμόρφωση της ταυτότητας είναι η φυλή, η τάξη ή το φύλο, δεν βαρύνουν μόνο οι «*πραγματικές*» εμπειρίες που βιώνουν τα υποκείμενα, αλλά και μνήμες του παρελθόντος, όπως τους μεταβιβάζονται κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης, φαντασιακές κατασκευές, επιθυμίες κ.λπ. Ενώ η κοινωνική ταυτότητα συνήθως θεωρείται ως ενοποιημένη και σαφής (κάποιος/α είναι ή άνδρας ή γυναίκα, και ή λευκός/ή, ή μαύρος/η, και ή ετεροφυλόφιλος/η ή ομοφυλόφιλος/η, και ή εργατικής προέλευσης ή μεσοαστικής), **στην πραγματικότητα η ταυτότητα είναι συχνά ένα αντιφατικό μείγμα θέσεων, με αποτέλεσμα ορισμένοι συνδυασμοί να είναι ενίοτε εξαιρετικά δύσκολα βιώσιμοι** (Wetherell, 2005: 419).

Στο μείγμα αυτό, περισσότερο ή λιγότερο αντιφατικό, οφείλεται και το ότι **δεν υπάρχει βέβαια μία γυναικεία ή μία ανδρική ταυτότητα, αλλά πολλές και διαφορετικές**. Είναι δε ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι, αν ο φεμινισμός έχει προ πολλού καταγγείλει την καταπιεστική/περιοριστική λειτουργία της αντίληψης περί μίας γυναικείας ενιαίας ταυτότητας -που τελικά σημαίνει ότι στο βάθος όλες οι γυναίκες (πρέπει να) είναι ίδιες, να έχουν δηλαδή τα ίδια στερεοτυπικά χαρακτηριστικά-, τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί μια πλούσια βιβλιογραφία και για τους «*ανδρισμούς*». Πληθυντικός. Ο R.W. Connell (1995) μάλιστα, υποστηρίζει ότι υπάρχουν ηγεμονικοί, περιθωριακοί, συνεργικοί και υποτελείς ανδρισμοί, με τους πρώτους να λειτουργούν ως μέτρο σύγκρισης προς το οποίο φιλοδοξούν να φτάσουν ορισμένοι άνδρες.

Σε κάθε περίπτωση οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους οι άνδρες είναι άνδρες και οι γυναίκες (είναι) γυναίκες, καθορίζονται από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησής τους και τον τρόπο με τον οποίο εσωτερικεύουν και εξωτερικεύουν πρότυπα και ρόλους.

Σύμφωνα με τους Δεληγιάννη-Κουϊμτζή κ.ά. (2000) και τις έρευνές τους σε εφήβους, οι ταυτότητες φύλου διαμορφώνονται με βάση τα παρακάτω:

Η **ανδρική ταυτότητα** δομείται με βάση χαρακτηριστικά όπως είναι η σωματική δύναμη και η προσωπική ελευθερία. Συνδέεται με τη δημόσια σφαίρα και τις θετικές επιστήμες. Ταυτίζεται με παραδοσιακές αξίες και αντιλήψεις για τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας και τις έμφυλες σχέσεις στην οικογένεια και την αγορά εργασίας. Βασίζεται στο «τι κάνει και τι δεν κάνει ένας άνδρας» στο σπίτι και τη δουλειά. Διατηρεί το ρόλο του «άνδρα-κουβαλητή» στην οικογένεια. Επενδύει στην οικονομική εξασφάλιση και την επαγγελματική πρόοδο, όσον αφορά την έννοια της επιτυχίας. Αν προσθέταμε σε αυτά την τόλμη, την αποφασιστικότητα, την ανεξαρτησία και τη δυσκολία να εκφράσουν συναισθήματα και αδυναμίες θα είχαμε νομίζω μια σφαιρική εικόνα των χαρακτηριστικών με βάση τα οποία διαμορφώνεται η ανδρική ταυτότητα.

Η **γυναικεία ταυτότητα**, από την άλλη, σύμφωνα πάντα με τους Δεληγιάννη-Κουϊμτζή κ.ά. (2000), δομείται με βάση χαρακτηριστικά όπως η φροντίδα, η επιμέλεια, οι καλές επιδόσεις, η πειθαρχία και η ήπια συμπεριφορά. Συνδέεται με την ιδιωτική σφαίρα και τις θεωρητικές επιστήμες. Ταυτίζεται με ανανεωτικές ιδέες, όσον αφορά τις έμφυλες σχέσεις στην οικογένεια και τον καταμερισμό της εργασίας, διατηρώντας όμως παράλληλα μια παραδοσιακή αντίληψη για το ρόλο του άνδρα ως κουβαλητή. Διατηρεί επίσης και το ρόλο της μητέρας-νοικοκυράς στην οικογένεια. Στοιχεί στην προσωπική ολοκλήρωση, όσον αφορά την έννοια της επιτυχίας.

Η οικογένεια, από την πρώτη στιγμή της γέννησης εκφράζει διαφορετικές αναμονές ανάλογα με το φύλο του παιδιού, ερμηνεύει επίσης διαφορετικά τη συμπεριφορά του με ρητή ή άρρητη αναφορά στο φύλο του, ενώ είναι προφανές ότι προσφέρει διαφορετικά κοινωνικοποιοτικά ερεθίσματα σε αγόρια και σε κορίτσια. Τα διαφορετικά παιχνίδια που προσφέρονται σε αγόρια και κορίτσια, από μόνα τους ενισχύουν διαφορετικές δεξιότητες και ενδιαφέροντα, που στη συνέχεια ερμηνεύονται ως απόδειξη της «έμφυλης διαφοράς», ενώ έχουν συμπράξει ενεργά στη δόμηση των «διαφορών» (Μποντελό, Εσταμπλέ, 2009). Υπεύθυνα για την πρακτική αυτή της διαφοροποίησης στην κοινωνικοποίηση είναι βέβαια τα στερεότυπα, τα οποία γονείς, δάσκαλοι/ες, ομάδα συνομηλίκων, ΜΜΕ, μεταβιβάζουν άκριτα, αλλά συστηματικά, και όπως φαίνεται πολύ αποτελεσματικά. Υπάρχουν δε μαρτυρίες που δείχνουν ότι ακόμη και η συνειδητή κοινωνικοποίηση από την πλευρά των γονιών, που δεν βασίζεται σε σεξιστικά στερεότυπα, συχνά προσκρούει σε αντίθετα μηνύματα από την πλευρά του σχολείου ή του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος δημιουργώντας σύγχυση στους/στις κοινωνικοποιούμενους/ες.

Τα στερεότυπα φύλου είναι κοινωνικές αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες ορισμένα προτερήματα ή μειονεκτήματα, και τύποι συμπεριφοράς αποδίδονται στα άτομα ανάλογα με το φύλο τους, αγνοώντας ή παραβλέποντας τις ατομικές τους διαφορές και ιδιαιτερότητες (Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 2003). Το σημαντικό μάλιστα είναι ότι, όπως γνωρίζουμε από τις κλασικές μελέτες της M. Mead το 1935, διαφορετικές κουλτούρες έχουν διαφορετική θεώρηση σχετικά με το ποιες συμπεριφορές, ασχολίες και χαρακτηριστικά αρμόζουν σε άνδρες και σε γυναίκες. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε όμως ότι, παρά τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στην κοινωνική θέση των γυναικών, τα στερεότυπα φύλου εξακολουθούν να επικρατούν και να τέμνουν κάθετα ηλικία, θρησκεία, φύλο οικογενειακή κατάσταση και μορφωτικό επίπεδο (Μαραγκουδάκη, 2000). Κάτι που παρατηρείται έντονα και στην Ελλάδα.

Υπάρχουν πάρα πολλά παραδείγματα από την καθημερινότητα που δείχνουν ότι τα στερεότυπα φύλου αναπαράγονται συνεχώς, άκριτα και ασυνείδητα και σε πάρα πολλά και διαφορετικά περιβάλλοντα και πλαίσια. Η Σ. Αρκουμάνη (2006), για παράδειγμα, αναφερόμενη στη διαμόρφωση ταυτοτήτων φύλου στην οικογένεια, παραθέτει πορίσματα από εμπειρικές παρατηρήσεις, «πειράματα», που σχετίζονται με τα έμφυλα στερεότυπα και δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο συντελείται η λειτουργία τους σε συγκεκριμένες περιπτώσεις:

Περπατήστε στο δρόμο κρατώντας ένα μωρό. Σταματήστε τους είκοσι πρώτους ανθρώπους που θα συναντήσετε και ζητήστε τους να κρατήσουν τον «Μάρκο» και να σας περιγράψουν τη συμπεριφορά του. Επαναλάβετε τη διαδικασία ρωτώντας τους για τη «Μαίρη». Το μωρό θα είναι ίδιο και στις δύο περιπτώσεις. Όποιο κι αν είναι το πραγματικό φύλο του μωρού, τον Μάρκο θα τον περιγράψουν ως ζωηρό, πονηρούλη, δυνατό, ενώ τη Μαίρη ως αξιαγάπητη, χαριτωμένη, υπέροχη, γλυκιά.

Αυτό που περιμένουν να δουν, τελικά αυτό βλέπουν. Το αγόρι θεωρείται αναμενόμενο να είναι ζωηρό, άρα ως τέτοιο περιγράφεται, ενώ το κορίτσι χαρακτηρίζεται ως χαριτωμένο ή γλυκό, χαρακτηριστικά που θεωρείται ότι (πρέπει να) έχει. Η αντίληψη των ατόμων σε όλες τις περιπτώσεις είναι, όπως ξέρουμε, επιλεκτική, ενισχύει και ενισχύεται από προϋδεάσεις και στερεότυπα, τα οποία είναι τόσο ισχυρά ώστε να τα «βλέπουμε», υπάρχουν δεν υπάρχουν. Η δύναμη των στερεοτύπων είναι πράγματι τέτοια ώστε αναπαράγονται από γενιά σε γενιά, διαμορφώνοντας αγόρια και κορίτσια «που διαφέρουν» μεταξύ τους, διότι έτσι τα διαμόρφωσε η διαπαιδαγώγησή τους, λειτουργώντας και πάλι ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία.

Αλλά η Αρκουμάνη (2006) αναφέρει και ένα άλλο ενδιαφέρον σχετικό «πείραμα» που προδίδει πώς οι αναμονές που σχετίζονται με τις προτιμήσεις των παιδιών ανάλογα με το φύλο τους, εξελίσσονται στην πορεία σε πραγματικές επιλογές παιχνιδιών που «επιβεβαιώνουν» δήθεν προδιαθέσεις:

Στο Πανεπιστήμιο του Sussex ζητήθηκε από 22 μπτέρες να παίξουν με ένα μωρό που δεν είχαν ξαναδεί, ενώ η κάμερα κινηματογραφούσε τη σκηνή. Το ίδιο παιδί παρουσιάστηκε στις μπτέρες άλλοτε ως αγόρι και άλλοτε ως κορίτσι. Όπως ήταν αναμενόμενο, τα παιχνίδια που διάλεξαν οι μπτέρες για το μωρό ήταν πολύ διαφορετικά ανάλογα με το φύλο που πίστευαν ότι είχε το παιδί: κούκλα για το κορίτσι και σφυρί για το αγόρι. Επίσης, οι μπτέρες ερμήνευσαν διαφορετικά την ίδια συμπεριφορά, ανάλογα με το υποτιθέμενο φύλο του παιδιού: Η ανησυχία του «αγοριού» ερμηνεύτηκε ως επιθυμία για παιχνίδι και έπαιξαν μαζί τους. Αλλά η ανησυχία του «κοριτσιού» ερμηνεύτηκε ως ένδειξη δυσaráσκειας και προσπάθησαν να την ηρεμήσουν.

Βλέπουμε λοιπόν πώς τα στερεότυπα λειτουργούν ως ένα φίλτρο, μέσα από το οποίο προσλαμβάνουμε την «πραγματικότητα», και την προσλαμβάνουμε παραμορφωτικά. Λειτουργούν δε και ως κώδικας επικοινωνίας μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας και ως παράγοντας «εξοικονόμησης της σκέψης τους...αφού μέσα από τα στερεότυπα παρέχεται μια απλοποιημένη απεικόνιση της πραγματικότητας» (Ιντζεσίλογλου, 1983: 137). Συχνά, οι αντιλήψεις που εκφράζονται μέσω των στερεοτύπων συνιστούν απολιθώματα του παρελθόντος με μεγαλύτερη ή μικρότερη σχέση με την πραγματικότητα, ενώ, ακόμη και εάν σχετίζονταν κάποτε με την πραγματικότητα, η ζωή τους παρατείνεται μέσω ενός μηχανισμού αδράνειας.

Σε ό,τι αφορά μύθους και στερεότυπα που αναφέρονται στη γυναικεία πολιτικότητα, το πρώτο που πρέπει να σημειώσουμε είναι πόσο λίγο έχουν αυτά μετεξελιχθεί. Η πεμπτουσία των σχετικών στερεοτύπων μπορεί να συμπυκνωθεί στην αντίληψη ότι οι γυναίκες είναι λιγότερο πολιτικά όντα από τους άνδρες. Η αντίληψη αυτή συνήθως εκφράζει θετική αξιολόγηση (υποτιμώντας όμως τις γυναίκες) της «μειωμένης γυναικείας πολιτικότητας», είτε γιατί το πολιτικό, σύμφωνα με την αριστοτελική παράδοση, γίνεται αντιληπτό ως ύψιστο αγαθό που απαιτεί ιδιότητες τις οποίες οι γυναίκες στερούνται, και αν τις αποκτήσουν γίνονται «κακές» γυναίκες (Elshtain, 1974), είτε προσλαμβάνεται, σύμφωνα με αντιλήψεις μεταγενέστερων ιστορικών περιόδων, ως ανήθικο, από το οποίο οι γυναίκες πρέπει να προστατευθούν, ως φορείς ιδιαίτερων αρετών (Randall, 1982, την Εισαγωγή). **Ύψιστο αγαθό ή ανήθικο, το πεδίο της πολιτικής πάντα απέκλειε ιδεολογικά τις γυναίκες, περιορίζοντας την πολιτική τους δραστηριοποίηση. Ωστόσο, πάντα καθόριζε και οριοθετούσε τις συνθήκες της ύπαρξής τους, ξεπερνώντας τη διάκριση ιδιωτικού/δημόσιου χώρου** (Παντελίδου Μαλούτα, 2002).

Τις τελευταίες δεκαετίες η αντίληψη της «μειωμένης πολιτικότητας» των γυναικών βρίσκει εμπειρική στήριξη στην παρατήρηση ότι οι γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία, φαίνεται να εκδηλώνουν μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον σε σύγκριση με τους άνδρες. Ενώ η παρατήρηση αυτή είναι συνήθως έγκυρη, με βάση τους όρους της κυρίαρχης αντίληψης σχετικά με το τι συνιστά πολιτικό ενδιαφέρον και πώς μετράται η εκδήλωσή του, έχει συγχρόνως περιορισμένη ερμηνευτική αξία. Γιατί, βέβαια, **μοιάζει ταυτολογική η παρατήρηση ότι τα άτομα που δραστηριοποιούνται κυρίως στον ιδιωτικό χώρο, τα άτομα που είναι προνομιακά επιφορτισμένα με τους ρόλους που αφορούν «την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης» των ανδρών στο πλαίσιο κοινωνιών όπου η κυρίαρχη αντίληψη διαχωρίζει απόλυτα το δημόσιο από τον ιδιωτικό χώρο, τα άτομα αυτά, εμπλέκονται λιγότερο από τα άλλα στο δημόσιο χώρο.** Πώς είναι δυνατό να γίνει αποδεκτή η αντίληψη ότι οι γυναίκες είναι λιγότερο πολιτικά όντα από τους άνδρες, όταν ο ίδιος ο ορισμός του πολιτικού και της πολιτικότητας σε μεγάλο βαθμό τις αποκλείει;

Είναι γεγονός ότι τα στερεότυπα φύλου, όπως ήδη είπαμε, λειτουργούν κατά κανόνα παραμορφωτικά, αξιολογικά και κανονιστικά. Η δε συζήτηση για το εάν έχουν ή όχι βάση είναι παραπλανητική, διότι τα στερεότυπα αποτελούν συνήθως «αυτοεκπληρούμενη προφητεία»: Υποστηρίζεται ότι *οι γυναίκες ασχολούνται λιγότερο με την πολιτική*, οπότε τις διαπαιδαγωγούμε έτσι ώστε να αναπτύξουν μικρότερο ενδιαφέρον για τα κοινά και να επικεντρωθούν στον ιδιωτικό χώρο και την οικογενειακή προσφορά, και τελικά ναι, ασχολούνται λιγότερο. Επιπλέον, αυτό που ενδιαφέρει κοινωνικά περισσότερο είναι ότι, **ακόμη και διαφορές που μπορεί να συνδεθούν με βιολογικές παραμέτρους (όπως για παράδειγμα η επιθετικότητα ως απόρροια ανδρικών ορμονών), λειτουργούν στο επίπεδο των τάσεων και των προδιαθέσεων.** Η κοινωνικοποίηση μπορεί, προφανώς, να συμβάλει στον έλεγχο και τον περιορισμό τους ή αντίθετα στην ενθάρρυνση της εκδήλωσής τους, αφού αυτό που παρατηρείται είναι ένα συνεχές στο πλαίσιο του οποίου η υποκειμενική θέση του καθενός και της καθεμιάς καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το κοινωνικό περιβάλλον. Δεν πρόκειται δηλαδή για μια διπολική σχέση (άνδρες = επιθετικοί, γυναίκες = μη επιθετικές) η οποία να ανάγεται στη φύση (Renzetti, Curran, 1992: 28 κ.ε.).

Γνωρίζουμε πόσο συστηματικά **τα κοινωνικοπολιτικά πρότυπα διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο των κοινωνικοποιούμενων**, και προς ποια κατεύθυνση, όπως αντίστοιχα διαφοροποιούνται οι αναμονές των γονιών, των δασκάλων, των φίλων, και τελικά των κοινωνικοποιούμενων, που δημιουργούν, διότι έτσι έμαθαν, διαφορετική αίσθηση του εαυτού και των ικανότητων τους, ανάλογα με το αν είναι αγόρια ή κορίτσια. Σύμφωνα, μάλιστα, με την (πρωτοποριακή) επισήμανση της J. Butler (1990: 6-7), **το κοινωνικό φύλο δεν αποτελεί**

απλή πολιτισμική αντανάκλαση της φυσικής διχοτομίας του βιολογικού, αλλά μάλλον καθορίζει τις κοινωνικές πρακτικές διαμέσου των οποίων η διχοτομία του φύλου προβάλλει ως απορρέουσα από τη φύση. Ο ανδρισμός και η «γυναικότητα» δομούνται συνεπώς κοινωνικά και ποικίλλουν εσωτερικά, ενώ αποτελούν διαδικασίες διαμόρφωσης ταυτοτήτων, και όχι βεβαίως εκφράσεις προϋπαρχόντων χαρακτηριστικών, παρότι για να αιτιολογηθούν οι όποιες διαφορές στην αντιμετώπισή τους συχνά γίνεται επίκληση χαρακτηριστικών που αποδίδονται στη φύση, ενώ και αυτή την αντιλαμβανόμαστε με βάση τα στερεότυπα φύλου που έχουμε μάθει στην κοινωνία.

Για να μελετήσουμε, συνεπώς, μεταβλητές που επιδρούν στην διαμόρφωση της κοινωνικής κοσμοαντίληψης και συμπεριφοράς των υποκειμένων **απαιτείται η μελέτη των ιδιαιτέρων συνθηκών της ζωής τους, των κοινωνικών ρόλων τους οποίους ασκούν και των προτύπων με τα οποία ταυτίζονται.** Είναι φανερό ότι, μιλώντας για την επίδραση του φύλου, είναι απαραίτητη η διερεύνηση της κοινωνικής ταυτότητας ως προς το φύλο, ώστε να διαφανεί αν η καθοριστική διαφοροποιητική μεταβλητή είναι το «φύλο αυτό καθ' εαυτό», όπως, συχνά, αυθόρμητα αποδέχεται η παραδοσιακή Πολιτική Επιστήμη, για παράδειγμα, όταν διερευνάται η επίδραση του φύλου στην πολιτικότητα ή αν, αντίθετα, **είναι τα πρότυπα ζωής και η αυθαίρετη κατανομή των κοινωνικών ρόλων αυτά που δεν συμβάλλουν στην ανάπτυξη συμμετοχικής συμπεριφοράς σε όσα άτομα επιφορτίζονται με συγκεκριμένους κοινωνικούς ρόλους** (όπως είναι αυτός της ανατροφής των παιδιών, της φροντίδας του σπιτιού, της περίθαλψης αρρώστων και ηλικιωμένων μελών της οικογένειας κ.ά.). Αν «είμαστε οι ρόλοι μας», γιατί να βαρύνει το αν «είμαστε» γυναίκες ή άνδρες περισσότερο από το αν «ζούμε ως» γυναίκες ή άνδρες, όπως δηλαδή οι έννοιες αυτές ορίζονται παραδοσιακά/στερεοτυπικά; Και όπως φαίνεται, πράγματι, είναι η βιωμένη κοινωνική πραγματικότητα, κάτι που περιλαμβάνει και την ιδεολογική της πρόσληψη, αυτή που πρωτίστως επιδρά στη συμπεριφορά. Και τελικά, **τι ακριβώς σημαίνει η δήλωση «είμαι γυναίκα», πέρα από την κοινωνική σημασιοδότηση της έννοιας αυτής που καθορίζει το ότι ζω ως γυναίκα, (διότι) έχω κοινωνικοποιηθεί ως γυναίκα;**

Επιπλέον, η απαξία με την οποία κατά κανόνα επενδύεται το «γυναικείο» στις συλλογικές αναπαραστάσεις, ως πάντα υποδεέστερο, αποτελεί προφανές εμπόδιο για την απρόσκοπτη διαμόρφωση της πολιτικής και της ευρύτερης κοινωνικής φυσιογνωμίας των γυναικών, αλλά βεβαίως και για τη λειτουργία της δημοκρατίας,⁷ στο μέτρο που, εκτός των άλλων, η απαξία αυτή οριοθετεί και τη δόμηση της υποκειμενικότητας των γυναικών σε πλαίσιο που δεν ενθαρρύνει τη συμμετοχή.⁸ Η απαξία αυτή είναι προφανής στο επίπεδο της γλώσσας, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Η παραπάνω διάκριση, που αναφέρεται στους ρόλους τους οποίους αναλαμβάνουν τα υποκείμενα, είναι πολύ ουσιαστική, διότι μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι, **αφού πρόκειται για ιστορικά καθορισμένη κοινωνική κατανομή των ρόλων, άρα, θεωρητικά τουλάχιστον, πρόκειται και για ανατρέψιμη κατανομή ρόλων,** κάτι που θα επιδράσει και στην πολιτικότητα των έμφυλων υποκειμένων. Έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η λιγότερο άκαμπτη κατανομή έμφυλων ρόλων στη σύγχρονη κοινωνία, τα λιγότερο σεξιστικά πρότυπα ζωής της νέας γε-

7. Όλες οι αναφορές στη σχέση δημοκρατίας και φύλου εμπνέονται από το: Μ. Παντελίδου Μαλούτα (2002), όπου έχει πραγματοποιηθεί επεξεργασία του θέματος σε βάθος.

8. Για τη διαμόρφωση της γυναικείας υποκειμενικότητας η βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα πλούσια. Ενδεικτικά, βλ. τρεις συμβολές στην ελληνική σχετική βιβλιογραφία: Χ. Ιγγλέση (1990), Β. Τεντοκάλη (1991), Τ. Βοσνιάδου (2001). Για την έμφυλη απαξία όπως εκφράζεται στη γλώσσα, βλ. Α. Φραγκουδάκη (1987, 1988, 1989).

νιάς και η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στον κόσμο της εργασίας που τα συνοδεύει, **θα συμβάλουν στη μείωση των διαφορών στην πολιτική συμμετοχή ανδρών και γυναικών.** Κι αυτό γιατί μεταβολές στη δομή της εξουσίας στις έμφυλες σχέσεις –η οποία επιδρά στη φυσιογνωμία της κοινωνίας και του πολιτικού συστήματος– θα εκφραστούν και ως μεταβολές στην πολιτική συμπεριφορά των έμφυλων πολιτών. Και βεβαίως, είναι θέμα της έρευνας να εντοπίσει πόσο ουσιαστικές ή επιφανειακές είναι οι μεταβολές αυτές.

Η υπόθεση αυτή, περί τάσης σύγκλισης, που επιβεβαιώνεται από εμπειρικά δεδομένα, δεν θα ήταν δυνατό να διατυπωθεί, αν δεν υπογραμμίσουμε **την ιστορική διάσταση της υπάρχουσας κατανομής των ρόλων ανάλογα με το φύλο, και αν δεν προσλάβουμε το φύλο στην κοινωνική του διάσταση:** Στην περίπτωση που δε γίνει αυτό, ο/η πολιτικός επιστήμονας κινδυνεύει να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι αντίθετα, οι διαφοροποιήσεις στην πολιτική συμπεριφορά που συνδέονται με το φύλο των πολιτών, είναι δεδομένες μια για πάντα και δεν αναμένονται αλλαγές, με αποτέλεσμα μια «μόνιμη ανισότητα στη συμμετοχή μεταξύ των φύλων». Αυτή, για παράδειγμα, ήταν η άποψη των A. Campbell, Ph. Converse κ.ά. στη γνωστή και, κατά τα άλλα έγκυρη, πολιτολογική μελέτη τους *The American Voter* (1960: 487- 488), άποψη η οποία δεν επιβεβαιώνεται, βέβαια, και την οποία και οι ίδιοι αναθεώρησαν (αποσιωπώντας τη) σε επόμενες εκδόσεις της.

Αν διερωτηθούμε όμως, **γιατί είχαν οι συγγραφείς αυτοί τη σχετική άποψη**, θα πρέπει να τονίσουμε ότι αυτό βεβαίως σχετίζεται άμεσα με τον τρόπο με τον οποίο εννοιολογούσαν το φύλο. Στην παραπάνω διατύπωση διαφαίνεται μια κυρίαρχη αντίληψη για το φύλο που ανάγεται στην περιβόητη «φυσικότητα» του φύλου, αντίληψη που διακρίνεται μέχρι σήμερα στην ερευνητική χρήση του, καθώς και στη διάκριση βιολογικό-κοινωνικό φύλο και στις μεταξύ τους σχέσεις. **Θεωρώντας ότι στην ουσία του το φύλο ανάγεται στη φύση, άρα δεν αλλάζει, θεώρησαν ότι οι διαφορές στην πολιτική έκφραση που συνδέονται με το φύλο επίσης δεν θα αλλάξουν. Πόσο άδικο είχαν!**

Πράγματι, είναι συχνά οι άρρητες παραδοχές για το φύλο αυτές που καθορίζουν το πώς το προσεγγίζουμε, πώς ερμηνεύουμε τις όποιες διαφορές στην πολιτική συμπεριφορά γυναικών και ανδρών, και κατά πόσο προσφεύγουμε σε απλοϊκές και τελικά εσφαλμένες αναλύσεις που βασίζονται στη μυθική «φυσικότητα» του φύλου. Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι, **ενώ η διάκριση βιολογικό-κοινωνικό φύλο αποτέλεσε στο παρελθόν σημαντικότερη εισφορά της φεμινιστικής σκέψης στην κοινωνική θεωρία, η εξέλιξη της φεμινιστικής θεωρίας επέτρεψε να φανεί ότι, αφενός, η σχετική διάκριση δεν είναι τόσο απόλυτη όσο νομίζαμε, και αφετέρου σίγουρα δεν ευνόησε τη θεωρητική αντιμετώπιση του σώματος και του βιολογικού φύλου, στα οποία επιτράπηκε έτσι να παραμείνουν εκτός του πεδίου της θεωρίας, σε αυτό της «φυσικότητας».**

Και ενώ, όπως φαίνεται, δεν υπάρχει βάση, στο επίπεδο της βιολογικής διαφοράς, για μια διχοτομική ταξινόμηση γυναικών και ανδρών σε κατηγορίες που να είναι αμιγείς, ικανές να τους χαρακτηρίσουν ως τέτοιους απόλυτα και συνεχώς, και οι οποίες να αλληλοαποκλείονται,⁹ γνωρίζουμε πλέον ότι οι αναφορές στη βιολογία και τη «φύση» των υποκειμένων έχουν κατά κανόνα νομιμοποιητική και όχι εξηγητική αξία.¹⁰ Αρκεί να σκεφτεί κανείς τη βιολογική

9. Η V. Bryson (1999: 87) λέει μάλιστα ότι η αμιγής βιολογική διαφορά αποτελεί νομική φαντασίωση. Βλ. επίσης και R.W Connell (2006: 104-106) και J. Lorber (1995). Με το θέμα αυτό ασχολούμαι περισσότερο στο: Μ. Παντελίδου Μαλούτα (2002).

10. Βλ. σχετικά: Ε. Παπαταξιάρχης (1992) και P. Bourdieu (1998: 20-21), όπου υπάρχουν παραδείγματα ιδεολογικής λειτουργίας της βιολογίας, με αναφορά στο φύλο.

«τεκμηρίωση» του ρατσιστικού λόγου, που αν δεν ήταν τόσο απεχθής θα πρόβαλε κυρίως ως αστεία. Η βιολογία, όντως δεν ανακαλύπτει αναγκαστικά στην εξέλιξή της «πραγματικότητες», δεν εκφράζει υποχρεωτικά κάποια «επιστημονική αλήθεια», αλλά αποτελεί και αυτή κοινωνικοπολιτισμική κατηγορία, ιστορικά συγκροτημένη, που στην περίπτωση του φύλου λειτουργήσει και ως μεταφορά για την κατωτερότητα των γυναικών.¹¹ Φαίνεται τελικά ότι δεν μπορεί να υπάρξει ούτε βιολογική προσέγγιση χωρίς ιδεολογία: **τα κοινωνικά μάτια μας βλέπουν την «πραγματικότητα», αφού τα ίδια τη δομήσουν ως τέτοια.**

Αν μελετήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος το ζήτημα της διάκρισης του φύλου σε κοινωνικό (gender) και βιολογικό φύλο (sex) για να δούμε πώς συνδέονται τα δύο, πρέπει αρχικά να πούμε ότι η κυρίαρχη αντίληψη, που παραπέμπει στην «κοινή λογική» βλέπει άμεση σύνδεση μεταξύ των δύο και αντιμετωπίζει απόλυτα διχοτομικά και σε απόλυτη αντιστοιχία τα δίπολα γυναικείο\ανδρικό και θηλυκό\αρσενικό. Θεωρείται, δηλαδή, ότι το πρώτο αποτελεί την κοινωνική έκφραση του δεύτερου, το οποίο ανάγεται στη φύση και έτσι περιορίζει τις εκδηλώσεις του σε επίλεκτους χώρους ειδικά σε αυτόν της σεξουαλικότητας. Δύο κατηγορίες ζητημάτων απορρέουν από τις αντιλήψεις αυτές της κοινής λογικής για τη σχέση κοινωνικό-βιολογικό φύλου: Η πρώτη, επιβάλλει τη διερεύνηση του **κατά πόσο είναι άμεση και δεδομένη η σχέση των δύο, αλλά και πόσο μονοσήμαντη είναι αυτή.** Δηλαδή, είναι όλα τα θηλυκά του ανθρώπινου είδους γυναίκες και όλα τα αρσενικά άνδρες; Υπάρχει ένας τρόπος με τον οποίο αυτά βιώνουν το γυναικείο και το ανδρικό αντίστοιχα; Η δεύτερη κατηγορία ζητημάτων παραπέμπει στην διερεύνηση **του κατά πόσο το βιολογικό φύλο είναι δεδομένο, προφανές, αδιαμφισβήτητο, και μπορεί, συνεπώς, και η πρόσληψή του να γίνει χωρίς διαμεσολαβήσεις,** οι οποίες να ανάγονται σε προϋπάρχουσες υποθέσεις και αναμονές. Μάλιστα, το γεγονός ότι ο χώρος του φύλου είναι, στην «κοινή λογική», ο κατεξοχόν χώρος του αυτονόητου, είναι ίσως ενδεικτικό της ιδιαίτερης βαρύτητάς του στο επίπεδο της ιδεολογίας, τόσο ως προς τη δόμηση της υποκειμενικότητας, όσο και ως προς τη συνολική κοινωνική δομή.

Είναι απαραίτητο τα ζητήματα αυτά να διερευνηθούν σε βάθος, διότι, σε αντίθετη περίπτωση, καμιά πολιτική του φύλου (η οποία συνήθως ονομάζεται «πολιτική για τις γυναίκες», αποκαλύπτοντας έτσι και τις θεωρητικές της καταβολές) δεν θα καταφέρει να αντιμετωπίσει την ουσία της κοινωνικής ανισότητας των *έμφυλων* υποκειμένων. Η διερεύνηση των ζητημάτων αυτών θα επιτρέψει επίσης και την διατύπωση μιας άλλης υπόθεσης, στο πλαίσιο της οποίας διαφαίνεται **η αναγκαιότητα αμφισβήτησης του απόλυτου χαρακτήρα της ίδιας της διάκρισης βιολογικό-κοινωνικό φύλου, κάτι που επιβάλλει, όπως υπαινιχθήκαμε παραπάνω, η εξέλιξη της κοινωνικής θεωρίας. Η αμφισβήτηση αυτή, εξάλλου, διευκολύνει τη θεώρηση μιας άλλης σχέσης της έμφυλης υπόστασης των πολιτών με τη δημοκρατία, ως δυνατής, προβλέψιμης, ακόμη και αναμενόμενης.** Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι, ενώ η διάκριση βιολογικό-κοινωνικό φύλο αποτέλεσε όντως σημαντικότερη συνεισφορά της φεμινιστικής σκέψης στην κοινωνική θεωρία, η εξέλιξη της φεμινιστικής θεωρίας επέτρεψε να φανεί ότι η σχετική διάκριση δεν ευνόησε τη *θεωρητική* αντιμετώπιση του σώματος και του βιολογικού φύλου, στα οποία επιτράπηκε έτσι, όπως ήδη αναφέρθηκε, να παραμείνουν στο πεδίο του «φυσικού». Η συνειδητοποίηση του προβλήματος αυτού ώθησε φεμινίστριες θεωρητικούς να περάσουν από τη μελέτη των κοινωνικών συμφραζομένων και συνεπειών του βιολογικού φύλου (από το κοινωνικό φύλο δηλαδή, αφού έτσι το εννοιολογούσαν) και από τα πολιτισμικά νοήματα που συνδέονται με το σώμα, σε μια άλλη προσέγγιση.

11. Βλ. Γκ. Μπoc, (1997: 411-450), αλλά και Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, (1997: 42-43), όπου παρουσιάζεται συνοπτικά η συζήτηση για την αποδόμηση του βιολογικού φύλου, καθώς και Ε. Παπαταξιάρχης (1992).

As σημειωθεί πάντως ότι η κλασική εννοιολόγηση του κοινωνικού φύλου εξακολουθεί να είναι κυρίαρχη τόσο στη φεμινιστική θεωρία, όσο και στην κοινωνιολογία, την κοινωνική ψυχολογία και την πολιτική επιστήμη. Παρότι πρόσφατες κριτικές θεωρήσεις επιβάλλουν, ορισμένες επισημάνσεις που κάνουν λιγότερο απλή και μονοσήμαντη τη σύνδεση βιολογικού-κοινωνικού φύλου (αλλά και τη μεταξύ τους διάκριση), στο βαθμό που υπογραμμίζεται ότι το κοινωνικό φύλο *δεν είναι* για το βιολογικό ότι είναι ο πολιτισμός για τη φύση. Η νέα προσέγγιση αντίθετα, επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα συναλλάσσονται με και διαμέσου του σώματός τους (Davis, 1997). Ενισχυτική αυτής της προσέγγισης υπήρξε η (πρωτοποριακή) επισήμανση της J. Butler (1990: 6-7), ότι το κοινωνικό φύλο δεν αποτελεί απλή πολιτισμική αντανάκλαση της φυσικής διχοτομίας του βιολογικού, αλλά μάλλον **καθορίζει τις κοινωνικές πρακτικές διαμέσου των οποίων η διχοτομία του φύλου προβάλλει ως απορρέουσα από τη φύση**. Συνεπώς, τόσο το λεγόμενο βιολογικό φύλο (sex), όσο και το κοινωνικό (gender) συνιστούν πολιτισμικές κατηγορίες. Και μάλιστα κατηγορίες *«που αναφέρονται σε τρόπους αναπαράστασης και αντίληψης των ανθρώπινων σωμάτων και των αντίστοιχων σχέσεων, των σχέσεών μας με τον εαυτό μας και με τους άλλους»* (Glover, Kaplan, 2000: 26, στην Εισαγωγή).

Δεν θα επεκταθούμε στη δεύτερη κατηγορία ζητημάτων, όπως οριοθετήθηκαν παραπάνω, για προφανείς λόγους. Απλώς κρίνεται σκόπιμο να σημειωθούν ορισμένα τεκμηριωμένα πορίσματα άλλων επιστημονικών χώρων, τα οποία μοιάζουν ενδιαφέροντα από τη σκοπιά της παρούσας προβληματικής.¹² Οι βιολογικές συνιστώσες που συγκροτούνται στο δίπολο θηλυκό/αρσενικό είναι πολλαπλές και περιλαμβάνουν, κυρίως, ορμονικές, γενετικές και ανατομικές διαφορές. Ωστόσο, όλες και όλοι διαθέτουν διαφορετικές και μεταβαλλόμενες, στη διάρκεια της ζωής, δόσεις και θηλυκών και αρσενικών ορμονών, ενώ μπορεί ένα υποκείμενο να είναι ανατομικά θηλυκό και να έχει συγχρόνως χρωμοσωματικό τύπο XY, να είναι δηλαδή γενετικά αρσενικό. As σημειωθεί δε, ότι η ικανότητα σύλληψης, κυοφορίας και γέννας που χαρακτηρίζει τα θηλυκά δε χαρακτηρίζει ούτε όλες τις γυναίκες, ούτε μπορεί να εκπληρωθεί σε όλη τους τη ζωή, άρα δεν αποτελεί απόλυτο κριτήριο διάκρισης, ενώ, τόσο η επιθετικότητα και η μυϊκή δύναμη, όσο και οι σεξουαλικές προτιμήσεις εύλογα αποτελούν ανεπαρκή κριτήρια κατάταξης ως προς το φύλο. Συνεπώς, παρότι η μεγάλη πλειονότητα των ατόμων έχει την αίσθηση ότι η κατάταξη της οποίας έτυχε είναι επιτυχής, δεν υπάρχει, στο επίπεδο της βιολογικής διαφοράς, βάση για μια διχοτομική κατηγοριοποίηση γυναικών και ανδρών σε κατηγορίες που να είναι αμιγείς, ικανές να τους χαρακτηρίσουν ως τέτοιους απόλυτα και συνεχώς, και οι οποίες να αλληλοαποκλείονται.

Εξάλλου, παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι **ακόμη και διαφορές που μπορεί να συνδεθούν με βιολογικές παραμέτρους σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπως είδαμε παραπάνω, λειτουργούν στο επίπεδο των τάσεων και προδιαθέσεων**. Η κοινωνικοποίηση μπορεί, προφανώς, να συμβάλλει στον έλεγχο και τον περιορισμό τους, ή αντίθετα στην ενθάρρυνση της εκδήλωσής τους. Κλασικό παράδειγμα παραμένει η βία που αποτελεί πολύ περισσότερο στοιχείο στην κοινωνικοποίηση των αγοριών απ' ότι των κοριτσιών, κάτι που δεν είναι άσχετο με την παραβατικότητα ανά φύλο που διαφοροποιείται εντονότατα στην εφηβική και μετεφηβική ηλικία (Segal, 1987).

12. Οι αναφορές στη διχοτομία του βιολογικού φύλου που ακολουθούν παραπέμπουν, κυρίως, στην εμπειριστατωμένη παρουσίαση του θέματος από τη V. Bryson (1999: 46-49 και 86-89), όπου υπάρχει και εκτενής βιβλιογραφική στήριξη.

Έτσι, γίνεται φανερό ότι **πολλά από τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο βιολογικό φύλο είναι στην πραγματικότητα αποτέλεσμα της κοινωνικοποίησης των υποκειμένων, δηλαδή εκδηλώσεις του κοινωνικού φύλου.** Άλλα χαρακτηριστικά δε, που συνιστούν όντως βιολογικές διαφορές, όπως, για παράδειγμα το ότι οι γυναίκες είναι αυτές που κυοφορούν και γεννούν, **δεν είναι απαραίτητο να έχουν, ούτε τις κοινωνικές συνδηλώσεις που έχουν ούτε, βεβαίως, τα παραδοσιακά οικονομικά επακόλουθα.** Η Bryson, (1999: 47) επισημαίνει επίσης ότι, ενώ οι άνδρες (και μόνον αυτοί) έχουν τη φυσική ικανότητα να προβούν σε βιασμό, **το πόσο συχνά γίνονται βιασμοί, πόσο φόβο και ανασφάλεια αισθάνονται οι γυναίκες και πόσο οι βιασμοί αποτελούν για τις γυναίκες συγκεκριμένης κοινωνίας πραγματική απειλή, είναι κοινωνικά και πολιτισμικά διαφοροποιημένο.** Εξάλλου, η μητρική φροντίδα, με την έννοια του *mothering* μικρών και μεγαλύτερων παιδιών, αποτελεί κοινωνική πρακτική με ιδιαίτερη βαρύτητα, η οποία μπορεί να εκτελεστεί από οποιονδήποτε, ανεξάρτητα από την αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών, και σίγουρα χωρίς αναγκαστικά να έχει τα γνωστά επακόλουθα στο επίπεδο του επαγγέλματος, του μισθού και της επαγγελματικής εξέλιξης των γυναικών (Cornell, 1991: 292).

Είναι ενδεικτικό των βιολογιστικών προϋδεάσεων και χαρακτηριστικό από άλλη σκοπιά ότι, κατά κανόνα, η βιολογική προσέγγιση της σεξουαλικότητας, η οποία θέλει να προβάλλεται ως επιστημονική, αντικειμενική και ιδεολογικά ουδέτερη, είναι φορτωμένη με προϋδεάσεις για το έμφυλο σώμα και τις έμφυλες σχέσεις, με αποτέλεσμα οι περιγραφές της γονιμοποίησης, για παράδειγμα, να γίνονται, ακόμη και σήμερα, με όρους χρωματισμένους από υποθέσεις που παραπέμπουν στο *κοινωνικό* φύλο: Το ανδρικό σπέρμα παρουσιάζεται ως ενεργητικό και δυναμικό, ενώ το ωάριο, αντίθετα, θεωρείται παθητικό κ.λπ. (Hogrocks, 1997: 100 κ.ε.). Κάτι που, ενώ δεν τεκμηριώνεται επιστημονικά -αφού φαίνεται ότι μάλλον το ωάριο είναι αυτό που ενεργητικά «επιλέγει» σε ποιο από τα αναρίθμητα σπέρματα που κινούνται, χωρίς συγκεκριμένη κατεύθυνση, θα επιτρέψει τη διείσδυση-, όταν δέχεται διορθώσεις, ακόμη και αυτές γίνονται με όρους που παραπέμπουν σε στερεοτυπικές προϋδεάσεις που αφορούν το κοινωνικό φύλο: Το ωάριο σε αυτήν την περίπτωση είναι αδηφάγο, παγιδεύει και καταβροχθίζει το αθώο θύμα του, σαν αδίστακτη «*femme fatale*». Η διατύπωση είναι του Harvey (1996: 159), ο οποίος παραπέμπει σε σχετικό άρθρο της E. Martin (1991: 498) όπου υπάρχουν και πολλά άλλα παραδείγματα στα οποία γίνεται φανερό **η επίδραση του κοινωνικού φύλου και των προϋδεάσεων που το αφορούν, στην πρόσληψη του βιολογικού.** Με αυτήν την έννοια, όπως είπαμε και προηγουμένως, οι αναφορές στη βιολογική φύση των υποκειμένων έχουν νομιμοποιητική και όχι εξηγητική αξία.

Ο P. Bourdieu (1998: 20-21) επισημαίνει ότι, αν δεν υπήρχαν όροι για να περιγραφούν τα σεξουαλικά όργανα των γυναικών μέχρι την Αναγέννηση, αυτό οφείλεται στην πεποίθηση ότι αυτές διαθέτουν τα ίδια με τους άνδρες, αλλά σε άλλη διάταξη (συχνά ανεστραμμένα), **με τις γυναίκες και τους άνδρες να θεωρούνται δύο εκδοχές, μια ανώτερη και μια κατώτερη, της ίδιας φυσιολογίας.** Ενδιαφέρον από αυτήν την άποψη παρουσιάζουν και αναλύσεις περί ανατομικής διαφοράς των φύλων, του φημισμένου χειρουργού του 16ου αιώνα, Ambroise Paré, ο οποίος κατέληγε στο συμπέρασμα ότι, ενώ οι γυναίκες μπορούν να μετεξελιχθούν σε άνδρες, το αντίστροφο δεν είναι πιθανό, διότι «*η φύση τείνει πάντα προς αυτό που είναι πιο τέλει, και όχι προς τη μετατροπή του τέλει σε ατελές*» (όπως αναφέρεται στο: Glover, Kaplan, 2000: 23-24).

Βλέπουμε δηλαδή και πάλι ότι «*η αναφορά στη βιολογική φύση ηθικά εδραιώνει αυτό που υποτίθεται ότι λογικά εξηγεί*» (Παπαταξιάρχης, 1992: 22), ενώ **η βιολογία σε τίποτα δεν**

υποχρεώνει τις διαφορές φύλου, όπως τις γνωρίζουμε στην κοινωνική λειτουργία τους, να παραμείνουν ως έχουν. Και αυτό, αφού «έχουμε την ικανότητα να αλλάζουμε, με αποτέλεσμα το μέλλον των διαφορών ανάλογα με το φύλο να επαφίεται σε εμάς» (Rogers, 2000: 18). Η υπόθεση αυτή ενισχύεται ακόμη περισσότερο αν θυμηθούμε μια προηγούμενη που αναφέρεται στο σώμα, σύμφωνα με την οποία το σώμα βιώνεται, όχι απλώς ως φυσική\ανατομική ενότητα την οποία «κατοικούν» τα υποκείμενα, αλλά ως σύνολο πολιτισμικών αναπαραστάσεων και εγγραφών. Στον βαθμό που η υπόθεση αυτή γίνεται αποδεκτή, τότε το ίδιο πρέπει να ισχύει και για το βιολογικό φύλο, με αποτέλεσμα, τα όρια μεταξύ του βιολογικού και του κοινωνικού φύλου να διαφαίνονται ως ασαφή, ενώ και τα δύο προβάλλουν, όπως ήδη αναφέρθηκε, ως κατά βάση κοινωνικές και πολιτισμικές κατασκευές. Έτσι, **το να αναφέρεται κανείς στη «διαφορά των φύλων», ως συγκεκριμένη και αυθύπαρκτη, συσκοτίζει την πραγματικότητα που αφορά την κοινωνική διαδικασία της δόμησης και της σημασιοδότησης του φύλου** (Chodorow, 1980: 18).

Αυτό όμως που είναι ιδιαίτερα σημαντικό να επισημανθεί είναι ότι ιδεολογικά, η αυστηρή και αποκλειστική κατάταξη των υποκειμένων σε μία από δύο αλληλοαποκλειόμενες κατηγορίες βιολογικού φύλου συμβάλλει στη διαιώνιση της αντίληψης ότι οι διαφορές μεταξύ (όλων των) γυναικών και (όλων των) ανδρών είναι θεμελιώδεις, ουσιαστικές και μη μεταλλάξιμες. **Συνεπώς, είναι εξαιρετικά δύσκολο να «ξεπεραστεί» το κοινωνικό φύλο (δηλαδή η ανισότητα που ανάγεται σε αυτό), μέσω πολιτικών, στο βαθμό που θεωρείται πως παραπέμπει αβίαστα και μονοσήμαντα στη φυσική διχοτομία του βιολογικού.** Ενώ, όπως έχει ήδη υπογραμμιστεί, οι διαφορές στην έκφραση του φύλου έχουν τόση σημασία όση τους αποδίδει η κοινωνία, η απόλυτη κυριαρχία της αποδοχής της *φυσικότητας* με την οποία επενδύεται η διχοτομία αρσενικό\θηλυκό, και η συσκότιση του ότι, ούτε τόσο απόλυτη είναι, ούτε η πρόσληψή της είναι ανεπηρεάστη από στοιχεία που παραπέμπουν στο *κοινωνικό* φύλο, **εμποδίζει την ακύρωση της καταπιεστικής λειτουργίας της διάκρισης γυναίκες/άνδρες**, κάτι που έχει ουσιαστικές συνέπειες για τη λειτουργία της δημοκρατίας και αποτελεί ίσως και ερμηνεία για τις μικρές επιτυχίες των πολιτικών κατά της έμφυλης ανισότητας.

Αλλά αν δεχτούμε, προσωρινά, το προφανές και δεδομένο του βιολογικού φύλου, όπως συμβαίνει στις κυρίαρχες αντιλήψεις, *πώς συνδέεται αυτό με το κοινωνικό;* Για να επιστρέψουμε στην πρώτη κατηγορία ζητημάτων στην οποία έγινε αναφορά παραπάνω, σχετικά με την αμεσότητα της σύνδεσης του θηλυκού με το γυναικείο και του αρσενικού με το ανδρικό, είναι ενδιαφέρον να επανέλθουμε σε μια προηγούμενη υπόθεση, που αναφέρεται στο ότι **δεν υπάρχει ένας τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες είναι γυναίκες, και οι άνδρες (είναι) άνδρες.** Και αυτό γιατί το φύλο βρίσκεται σε διαντίδραση με άλλους παράγοντες κοινωνικής ανισότητας και, επιπλέον, το όλο πλέγμα μεταβάλλεται ιστορικά και διαφοροποιείται ταξικά. Σημαντικότερο στοιχείο στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας, το κοινωνικό φύλο δεν αποτελεί μια δεδομένη και προφανή ταυτότητα που *αποδίδεται* στο υποκείμενο, αλλά διαμορφώνεται μέσω πολύπλοκων διεργασιών, οι οποίες αφενός είναι ιστορικά και κοινωνικά διαφοροποιημένες, και αφετέρου χαρακτηρίζονται από πολλαπλές εσωτερικές αντιφάσεις. Η υποκειμενικότητα, δηλαδή, δομείται και μέσω αυτών των διεργασιών. Το υποκείμενο δεν προϋπάρχει, ως έλλογον και στη συνέχεια αποκτά κοινωνικό φύλο και άλλα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά, όπως θα ήθελε μια ουμανιστική αντίληψη του υποκειμένου (βλ. σχετική κριτική στο: Butler, 1990: 8 κ.ε.). Αν δεχθούμε, αντίθετα, ότι το κοινωνικό φύλο επιδρά με ταυτόσημο τρόπο σε όλες και όλους, είναι σαν να δεχόμαστε ότι τα υποκείμενα είναι «τα παθητικά και ανυποψίαστα θύματά του» (Chanter, 1999: 369), κάτι που προφανώς δεν επιβεβαιώνεται αν παρατηρήσουμε την ποικιλία στις εκφράσεις του κοινωνικού φύλου.

Ωστόσο, στις κυρίαρχες αντιλήψεις το κοινωνικό φύλο προσλαμβάνεται ως απλή έκφραση του βιολογικού, το οποίο διαφαίνεται αδιαμεσολάβητο σε συγκεκριμένες εκδηλώσεις, και ιδιαίτερα σε αυτές που σχετίζονται με τη σεξουαλικότητα, θεωρούμενη ως «φυσική» έκφραση επιθυμιών και ορμών. Ενώ, όμως, γνωρίζουμε ότι και η σεξουαλικότητα δομείται κοινωνικά μέσω του λόγου που την αφορά,¹³ είναι αξιοσημείωτο ότι **οι σεξουαλικές πρακτικές των υποκειμένων μπορούν να τους προσδίδουν, στις καθημερινές αντιλήψεις, ταυτότητες φύλου.** Έτσι, «πραγματικός άνδρας» είναι αυτός που διεισδύει (Hogrocks, 1997: 150-153), σε ορισμένα πολιτισμικά περιβάλλοντα, μάλιστα, ακόμη και ανεξαρτήτως του φύλου του/της σεξουαλικού/ής του συντρόφου, και «πραγματική γυναίκα» αυτή που έχει σεξουαλικές σχέσεις με άνδρες. Δηλαδή, από έκφραση του (βιολογικού) φύλου, η σεξουαλικότητα των υποκειμένων και οι πρακτικές που απορρέουν από αυτή, ανάγονται σε παράγοντες που *αποδίδουν* στα ίδια ταυτότητες (κοινωνικού) φύλου.

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι, ενώ η ομοφυλοφιλική, θεωρούμενη ως παρεκκλίνουσα, σεξουαλικότητα αποτελεί, στο πλαίσιο της κυρίαρχης αντίληψης, αντικείμενο διερεύνησης ως προς την αιτιολογία της (οπότε και εξετάζονται ψυχολογικοί, ορμονικοί, κοινωνικοί και κοινωνιολογικοί παράγοντες), αντίθετα, οι αιτιώδεις σχέσεις που διέπουν τις ετεροφυλοφιλικές σχέσεις παραμένουν αδιερεύνητες, ως «φυσικές». Στις επιστημονικές μελέτες περί σεξουαλικότητας, η προέλευση και η ιστορία της ετεροφυλοφιλικής ταυτότητας δε χρήζει διευκρίνισης, στο δε υποκειμενικό επίπεδο, τίποτα δεν ωθεί τους ετεροφυλόφιλους να τη διερευνήσουν (Vance, 1994: 267). Έτσι, παραμένοντας στο απυρόβλητο λόγω «φυσικότητας», η ετεροφυλοφιλική ταυτότητα συμβάλλει στην περαιτέρω νομιμοποίηση της διχοτομίας του φύλου, ουσιώδους προϋπόθεσης για τη διατήρηση ενός καταπιεστικού συστήματος έμφυλων σχέσεων.

Θα πρέπει, ωστόσο, να προσθέσουμε εδώ παρενθετικά, ότι όταν η ομοφυλοφιλική ταυτότητα διερευνάται στο πλαίσιο της κυρίαρχης λογικής για τη σεξουαλικότητα, πρόκειται κυρίως για την ανδρική ομοφυλοφιλία, αφού, στις κυρίαρχες αντιλήψεις, όπως αυτές καταγράφονται και στη νομοθεσία, «οι λεσβίες δεν υπάρχουν, γιατί σεξουαλικότητα χωρίς άνδρα δεν νοείται» (Ψευδωνύμου, 1992: 81). Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμη και στο έργο του θεωρητικού ο οποίος προβαίνει, ενδεχομένως, στην πιο συστηματική αντιουσιοκρατική διαπραγμάτευση της σεξουαλικότητας, καταδεικνύοντας τον τρόπο με τον οποίο αυτή δομείται μέσω του λόγου που την αφορά, του M. Foucault, και εκεί αγνοείται η γυναικεία ομοφυλοφιλία στο πλαίσιο της δόμησης της κατηγορίας ομοφυλόφιλος, με αποτέλεσμα (και) η ομοφυλοφιλία να εννοιολογείται λανθάνοντως ως ανδρική ιδιότητα (Fuss, 1990, Richardson, 1993: 81 κ.ε.).

Η φεμινιστική εισφορά στη θεωρία της σεξουαλικότητας, προτείνοντας για πρώτη φορά μια «γυναικεία» οπτική απεξαρτημένη από λανθάνουσες πατριαρχικές προϊδεάσεις, αποτέλεσε ανατρεπτική θεώρηση, αφού επέτρεψε να διαφανεί σε βάθος το *πολιτικό διακύβευμα* που αναφέρεται στη σύνδεση του τρόπου με τον οποίο εννοιολογείται και βιώνεται η σεξουαλικότητα των υποκειμένων, με τη διατήρηση του υπάρχοντος συστήματος έμφυλων σχέσεων, και συνεπώς, σύμφωνα με την παρούσα προβληματική, και με τη δημοκρατία. Πράγματι, οι «αλήθειες» για τη σεξουαλικότητα δεν ανακαλύπτονται με την πρόοδο της επιστήμης, αλλά κατασκευάζονται ανάλογα με το ιδεολογικό κλίμα που περιβάλλει το σύστημα έμφυλων σχέσεων (πρβλ. Hogrocks, 1997: 103) και έτσι είναι φανερή η πολιτικότητά τους. **Για ορισμένες ριζοσπάστριες φεμινίστριες, μάλιστα, η σεξουαλικότητα αποτελεί το βασικό μέσο ελέγχου και**

13. Το έργο του M. Foucault (κυρίως 1976) μέσω της αμφισβήτησης κεντρικών παραδοχών της δυτικής σκέψης, ασκεί τεράστια επιρροή στις θεωρήσεις περί σεξουαλικότητας και στο πλαίσιο της φεμινιστικής σκέψης.

διατήρησης της υποτέλειας των γυναικών (βλ. Dworkin, 1981, MacKinnon, 1982, Coveney et al., 1984).

Η φεμινιστική αυτή αντίληψη δεν είναι καινούργια. Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι ένα από τα συνθήματα που προέβαν οι Αγγλίδες σουφραζέτες ήταν: «Votes for women and chastity for men» (Richardson, 1993: 76). Σε θεωρητικό επίπεδο, η C. MacKinnon, (1982: 514) υποστηρίζει ότι η σεξουαλικότητα είναι για τον φεμινισμό ότι η εργασία για τον μαρξισμό, «αυτό που ανήκει όσο γίνεται περισσότερο στο άτομο, αλλά και αυτό από το οποίο είναι περισσότερο αλλοτριωμένο». Ενώ, προφανώς, το κυρίαρχο πρότυπο σεξουαλικών σχέσεων αντικατοπτρίζει την κατώτερη κοινωνική θέση των γυναικών, συγχρόνως, συμβάλλει καθοριστικά και στη διατήρησή της. Οι σοσιαλίστριες-φεμινίστριες, οι οποίες αποδέχονται το πρώτο σκέλος της διατύπωσης, υποστηρίζουν, σε αντίθεση με τις ριζοσπάστριες, ότι η σεξουαλικότητα δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα διατήρησης της γυναικείας υποτέλειας, ρόλο τον οποίο αποδίδουν στην άνιση θέση τους στην αγορά εργασίας και στην κατανομή των ρόλων στο πλαίσιο της οικογένειας (βλ. για παράδειγμα: Rowbotham, 1990, Segal, 1987).

Βλέπουμε συνεπώς για άλλη μια φορά ότι οι βιολογικές διαφορές των υποκειμένων αποκτούν νόημα μόνο μέσω της κοινωνικής σημασιοδότησής τους (Παπαταξιάρχης, 1992), ενώ το κοινωνικό φύλο -γιατί, βέβαια, γι' αυτό μιλάμε όταν αναφερόμαστε στο φύλο στην κοινωνία και την πολιτική- αποτελεί μορφή ανισότητας, βασική λειτουργία της οποίας είναι να συμβάλλει στην κατάταξη/ιεράρχηση των υποκειμένων (Delphy, 2008). Για το λόγο αυτό και *φύλο και δημοκρατία* μοιάζουν, εξ ορισμού, ως έννοιες ασύμπτωτες. Η δημοκρατία δε μπορεί να συνυπάρχει με καμιά μορφή θεσμοθετημένης και αποδεκτής ανισότητας, ενώ προϋποθέτει συνεχή αγώνα για τη βελτίωσή της, αφού, πάντα «υπό διαμόρφωση», συνιστά στόχο προς τον οποίο τείνουμε (βλ. παρακάτω Κεφάλαιο IV). Πολιτικά δε, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η απόλυτη κυριαρχία της αποδοχής της φυσικότητας με την οποία επενδύεται η διχοτομία αρσενικό/θηλυκό, και η συσκότιση του ότι ούτε τόσο απόλυτη είναι, ούτε η πρόσληψή της είναι ανεπηρέαστη από στοιχεία που παραπέμπουν στο κοινωνικό φύλο, όπως ήδη είδαμε, εμποδίζει την ακύρωση της καταπιεστικής λειτουργίας της διάκρισης γυναίκες/άνδρες, κάτι που έχει ουσιαστικές συνέπειες για τη λειτουργία της δημοκρατίας (Παντελίδου Μαλούτα, 2010). Γιατί, αν, εξ ορισμού, όλοι/ες οι πολίτες της δημοκρατίας είναι ίσοι/ες στο επίπεδο της δεοντολογίας και της θεωρίας, που, βέβαια, επιδρά και στις διάχυτες αντιλήψεις, η ισότητα αυτή των πολιτών «αντιφάσκει προς τη “φυσική” ανισότητα των φύλων» (Παπαταξιάρχης, 1992: 20).

Είναι προφανές ότι αυτό που προσλαμβάνεται στις καθημερινές αντιλήψεις ως «“φυσική” ανισότητα των φύλων» θα πρέπει να ακυρωθεί ιδεολογικά και να μην λειτουργεί ως ανεπεξέργαστη βάση για πολιτικές λύσεις στο ζήτημα της έμφυλης ανισότητας, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις ουσιαστικής δημοκρατίας, όσον αφορά την έμφυλη υπόσταση των πολιτών. Η πολιτική συμπεριφορά γυναικών και ανδρών μόνον έτσι θα αποδεσμευτεί από τις καταπιεστικές επιταγές και τους καταναγκασμούς του φύλου.

Πίνακας Ανακεφαλαίωσης II¹⁴

Συνεπώς το φύλο, εκτός από βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας αποτελεί και ατομικό χαρακτηριστικό.

Από αυτήν την άποψη, το φύλο:

- Αποτελεί ένα από τα πιο σταθερά σημεία αναφοράς για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των υποκειμένων.
- Αποτελεί από τους ισχυρότερους παράγοντες διαφοροποίησης στην κοινωνικοποίηση των παιδιών.
- Αποτελεί σύστημα σχέσεων με αλληλοαποκλειόμενες θέσεις («είμαι γυναίκα» σημαίνει «δεν είμαι άνδρας»).
- Αποτελεί όριο στη βιωμένη πραγματικότητα, στα όνειρα και τη φαντασία των υποκειμένων.
- Είναι παράγοντας αυθαίρετης κατανομής κοινωνικών ρόλων.
- «Είμαι γυναίκα» σημαίνει «έχω κοινωνικοποιηθεί (έτσι ώστε να φέρομαι) ως γυναίκα».

Όσο για τη βιολογία:

- Οι όποιες βιολογικές διαφορές στην αναπαραγωγή δεν αποτελούν την αιτία των διακρίσεων φύλου, αλλά χρησιμεύουν ως αιτιολόγηση.
- Οι βιολογικές διαφορές γίνονται αντιληπτές με βάση τα «ιδεολογικά μάτια μας» που καθορίζονται από τις κοινωνικές αναφορές του φύλου και μόνο έτσι αποκτούν σημασία.
- Η αποδοχή της φυσικότητας της διχοτομίας αρσενικό/θηλυκό (που ούτε τόσο απόλυτη είναι, ούτε η πρόσληψή της είναι ανεπηρέαστη από την αντίληψή μας για το κοινωνικό φύλο) εμποδίζει την ακύρωση της καταπιεστικής διάκρισης γυναίκες/άνδρες, και έχει συνέπειες στη λειτουργία της δημοκρατίας.

Τα στερεότυπα:

- Τα στερεότυπα λειτουργούν ως φίλτρο μέσα από το οποίο βλέπουμε παραμορφωμένη την «πραγματικότητα».
- Τα στερεότυπα φύλου είναι κοινωνικές αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες ορισμένα χαρακτηριστικά αποδίδονται άκριτα στον Α ή την Β με αποκλειστικό κριτήριο την έμφυλη αναφορά.
- Τα στερεότυπα που αναφέρονται στις γυναίκες είναι συχνά υποτιμητικά και απαξιοτικά.

14. Για τις απαραίτητες βιβλιογραφικές παραπομπές στις πηγές των σχετικών διατυπώσεων ή ορισμών για το φύλο βλ. τις διευκρινίσεις στην υποσημείωση του Πίνακα Ανακεφαλαίωσης I.

Πρόσθετο Υλικό για Συζήτηση

Αφορμή για σκέψη γύρω από το ζήτημα των στερεοτύπων φύλου

«... Ορισμένα τινά Ελληνικά θήλαα ζητούν να δοθή ψήφος εις τας γυναίκας. Σχετικώς με το ίδιον τούτο θέμα διαπρεπέστατος επιστήμων είχεν άλλοτε αναπτύξει από του βήματος της Βουλής το επιστημονικώς πασίγνωστον, άλλως τε, γεγονός ότι πάν θήλυ διατελεί εις ανισόρροπον και έξαλλον πνευματικήν κατάστασιν ωρισμένας ημέρας εκάστου μηνός... Νεώτεροι και ακριβέστεροι έρευναι καταδείκνυσιν ότι ου μόνον ωρισμένας ημέρας, αλλά δι'όλου του μηνός τελούσιν άπαντα τα θήλαα εις πνευματικήν και συναισθηματικήν ανισορροπίαν, τινά μεν μετρίαν, τα πλείστα δε σφοδροτάτην και ακατάσχετον, άτε και παντοιοτρόπως εκδηλουμένην και κλιμακουμένην συν το χρόνω... Επειδή εν τούτοις, αι ημέραι αύται, δεν συμπίπτουν ως προς όλα τα θήλαα, είναι αδύνατον να ευρεθεί ημέρα πνευματικής ισορροπίας και ψυχικής γαλήνης όλων των θηλέων, ώστε την ευτυχή εκείνην ημέραν να ορίζονται αι εκάστοτε εκλογαί. Η γυναικεία συνεπώς ψήφος είναι πράγμα επικίνδυνον, άρα αποκρουστέον.»

Εφημερίς Νέα Ημέρα, 20.3.1928

Ερωτήματα προς συζήτηση

- Άλλοι καιροί, άλλα στερεότυπα;
- Σήμερα τι γίνεται; Τι είδους στερεότυπες αναπαραστάσεις για το φύλο υπάρχουν;
- Η βιολογία τι ρόλο παίζει στα στερεότυπα φύλου; Έχουν ξεπεραστεί οι βιολογικές «ερμηνείες»; Αν όχι πώς λειτουργούν;
- Πώς επιδρούν τα στερεότυπα φύλου στη συμπεριφορά των ατόμων;
- Μήπως συγκεκριμένες πρακτικές, όπως για παράδειγμα η σεξουαλική παρενόχληση στον τόπο εργασίας, προδίδουν συγκεκριμένες, στερεότυπες αντιλήψεις για τις γυναίκες και τους κοινωνικούς ρόλους που (θα έπρεπε να) έχουν;
- Στις γυναίκες πώς λειτουργούν τα στερεότυπα φύλου, για παράδειγμα στις επιλογές σπουδών και απασχόλησης;
- Πώς αναπαράγονται τα στερεότυπα φύλου; Ποιοι φορείς ευθύνονται κυρίως για την αναπαραγωγή τους και πώς μπορεί να αλλάξει αυτή η διαδικασία;
- Τα στερεότυπα φύλου είναι τελικά κοινωνικά δυσλειτουργικά και υποκειμενικά περιοριστικά; Γιατί; Για ποιους/ες;
- Η βία και η σεξουαλική κακοποίηση γυναικών τι σχέση μπορεί να έχει με έμφυλα στερεότυπα;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

**Το Φύλο
ως Μορφή Κοινωνικής Ανισότητας
και ως Καταπιεστικό Σύστημα Επιταγών**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Το φύλο ως μορφή κοινωνικής ανισότητας και οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει ως τέτοια. Ο σεξισμός και οι πολλαπλές εκφράσεις του με ακραία μορφή τη βία και το βιασμό. Το φύλο ως καταπιεστικό σύστημα επιταγών για όλες και όλους. Η απελευθέρωση από τα στερεότυπα του φύλου ως προϋπόθεση ισότιμης συμβίωσης. Διακρίσεις φύλου στην οικογένεια και την εργασία με αναφορά σε στοιχεία ευρωπαϊκά και ελληνικά.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε, με αφορμή τις συνθήκες της κρίσης που βιώνουμε ως κοινωνία, κάποια ερωτήματα που δημιουργούνται, διότι αυτά είναι απολύτως ενδεικτικά του συστήματος έμφυλων σχέσεων που είναι κυρίαρχο στην ελληνική κοινωνία, αλλά και των μεταβολών που συντελούνται λόγω συνθηκών. Όσον αφορά τις διαπροσωπικές έμφυλες σχέσεις, είναι εύλογο το ερώτημα: **Τι συμβαίνει σε συνθήκες κρίσης και γενικευμένης ανεργίας;** Τι επιφυλάσσεται στο παραδοσιακό πρότυπο ανδρισμού που είναι στραμμένο προς τα επιτεύγματα; Γνωρίζουμε ότι **οι γυναίκες μαθαίνουν να θεωρούν ως επιτυχία τους κυρίως τη δημιουργία σχέσεων που λειτουργούν καλά.** Ως σύντροφοι, ερωμένες, μανάδες, κόρες κ.λπ., η παραδοσιακή αίσθηση γυναικείας επιτυχίας απορρέει από την επιτυχή άσκηση των σχετικών ρόλων, ενώ **για τους άνδρες, η επιτυχία συνοψίζεται πρωτίστως σε επαγγελματικά επιτεύγματα, χρήματα κ.λπ. Συνεπώς το παραδοσιακό ανδρικό πρότυπο βάλλεται στη περίοδο της κρίσης.** Πώς όμως βιώνεται η κρίση από διαφορετικές εκφράσεις του ανδρισμού, τα πλεονεκτήματα του οποίου *μπορεί* να συνιστούν «παγίδα» για τους φορείς του (Bourdieu, 1998), οι συνέπειες της παγίδας όμως επιβαρύνουν πρωτίστως τις γυναίκες; Μεταλλάσσονται οι «ανδρισμοί» (Connell, 1995) στις παρούσες συνθήκες; Τα πρότυπα ματσό ανδρισμού που επιδιώκουν ακραίες μορφές γυναικείας υποτέλειας, υφίστανται πλήγμα; Ακυρώνονται, υποχωρούν στις νέες συνθήκες οπότε ενδέχεται η σύζυγος να εργάζεται και ο σύζυγος να είναι άνεργος; Ή αντίθετα ενισχύονται ενίοτε, λειτουργώντας ως δίοδοι εκτόνωσης και αυτοεπιβεβαίωσης, λόγω «υπεραναπλήρωσης», (τώρα μάλιστα που βρίσκουν και έκδηλη θεσμική νομιμοποίηση στο πολιτικό πεδίο) προσβάλλοντας περαιτέρω τη δημοκρατία;

Η Ε. Αβδελά (2011: 23) διερωτάται επιπλέον κατά πόσο υπάρχει αύξηση στις εγκυμοσύνες που να συνδέεται με την κρίση και την ανεργία των γυναικών, αλλά και κατά πόσον έχει αυξηθεί η απασχόληση γυναικών που έχασαν τη δουλειά τους, σε οικογενειακές επιχειρήσεις, με ότι σημαίνουν τα παραπάνω για τις γυναικείες διαδρομές ζωής. Όλα αυτά αποτελούν ερωτήματα που μόνο μετά από έρευνα μπορούν να απαντηθούν. Το βέβαιο είναι ότι **η κρίση επιδρά στο σύστημα έμφυλων σχέσεων και σε παραδοσιακές ισορροπίες, ενώ συγχρόνως, επιβαρύνει πρόσθετα τις γυναίκες,** διότι αυτές, λόγω της άνισης κοινωνικής κατανομής έμφυλων ρόλων, έχουν, εκτός των άλλων, επιφορτιστεί και με τους (υποτιμημένους) ρόλους όσων φροντίζουν, εξυπηρετούν, επιδιώκουν να ευχαριστήσουν τους άλλους, στοιχεία βεβαίως αρνητικά για τη δημοκρατική συνύπαρξη, η οποία δεν μπορεί να υπάρξει μεταξύ φορέων άνισων και αυθαίρετα ιεραρχικά κατανεμημένων ρόλων.

Είπαμε προηγουμένως ότι τόσο η ταξική δομή της κοινωνίας, όσο και η δομή των έμφυλων σχέσεων, που συναποτελούν κεντρικές και μαζικές μορφές κοινωνικής ιεράρχησης, επιδρούν μαζί με άλλες εκφράσεις ανισότητας στη διαμόρφωση της συμμετοχικής συμπεριφοράς των υποκειμένων, στο μέτρο που διαφοροποιούν τις δυνατότητες ανάπτυξης αίσθησης υποκειμε-

νικής αποτελεσματικότητας, όσον αφορά την παρέμβαση στην πολιτική διαδικασία. Μια αίσθηση η οποία σχετίζεται στενά με πρώιμες κοινωνικοπολιτικές εμπειρίες, με τη μόρφωση και το επίπεδο ενημέρωσης των πολιτών, και συνεπώς με τη δυνατότητά τους να «αποκρυπτογραφούν» την ειδησεογραφία, αλλά και με την κοινωνική αξιολόγηση και τις αναμονές οι οποίες επιφυλάσσονται στην κοινωνική κατηγορία στην οποία ανήκουν.

Γνωρίζουμε ότι **οι γυναίκες βρίσκονται, ιστορικά, σε κατώτερη κοινωνική θέση από τους άνδρες, με βάση όποιους δείκτες κι αν επιλέξουμε:** Επάγγελμα, θέση στο επάγγελμα, ύψος μισθού, εισόδημα, κατοχή πλούτου, συμμετοχή σε δομές λήψης αποφάσεων, πολιτικών, οικονομικών και άλλων κ.λπ. Πράγματι, η ιστορία των γυναικών και η ιστορία του φύλου τεκμηριώνουν την υπόθεση της γυναικείας κοινωνικής υποτέλειας, τις διαφορετικές μορφές με τις οποίες αυτή εκφράστηκε, αλλά και τη διαχείριση που της έγινε από τις ίδιες (ενδεικτικά βλ.: Αβδελά, Ψαρρά, 1997 και Βαρίκα, 2000). Παράλληλα, οι γυναίκες αποτελούν καταπιεσμένη και εξαρτημένη κοινωνική κατηγορία που **έχει εσωτερικεύσει την υποτέλεια**, ενώ ανεξάρτητα από την ταξική τους θέση, οι γυναίκες φέρουν το βάρος της μειονεξίας του φύλου τους σε σύγκριση με άνδρες της ίδιας κοινωνικής θέσης.

Όσο και αν, συγκριτικά με το παρελθόν, όλα τα παραπάνω είναι λιγότερο έκδηλα σήμερα, δεν μπορεί παρά να επιδρούν στο επίπεδο και στον τύπο της συμμετοχικής προδιάθεσης και της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών. Αυτή είναι μια πρώτη παρατήρηση, αλλά απαραίτητη, αν στοχεύουμε να διερευνήσουμε την επίδραση του φύλου στην πολιτική φυσιογνωμία των ατόμων: **Η πολλαπλά τεκμηριωμένη και συνεχιζόμενη κοινωνική κατωτερότητα που συνδέεται με το φύλο, ως σύστημα σχέσεων που βασίζεται σε αυτή, δε μπορεί παρά να λειτουργεί σε βάρος της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών, που ήταν και είναι πάντα, το κατώτερο μέρος του δίπολου στη διχοτομική πρόσληψη του φύλου.** Η χρονική διαφορά στην απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων από γυναίκες και άνδρες, ιδιαίτερα σε κοινωνίες όπου αυτή είναι μεγάλη, όπως στην Ελλάδα, δεν έχει μόνο συμβολική βαρύτητα ως παράγοντας διαφοροποίησης στη συμμετοχικότητα (ιδιαίτερα στο βαθμό που μπορεί να υπάρχουν ακόμη μέλη του εκλογικού σώματος που είχαν υπάρξει ενήλικα χωρίς πολιτικά δικαιώματα).

Αλλά σε πρακτικό επίπεδο, ποιοι παράγοντες διαφοροποιούν ακόμη και σήμερα τις συνθήκες ζωής γυναικών και ανδρών οδηγώντας ενίοτε σε εντοπίσιμες διαφορές στην πολιτική και κοινωνική τους κοσμοαντίληψη και συμπεριφορά; Ποιες είναι αυτές οι κοινωνικές παράμετροι που δημιουργούν **διαφορετικά πρότυπα ζωής σε γυναίκες και άνδρες** και συμβάλλουν στη μειωμένη παρουσία των γυναικών στο χώρο της πολιτικής διαδικασίας σε όλα τα επίπεδα και σε όλους τους τύπους συμμετοχής; Ποιους παράγοντες θα πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας στην εμπειρική έρευνα ή στο σχεδιασμό πολιτικών όταν αναφερόμαστε στη συσχέτιση φύλου και πολιτικής συμμετοχής; Συνοπτικά μπορούμε να σημειώσουμε ότι:

- **Οι γυναίκες συμμετέχουν σε μικρότερο ποσοστό από τους άνδρες στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.** Για παράδειγμα, στις χώρες της ΕΕ τα σχετικά ποσοστά ανέρχονται σε 58,2% για τις γυναίκες και 70,1% για τους άνδρες. Στην Ελλάδα το ποσοστό των ανδρών είναι στον μέσο όρο της ΕΕ, ενώ των γυναικών είναι ακόμη χαμηλότερο και ανέρχεται σε 41,7% (Eurostat, 2010). Η κοινωνική απομόνωση και η ενασχόληση με τα οικιακά δεν ενθαρρύνουν τη συμμετοχική και διεκδικητική συμπεριφορά, ούτε τη διαμόρφωση αντιλήψεων που αμφισβητούν, ενώ το κυρίαρχο πρότυπο, στις πιο παραδοσιακές κοινωνίες, είναι, πάντα, αυτό του άνδρα που αμείβεται με τον «οικογενειακό μισθό», με τη γυναίκα στο σπίτι να φροντίζει για την «αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης».

- **Οι εργαζόμενες γυναίκες, συχνά, επωμίζονται κατ' αποκλειστικότητα και το ρόλο της νοικοκυράς και τη φροντίδα των παιδιών**, με αποτέλεσμα ο ρυθμός της ζωής τους να εμποδίζει την ανάπτυξη ευρύτερων ενδιαφερόντων, ενώ παράλληλα η επικέντρωση στη φροντίδα και την ικανοποίηση των άλλων έχει σημαντικές επιπτώσεις στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητάς τους. Φαίνεται ότι πάνω από το 38% των Ευρωπαίων εργαζόμενων γυναικών έχει την καθημερινή φροντίδα παιδιών, το 76% πρέπει να μαγειρέψει και να κάνει οικιακές δουλειές και το 9% έχει και τη φροντίδα ηλικιωμένων. Σε όλα αυτά οι γυναίκες αφιερώνουν πολύ περισσότερο χρόνο από τους πολύ λιγότερους άνδρες που έχουν αναλάβει αντίστοιχες φροντίδες (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2007, Πίνακας 21: 16).
- **Η θέση στην εργασιακή ιεραρχία των εργαζόμενων γυναικών είναι γενικώς χαμηλότερη από αυτή των αντίστοιχων ανδρών**, οι τομείς απασχόλησής τους και οι θέσεις στο επάγγελμα είναι λιγότερο προσανατολισμένοι στη λήψη πρωτοβουλιών και αποφάσεων, ενώ και **ο μισθός τους είναι χαμηλότερος**, αφού γνωρίζουμε ότι υπάρχει παντού μισθολογικό χάσμα υπέρ των ανδρών, το οποίο στην Ελλάδα είναι μάλιστα της τάξης του 22%. Με βάση στοιχεία της Eurostat του 2011, ο μέσος όρος του χάσματος αμοιβών στις χώρες της ΕΕ ανέρχεται στο 17,1%. Η διαφορά αυτή δεν ευνοεί την αίσθηση αυτοαξίας και αυτεξουσιότητας των γυναικών, και έτσι επιδρά αρνητικά στη συμμετοχικότητά τους.
- **Οι γυναίκες έχουν, γενικά, ως κοινωνική κατηγορία χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης** από τους άνδρες, ενώ η συσχέτιση εκπαιδευτικού επιπέδου και πολιτικής συμμετοχής είναι έντονα θετική (Παντελίδου Μαλούτα, 2012). Αλλά, αξιωματικά, οι νέες στην Ελλάδα έχουν σήμερα υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης από τους νέους.
- **Οι γυναίκες παρουσιάζουν μεγαλύτερη μακροβιότητα** από τους άνδρες και υπεραντιπροσωπεύονται στο συνολικό πληθυσμό 75 ετών και άνω, ενώ σε αυτόν τον πληθυσμό ξέρουμε ότι παρουσιάζεται μειωμένη πολιτική συμμετοχή, αφού (σύμφωνα με την κλασική πολιτολογική καμπύλη) σημειώνεται κατά κανόνα αρνητική συσχέτιση ηλικίας και συμμετοχικότητας μετά τη μέση ηλικία.
- **Η ύπαρξη θρησκευτικού συναισθήματος**, το οποίο είναι εντονότερο γενικά στις γυναίκες λόγω ακριβώς των ιδιαίτερων συνθηκών της ζωής τους (και ακόμη εντονότερο στις ηλικιωμένες) (Walter, Davie, 1998), συσχετίζεται, κατά κανόνα, αρνητικά με την ανάπτυξη πολιτικής συμμετοχής.

Γίνεται φανερό από τα παραπάνω χαρακτηριστικά της κοινωνικής θέσης και της αντίστοιχης εμπειρίας των γυναικών ότι δε μπορούμε να διερευνήσουμε τη μεταβλητή του φύλου, ως προς την επίδρασή της στην πολιτική συμπεριφορά, ανεξάρτητα από τις μεταβλητές της ηλικίας και της κοινωνικής θέσης. **Η απλουστευτική δηλαδή αντιπαράθεση της γυναικείας και της ανδρικής πολιτικής συμπεριφοράς, γενικά, χωρίς εσωτερικές διαφοροποιήσεις ανά φύλο, συγκαλύπτει τις σημαντικές ενδοφυλετικές διαφορές** στις δύο αυτές κατηγορίες, οι οποίες οφείλονται στην πραγματική κοινωνική θέση, σε σχέση με την απασχόληση πρωτίστως, αλλά και στην ηλικία. Κάτι που βεβαίως στις γυναίκες συνδυάζεται με διαφοροποιήσεις στην παραδοσιακότητα των κοινωνικών ρόλων. Έτσι, συχνά, οι διαφορές που παρατηρούνται στη συμμετοχική και άλλη συμπεριφορά ανάλογα με το φύλο συνδέονται, ακριβώς, με το ότι γυναίκες και άνδρες αντιμετωπίζονται ως ομοιογενείς κοινωνικές κατηγορίες, χωρίς εσωτερικές διαφοροποιήσεις, ενώ τόσο η πυραμίδα ηλικιών, όσο και (κυρίως) η ουσιαστική κοινωνική θέση τους, παρουσιάζει έντονες εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Αν αγνοήσουμε αυτή τη διάσταση, η ερμηνεία των διαφορών που παρατηρούνται γίνεται δύσκολη και προσφέρεται για σεξιστικές,

και κατά συνέπεια παραπλανητικές αιτιάσεις. Παράλληλα, η εξέλιξη των διαφορών παραμένει απρόβλεπτη και αδιευκρίνιστη.

Συνεπώς, η **διχοτομική διάκριση άνδρες-γυναίκες μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνο σε ένα αρχικό επίπεδο ανάλυσης** των πολιτικών στάσεων και της πολιτικής συμπεριφοράς των ατόμων, ή άλλων παραμέτρων που εκφράζουν την κοινωνική τους υπόσταση, με βάση την υπόθεση ότι στις μεταξύ τους (εξουσιαστικές) σχέσεις και λόγω αυτών, οι δύο αντίστοιχες κοινωνικές κατηγορίες εμφανίζουν σημαντικές εσωτερικές ομοιότητες. Ωστόσο, για την εμπάθυνση στη διερεύνηση των έμφυλων προτύπων πολιτικής συμπεριφοράς η διχοτομική αυτή θεώρηση προβάλλει ανεπαρκής, ακόμη και παραπλανητική, ενώ καθιστά αναγκαία την αναφορά σε επιμέρους, λεπτότερες κατατημήσεις, όπως είναι αυτή που αφορά τη συσχέτιση φύλο - ηλικία - πολιτική συμπεριφορά ή φύλο - ταξική θέση - πολιτική συμπεριφορά. Αυτό συμβαίνει γιατί **είναι η διαπλοκή των παραγόντων κοινωνικής ανισότητας αυτή που οριοθετεί την πραγματικότητα που βιώνουν τα υποκείμενα** (κι έτσι επιδρά στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς τους), και όχι βέβαια κάποια μονοσήμαντη επίδραση ή του φύλου ή της ηλικίας ή της κοινωνικής/ταξικής θέσης.

Είναι αναμφίβολο εξάλλου ότι, σε περιόδους οπότε σημειώνονται γρήγορες μετεξελίξεις στα πρότυπα ζωής γυναικών και ανδρών -και τέτοια περίοδο ζήσαμε στην Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση και ιδιαίτερα από το 1981 και μετά-, είναι ακόμη πιο σημαντική η διερεύνηση της συνδυασμένης επίδρασης φύλου και ηλικίας στην πολιτική συμπεριφορά. Σε αυτές τις περιπτώσεις το φύλο εμπλέκεται διαφορετικά στη δόμηση της κοσμοαντίληψης των ατόμων, ανάλογα και με τη γενιά στην οποία ανήκουν. Δηλαδή, **δεν υπάρχει ένα γυναικείο πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς (όπως βεβαίως δεν υπάρχει και ένα ανδρικό), ενώ η ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης διαφοροποιούν έντονα τα γυναικεία πρότυπα, διότι παράλληλα διαφοροποιούν και την παραδοσιακότητα του συστήματος έμφυλων σχέσεων**. Έτσι, παρατηρούμε ότι στην ελληνική πολιτική κουλτούρα το φύλο διαφαίνεται σαφώς λιγότερο ως παράγοντας διαφοροποίησης της πολιτικής συμπεριφοράς των νέων απ' ότι των ηλικιωμένων, ενώ συχνά νέες και νέοι παρουσιάζουν πολύ περισσότερες ομοιότητες ως φορείς πολιτικής δράσης απ' ότι νέες και ηλικιωμένες. Δηλαδή σε ορισμένες περιπτώσεις οι διαφυλετικές ομοιότητες είναι μεγαλύτερες στους/στις νέους/ες απ' ότι οι διαγενεακές στις γυναίκες, λόγω των αλλαγών στα έμφυλα πρότυπα ζωής (Παντελίδου Μαλούτα, 2012).

Αντίθετα, οι γενικευτικές συγκρίσεις της γυναικείας και της ανδρικής πολιτικής συμπεριφοράς συγκαλύπτουν τις σημαντικές εσωτερικές διαφορές στις δύο αυτές κατηγορίες, λόγω διαφορών στη βιωμένη πραγματικότητα, όπως ήδη είπαμε, και είναι συχνά παραπλανητικές. Συσκοτίζοντας ότι γυναίκες και άνδρες δεν είναι ομοιογενείς κοινωνικές κατηγορίες, αφού τόσο η πυραμίδα ηλικιών, όσο και (κυρίως) η ουσιαστική κοινωνική θέση τους παρουσιάζει έντονες εσωτερικές διαφοροποιήσεις και μη λαμβάνοντας υπόψη αυτή τη διάσταση, **εμποδίζεται η ερμηνεία των έμφυλων διαφορών στη συμπεριφορά, τις αντιλήψεις και τις στάσεις**. Παράλληλα, η εξέλιξη των διαφορών παραμένει απρόβλεπτη και αδιευκρίνιστη.

Είναι απαραίτητο στο σημείο αυτό να υπογραμμίσουμε ότι από τη Μεταπολίτευση και μετά άλλαξαν πολύ τα έμφυλα πρότυπα. Γιατί όμως έγινε αυτό και πώς τεκμηριώνεται η αλλαγή; Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό θα πρέπει να μιλήσουμε για την εξέλιξη της γυναικείας απασχόλησης, αλλά και για τα θεσμικά μέτρα που ψηφίστηκαν κατά το διάστημα αυτό, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της φεμινιστικής αμφισβήτησης.

Αναμφίβολα κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα έγιναν τεράστιες αλλαγές στον τομέα της γυναικείας απασχόλησης. Σήμερα βρισκόμαστε προφανώς πολύ μακριά από την Ελλάδα των

αρχών του αιώνα με τις απροσδιόριστου αριθμού αγρότισσες, τις λίγες δασκάλες και τις ελάχιστες εργάτριες που αμείβονταν με το μισό περίπου του ημερομισθίου των εργατών, και όπου οι γυναίκες διεκδικούσαν πρόσβαση στο δημόσιο. Είμαστε πράγματι μακριά από την εποχή των περιορισμών στην απασχόληση των παντρεμένων γυναικών, από την απαγόρευση ορισμένων κλάδων και την άρνηση συνδικαλιστικών φορέων να εγγράψουν γυναίκες ως μέλη τους. Οι γυναίκες αποτελούν πλέον το 39,2% του εργατικού δυναμικού της Ελλάδας, και το 36,7% των απασχολούμενων, αλλά μόνο το 18,2% και το 18,9% εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων. Παράλληλα υπεραντιπροσωπεύονται στους ανέργους, αφού η γυναικεία ανεργία είναι υπερδιπλάσια αυτής των ανδρών, ενώ, μέχρι την κρίση, οι γυναίκες 30-44 ετών εμφανίζονταν ως η πιο ευάλωτη κατηγορία στη μακροχρόνια ανεργία.

Η συνολική αύξηση της γυναικείας απασχόλησης συνοδεύεται και από μεταβολές στην κατανομή της στους βασικούς παραγωγικούς τομείς, όπου σημειώνεται μείωση στον πρωτογενή κυρίως, και αύξηση στον τριτογενή, κάτι που υποδηλώνει και τη βελτίωση του επιπέδου εκπαίδευσης των οικονομικά ενεργών γυναικών. Επιπλέον, είναι χαρακτηριστικό ότι σήμερα το ποσοστό των πτυχιούχων πανεπιστημίου επί συνόλου γυναικών εργαζομένων (17,1%) είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο των ανδρών (13,2%). Παράλληλα, ενώ στον τομέα της εκπαίδευσης οι λίγες δεκάδες φοιτήτριες των αρχών του 20^{ου} αιώνα έδωσαν τη θέση τους στη μαζική είσοδο κοριτσιών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, σημειώνεται αύξηση της συμμετοχής των γυναικών σε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες που παρουσιάζουν αύξηση με ρυθμούς ταχύτερους από αυτούς των ανδρών, ιδιαίτερα δε στην κατηγορία των επιστημόνων/ελευθέρων επαγγελματιών. Εξαιρεση, όμως, αποτελούν οι διευθύνοντες και τα ανώτερα διοικητικά στελέχη επιχειρήσεων, κάτι που καταδεικνύει και τις διακρίσεις που υφίστανται ακόμη οι γυναίκες στην αγορά εργασίας, διακρίσεις οι οποίες εκφράζονται και μέσω της διαφοράς στις αποδοχές, και αποτελούν έκφραση της υποδεέστερης κοινωνικής θέσης των γυναικών, η οποία εκδηλώνεται πολλαπλά στο χώρο της απασχόλησης: Η μερική απασχόληση εμφανίζεται ως υπόθεση των γυναικών κατά τα 2/3, ενώ οι γυναίκες απασχολούνται αναλογικά περισσότερο από τους άνδρες σε προσωρινές ή άτυπες μορφές απασχόλησης, σε μικρές οικογενειακές μονάδες ως συμβοηθούντα μέλη, στην αδήλωτη εργασία και γενικότερα σε τύπους απασχόλησης όπου είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες τόσο η εκμετάλλευση σε βάρος των εργαζομένων, όσο και οι διακρίσεις που παραπέμπουν στο φύλο τους. Στον χώρο του συνδικαλισμού, αποτελούν συνήθως μικρή μειονότητα ή/και απουσιάζουν παντελώς από όλες τις δομές λήψης αποφάσεων, ακόμη και στους φορείς εκείνους όπου ως εργαζόμενες είναι πολυπληθέστατες (π.χ. εκπαίδευση).

Είναι χαρακτηριστικό δε ότι, κατά την τελευταία τριακονταετία ειδικά, βασικό στοιχείο της σχέσης των γυναικών με την αγορά εργασίας υπήρξε η **αύξηση της συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό**, η οποία μάλιστα, συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό στη μείωση της παραδοσιακής απόστασης που χωρίζει το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού της χώρας αυτής από τα αντίστοιχα άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Ωστόσο, η σημερινή θέση τους στην αγορά εργασίας εξακολουθεί να είναι υποδεέστερη αυτής των ανδρών, στοιχείο που αποδεικνύεται από το μεγάλο **έμφυλο μισθολογικό χάσμα** που εξακολουθεί να υπάρχει, από την **αυξημένη ανεργία** που χαρακτηρίζει τις γυναίκες και από τη **θέση στη απασχόληση** ανάλογα με το φύλο. Η **γενικευμένη ιδεολογική αποδοχή της διάκρισης ιδιωτικού-δημόσιου χώρου καθορίζει τους όρους με τους οποίους εισέρχονται οι γυναίκες στην απασχόληση**, ενώ και οι πολιτικές που υλοποιούνται για τη στήριξη των εργαζομένων γυναικών, συμβάλλουν συχνά στην περαιτέρω νομιμοποίηση της έμφυλης κοινωνικής κατανομής ρόλων, κάτι που καθόλου δεν βοηθά την εξάλειψη των διακρίσεων και στην αγορά εργασίας.

Παράλληλα, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες που εφαρμόζουν μέτρα για την έμφυλη ισότητα στην απασχόληση και αλλού, η οικιακή εργασία εξακολουθεί να αποτελεί γυναικεία υπόθεση. **Δηλαδή, ενώ η συμμετοχή των γυναικών στην επαγγελματική απασχόληση αυξήθηκε με γρήγορους ρυθμούς και έφτασε σε υψηλά επίπεδα, η φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών, συχνά και αρρώστων και ηλικιωμένων παρέμεινε έργο των ίδιων.** Η φεμινιστική θεωρητική ενασχόληση με την οικιακή εργασία, από πολύ νωρίς επεσήμανε πώς η φροντίδα του σπιτιού και της οικογένειας αποτελεί τομέα στον οποίο η εκμετάλλευση των γυναικών είναι έκδηλη, αφού με μαρξιστικούς όρους εκεί γίνεται η ιδιοποίηση της εργασιακής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες (Puech, 2008: 231). Η οικιακή εργασία θεωρείται ήδη από τη δεκαετία του 1970, από πολλές θεωρητικούς, ως η βάση, η πηγή και στυλοβάτης της γυναικείας καταπίεσης (Delphy, 2003). Επισημαίνεται, επίσης, ότι η οικιακή εργασία εξακολουθεί σήμερα να αποτελεί σε μεγάλο βαθμό «αόρατη» εργασία, απλήρωτη βέβαια, στην οποία πάντα αποδιδόταν μικρότερη αξία συγκριτικά με την επαγγελματική απασχόληση. Κάτι που όμως επηρεάζει και την αποτίμηση της οικιακής εργασίας όταν δεν είναι απλήρωτη, αλλά γίνεται επαγγελματικά (οικιακές βοηθοί, καθαρίστριες, παιδοκόμοι, γηροκόμοι κ.λπ.). **Εξάλλου, για να κατανοήσουμε γενικότερα τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι έμφυλες ανισότητες στην απασχόληση είναι απαραίτητο να μελετήσουμε τη λειτουργία της οικογένειας** (Alonzo, Angeloff, 2008: 485).

Είναι γεγονός ότι, η δομή και η λειτουργία της οικογένειας, όπως είναι κυρίαρχη ακόμη και σήμερα, περιορίζει τυπικά, αλλά και ουσιαστικά την αυτεξούσια παρουσία γυναικών στο δημόσιο χώρο, στην απασχόληση, στα κοινά κ.λπ. Η S.M. Okin (1979: 286-287), μάλιστα, υποστηρίζει πολύ πειστικά ότι **είναι αδύνατο να αποκτήσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική σκηνή οι γυναίκες, αν δεν αλλάξουν οι βασικές παραδοχές για την οικογένεια και τους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους στο πλαίσιο της.**

Θα πρέπει, συνεπώς, να υπογραμμίσουμε συμπερασματικά ότι, **η μαζική είσοδος στην αγορά εργασίας, όπως και η κατοχύρωση πολιτικών δικαιωμάτων, δείχνουν ότι ο αιώνας που πρόσφατα εξέπνευσε παρουσιάζει για τις γυναίκες ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού καταγράφει ορισμένες αλλαγές που είναι πραγματικά ορόσημα. Αλλά, συγχρόνως, τα ορόσημα αυτά καταδεικνύουν και ότι η τυπική ισότητα μπορεί να συνυπάρχει με τη βαθύτατη ουσιαστική ανισότητα στις έμφυλες σχέσεις, και μάλιστα, παρά τη θεσμοθέτηση μέτρων που υποτίθεται ότι στοχεύουν στην καταπολέμησή της.**

Η θεσμοθέτηση μέτρων για την έμφυλη ισότητα στην Ελλάδα ξεκίνησε, όπως γνωρίζουμε, με τη Μεταπολίτευση, και το Σύνταγμα του 1975, το οποίο για πρώτη φορά στο άρθρο 4 παρ.2, με διάταξη δεσμευτικού και κανονιστικού περιεχομένου καθιέρωνε ρητά για πρώτη φορά σε Ελληνικό Σύνταγμα την Αρχή σύμφωνα με την οποία **«άνδρες και γυναίκες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις».** Η κατοχύρωση αυτή, που δεν ήταν άσχετη και με το «Διεθνές Έτος της Γυναίκας», άνοιξε το δρόμο για τα συγκεκριμένα μέτρα που ψηφίστηκαν θεσμοθετώντας την τυπική κατοχύρωση της έμφυλης ισότητας.

Από το 1981 και μετά, κατά την πρώτη φάση διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ έγιναν σημαντικές παρεμβάσεις στον τομέα των έμφυλων σχέσεων με πρώτη την υπογραφή της διεθνούς Συμβάσεως του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών «Για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά των Γυναικών» (CEDAW) το 1982. Η Σύμβαση αυτή, την οποία οι κυβερνήσεις της περιόδου 1979-1981 δεν είχαν δεχθεί να υπογράψουν, επικυρώθηκε στη συνέχεια με το Νόμο 1342/83 του Υπουργείου Δικαιοσύνης. Αλλά και οι αλλαγές στο Οικογενειακό Δίκαιο (Ν. 1329/83 του Υπουργείου Δικαιοσύνης), η κύρωση της διεθνούς Συμβάσεως για την προστασία της μητρό-

τητας (Ν. 1302/83 του Υπουργείου Εργασίας), η θεσμοθέτηση «της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις» (Ν. 1414/84) και «η προστασία και διευκόλυνση εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις» (Ν. 1483/84 του Υπουργείου Εργασίας), οι αλλαγές στο καθεστώς των συνεταιρισμών, τα μέτρα για τις αμβλώσεις, για τον βιασμό κ.ά., παρά τις ατέλειές τους,¹⁵ αποτελούν εντυπωσιακά μέτρα εκσυγχρονισμού της νομοθεσίας σε έναν ευαίσθητο τομέα, εκσυγχρονισμού που μάλιστα έγινε αποδεκτός χωρίς ιδιαίτερες αντιστάσεις.

Παράλληλα, τον Απρίλιο του 1983 ιδρύθηκε το *Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων* (Ν. 1288/82), που αποτέλεσε και τον πρώτο σχετικό κρατικό φορέα, ενώ ήδη από τον Νοέμβριο του 1981 είχε δημιουργηθεί γραφείο ειδικής συμβούλου του πρωθυπουργού «για το γυναικείο ζήτημα». Το Συμβούλιο Ισότητας αναβαθμίστηκε σε Γενική Γραμματεία του Υπουργείου Προεδρίας τον Ιούλιο του 1985 (Ν. 1558/85) ολοκληρώνοντας τη σχετική δράση του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησής του. Τον Νοέμβριο του 1993 η Γενική Γραμματεία Ισότητας αναβαθμίστηκε με τον διορισμό υφυπουργού αρμόδιας για θέματα ισότητας. Ήδη, όμως, η ίδρυση του Συμβουλίου Ισότητας, το 1983, είχε σηματοδοτήσει την καταστατική πράξη της θεμελίωσης του κρατικού φεμινισμού στην Ελλάδα.

Ωστόσο, το γεγονός ότι, στο πλαίσιο ενός έντονα ανδροκεντρικού πολιτικού συστήματος και μιας ανδροκρατικής κοινωνίας, έγιναν εύκολα αποδεκτές οι παραπάνω αλλαγές στο νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τις έμφυλες σχέσεις, αλλαγές που θεωρήθηκαν ακόμη και πρωτοποριακές, είναι δηλωτικό της μικρής βαρύτητας που παρουσιάζουν για την ουσία της γυναικείας καταπίεσης (Βαρίκα, 1992). Προφανώς τα μέτρα αυτά δε στόχευαν στην ανατροπή των εξουσιαστικών σχέσεων που διέπουν το φύλο, ούτε στην κατάργηση των προτύπων φύλου όπως μας είναι γνωστά. Στόχος υπήρξε η διευκόλυνση των γυναικών για την άσκηση των ρόλων τους (που νομιμοποιούνται έτσι περισσότερο ως δικό τους) και η κατάργηση των κατάφωρων αδικιών σε βάρος τους, οι οποίες δεν αρμόζουν στην επιδιωκόμενη ευρωπαϊκή φυσιογνωμία της χώρας.

Η αντίληψη της έμφυλης «ισότητας» που διέπει τη σχετική κοινωνική πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του 1980, στοχεύει, κυρίως, στην τυπική εξίσωση των γυναικών με ένα ανδρικό πρότυπο μέσω ρυθμίσεων και διευκολύνσεων (ωράριο, παιδικό σταθμοί κ.ά.), ώστε ως εργαζόμενες να μη εμποδίζονται από τους, πάντοτε αποκλειστικά δικούς τους, «γυναικείους» ρόλους (Παντελίδου Μαλούτα, 1988). Ρόλοι οι οποίοι, βεβαίως, καθόλου δεν αμφισβητούνται από τη λογική των μέτρων, αλλά ούτε και από τη ρητορική που τα συνοδεύει, στο πλαίσιο της οποίας η γυναικεία καταπίεση αποδίδεται κυρίως στο επίπεδο της νοοτροπίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη δεκαετία εκείνη η ρητορική του ΠΑΣΟΚ αναφέρεται στην «ισότητα των δύο φύλων»¹⁶ αποδεχόμενη προφανώς άρρητα τη λογική που υφέρπει στη σχετική διατύπωση (σε αντίθεση με ότι έχουμε πει ως τώρα εδώ, όπου τονίζουμε ότι το φύλο είναι κοινωνική σχέση που δομείται από την κοινωνικοποίηση και όχι φυσική διπολικότητα. Δηλαδή είναι το φύλο, και όχι βέβαια τα φύλα, κάτι που παραπέμπει σε φυσικές κατηγορίες).

15. Και δεν είναι λίγες. Βλ. ειδικά για το θέμα του βιασμού: Γ. Αθανασάτου, 1995, σ. 303 κ.ε.

16. Το «δύο» εξαφανίζεται σταδιακά τη δεκαετία του 1990, η συνήθης αναφορά είναι όλο και συχνότερα στην «ισότητα των φύλων», ενώ αργότερα, η επαφή με τη φεμινιστική θεωρία των φορέων της σχετικής πολιτικής τους υποψιάζει προς την κατεύθυνση του αδόκιμου χαρακτήρα του πληθυντικού (των φύλων). Αυτό που κάνουν συνήθως είναι να απαλείφουν τελείως το φύλο, ταυτίζοντας την «ισότητα» και την «ανισότητα», χωρίς επιθετικό προσδιορισμό, με την έμφυλη. Πρόσφατα, το «των φύλων» επανεμφανίστηκε. Ένα ενδιαφέρον ερώτημα για συζήτηση είναι το γιατί;

Οι σημαντικές θεσμικές αλλαγές στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, σχετίζονται άμεσα με το ότι η **περίοδος από τη Μεταπολίτευση έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 χαρακτηρίζεται από άνηψη της γυναικείας και φεμινιστικής αμφισβήτησης**, αλλά και με το γεγονός ότι η σχετική πολιτική και ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ, που νομιμοποιούσε γυναικεία αιτήματα (και βεβαίως επωφελήθηκε εκλογικά από αυτό), επέδρασαν θετικά στην κοινωνική πρόσληψη των γυναικών και των διεκδικήσεών τους. Και αυτό, παρά το ότι **οι όροι με τους οποίους συντελέστηκαν οι θεσμικές αλλαγές και η αδιαμφισβήτητη βελτίωση στις συνθήκες διαβίωσης των γυναικών, λειτούργησαν στην ουσία νομιμοποιητικά ως προς την (εκσυγχρονισμένη) γυναικεία υποτέλεια και άφησαν ανέπαφο τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του συστήματος έμφυλων σχέσεων** αντίφαση η οποία λειτούργησε ανασχετικά ως προς την κλιμάκωση των διεκδικήσεων. Στο επίπεδο των κοινωνικών αντιλήψεων, όμως, παρατηρήθηκαν αξιοσημείωτες αλλαγές που σχετίζονται με τα θεσμικά μέτρα της δεκαετίας του 1980: η **εξαιρετικά μεγάλη κοινωνική διάχυση αντιλήψεων που αναφέρονται αμέσως ή εμμέσως στον φεμινισμό**, αποτέλεσε νέο στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας της δεκαετίας του 1980, ενώ για πρώτη φορά αμφισβητήθηκε η επάρκεια της πολιτικής ισότητας σε συνθήκες έμφυλης ανισότητας, και κέρδισε έδαφος η υπόθεση ότι, η δημοκρατία θα ωφεληθεί από την εξάλειψη του πολιτικού αποκλεισμού των γυναικών. Και ενώ ορισμένες φεμινίστριες κατάγγειλαν την «οικειοποίηση» και την απονευρωτική ενσωμάτωση φεμινιστικών συνθημάτων από το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα, δεν παύει η διάχυση αντιλήψεων και αξιών υπέρ της έμφυλης ισότητας να αποτελεί σημαντική νίκη του φεμινισμού (Παπαγιαννάκη, Φραγκουδάκη, 1989: 10 - 12, Παντελίδου Μαλούτα, 1992: 147-149).

Παράλληλα, σε σχέση με τα παραπάνω, η νομιμοποίηση ενός τύπου γυναικείας αμφισβήτησης που συντελέστηκε στο πολιτικό σύστημα, συνέβαλε σε μια διαδικασία αλλαγής στις γυναικείες συνειδήσεις, αλλαγή την οποία ενδεχομένως δεν περίμενε, ούτε βεβαίως αυτό δημιούργησε. Από το 1974 και μετά αρχίζουν ήδη να διακρίνονται σοβαρές μετεξελίξεις στις γυναικείες αντιλήψεις, οι οποίες προφανώς, συνοδεύουν συγκεκριμένες αλλαγές στα γυναικεία πρότυπα ζωής και συνδέονται με την αμφισβήτηση των παραδοσιακών ρόλων,¹⁷ αλλά και με τη μετέπειτα «αξιοποίησή» της από το ΠΑΣΟΚ: η μη αποδοχή του θεμιτού της γυναικείας κατώτερης κοινωνικής θέσης είναι μαζικότατη, όπως δείχνουν οι εμπειρικές έρευνες, στο τέλος της δεκαετίας του 1980 (Παντελίδου Μαλούτα, 1992: 127-141), αφού οι μισές γυναίκες δηλώνουν, ότι *«οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί»*. Παράλληλα, οι γυναίκες αυτοπροσδιορίζονται σε σημαντικό ποσοστό ως θύματα διακρίσεων, κάτι στο οποίο αποδίδουν τη μειωμένη κοινωνική και πολιτική τους παρουσία σε θέσεις εξουσίας (65%) και το οποίο δηλώνουν μαζικά πλέον ότι *δεν αποδέχονται*.

Η κριτική αυτή στάση, ενδεικτική μιας αυτογνωσίας της γυναικείας υποκειμενικότητας, συνοδεύεται όμως από συμπεριφορά που δεν αμφισβητεί ούτε το πλαίσιο ούτε τις άλλες -πλην των αμιγώς και ολοφάνερα σεξιστικών- συνισταμένες του πολιτικού συστήματος, στο μέτρο που αυτές λειτουργούν ως παράμετροι αποκλεισμού για τις γυναίκες. Προσβλέπει δε, συνθήως, όχι σε γενικότερη ανατροπή αλλά σε *πρόσβαση στο σύστημα*, σύμφωνα με τη συνολική φυσιογνωμία του κυρίαρχου τύπου γυναικείας αμφισβήτησης της εποχής (Παντελίδου Μαλούτα, 1992).

Είναι αναμφίβολο ότι οι αλλαγές των κοινωνικών αντιλήψεων αποτελούν θετική εξέλιξη για το σύστημα έμφυλων σχέσεων, όπως και η βελτίωση στις συνθήκες διαβίωσης συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών (εννοώ κυρίως τις κοινωνικές παροχές αλλά και την αύξηση της

17. Βλ. Χ. Ιγγλέση (1990: 10-13) για τον τρόπο με τον οποίο συχνά βιώθηκαν οι αλλαγές.

γυναικείας απασχόλησης, ιδιαίτερα στον τριτογενή τομέα, η οποία συναρτάται άμεσα με την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας). Μπορεί, συνεπώς να υποστηριχθεί ότι **γενικά, η σχετική πολιτική της δεκαετίας του 1980, μέσω της νομιμοποίησης γυναικείων αιτημάτων, επέδρασε θετικά στην κοινωνική πρόσληψη των γυναικών και των διεκδικήσεών τους**. Αυτό συνέβη παρά το ότι οι όροι με τους οποίους συντελέστηκε η βελτίωση αυτή λειτούργησαν τελικά νομιμοποιητικά ως προς την (ελαφρώς τροποποιημένη) παραδοσιακή κατανομή των ρόλων και, συνεπώς, δεν επηρέασαν τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του σχετικού συστήματος σχέσεων. Κάτι που βεβαίως οριοθέτησε και τον τύπο της επίδρασης των μέτρων αυτών στη δημοκρατία. Τα «όρια» αυτά της «γυναικείας πολιτικής» δεν μπορούσε παρά να τα σεβαστεί η πολιτική εξουσία και κατά τη μεταγενέστερη περίοδο, ενώ επιπλέον αντιμετώπιζε νέες συνθήκες στον χώρο της γυναικείας και της φεμινιστικής αμφισβήτησης. Παράλληλα όμως, η ευρωπαϊκή διάσταση των πολιτικών έμφυλης ισότητας που εντάθηκαν από τη δεκαετία του 1990, σε συνδυασμό με μεμονωμένες προσωπικές προσπάθειες ουσιαστικής παρέμβασης στο σύστημα έμφυλων σχέσεων από την πλευρά αρμόδιων φορέων, συνέβαλαν στη σημαντική αλλαγή του τοπίου, με τον τομέα της απασχόλησης να κυριαρχεί ως πεδίο παρεμβάσεων, και συγχρόνως να παρουσιάζει λίγες ουσιαστικές αλλαγές ως προς την υποδεέστερη θέση των γυναικών.

Στην Εισαγωγή αναφερθήκαμε σε διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα που καταγράφουν την αντίληψη ότι, σε συνθήκες ανεργίας, οι άνδρες πρέπει να έχουν προτεραιότητα στην ανεύρεση εργασίας, καταδεικνύοντας παράλληλα **τη δύναμη των στερεοτύπων**. Είναι πράγματι χαρακτηριστικό, για κοινωνίες (πιο παραδοσιακές από άλλες) όπως η ελληνική ότι, με βάση τα στοιχεία της 4^{ης} φάσης του European Social Survey (2009), **συμφωνεί με την άποψη ότι «Όταν δεν υπάρχουν αρκετές δουλειές, οι άνδρες θα πρέπει να έχουν μεγαλύτερο δικαίωμα σε μια δουλειά από τις γυναίκες», κατά 44,2% στο ελληνικό δείγμα**. Το επόμενο μεγαλύτερο ποσοστό εμφανίζεται στην Πορτογαλία και ανέρχεται σε 23,3%. Ο δε ευρωπαϊκός μέσος όρος φτάνει το 20,6%. Στην απόλυτη διαφωνία με την παραπάνω αντίληψη, η Ελλάδα με 11,5% αντιπαράκειται στον μέσο όρο που είναι στο 29,1%!

Παρατηρούμε, συνεπώς, την **ανάδυση αντιλήψεων ακραία συντηρητικών, σεξιστικών και ενδεικτικών σαφούςπισωγυρίσματος στην πορεία πολιτισμικού «εκσυγχρονισμού» που έμοιαζε να παγιώνεται τη δεκαετία του 1980**. Τριάντα χρόνια πολιτικές για την έμφυλη ισότητα, τριάντα χρόνια «κρατικού φεμινισμού», για να βρεθούμε στο 2009, οπότε **μόνο ένας/μία στους/στις δέκα να διαφωνεί απόλυτα με την άποψη ότι οι άνδρες έχουν περισσότερο δικαίωμα στην εργασία από τις γυναίκες**. Το «παρωχημένο» σύστημα αντιλήψεων μοιάζει να ανακάμπτει και στον τομέα των έμφυλων ρόλων, όπως και σε άλλους τομείς κοινωνικών σχέσεων, μόλις διαφανεί κίνδυνος, ανασφάλεια και προβλήματα. Και ακόμη (2009) δεν είχε ξεσπάσει, σε όλο της το εύρος, η κρίση.

Αλλά ο σεξισμός είναι παρών παντού, όχι μόνο στις διάχυτες αντιλήψεις, ενώ στις ανάλυσεις που αφορούν την γυναικεία πολιτικότητα έχει μακρά ιστορία και βαθιές ρίζες, εκτός των άλλων και διότι **η πολιτική υπήρξε το κατ' εφοχόν πεδίο αποκλειστικά ανδρικής δραστηριότητας**. Έτσι, ακόμη και αφού απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα οι γυναίκες, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι μέχρι τη δεκαετία του 1960, οι πολιτικοί επιστήμονες πολύ λίγο ενδιαφέρονταν για αυτές ως αντικείμενα μελέτης, με αποτέλεσμα να υπάρχουν ελάχιστες αξιοσημείωτες ερευνητικές αναφορές στο φύλο στη διεθνή βιβλιογραφία της εποχής. Γιατί; **Αφού στις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις, που ήταν, βέβαια, πιο άκαμπτες παλαιότερα, ο κοινωνικός ρόλος των γυναικών παραπέμπει στον «ιδιωτικό χώρο», ενώ τα πολιτικά φαινόμενα κατεξοχόν παραπέμπουν στο «δημόσιο», στον οποίο θεωρείται ότι ανήκουν οι**

άνδρες, οι γυναίκες αποκλείονται ως αντικείμενα διερεύνησης και η ενασχόληση με την πολιτική συμπεριφορά τους αντιμετωπίζεται ως δευτερεύουσας επιστημονικής βαρύτητας.

Σε μεταγενέστερη φάση η γυναικεία πολιτική συμπεριφορά ενδιαφέρει κυρίως σε **αντιπαράθεση με την ανδρική, η οποία χρησιμεύει ως πρότυπο και ως μέτρο σύγκρισης**, ενώ οι διαφορές ανάλογα με το φύλο υπερτονίζονται. Τόσο στις έρευνες για την πολιτική κοινωνικοποίηση, όσο και σε αυτές της εκλογικής συμπεριφοράς, οι γυναικείες πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές αντιμετωπίζονται συνήθως σεξιστικά ως αφελείς ή απολιτικές, ενώ θεωρείται ότι οι διαφορές ανάλογα με το φύλο είναι μεγάλες, εξηγούνται από μόνες τους, και δεν δημιουργούν την ανάγκη πρόσθετης διερεύνησης (Παντελίδου Μαλούτα, 1987β). Η κυρίαρχη αντίληψη του τι είναι «πολιτικό» παραπέμπει προνομιακά στην εμπειρία των ανδρών, ένδειξη για το οποίο αποτελεί και το γεγονός ότι το φεμινιστικό κίνημα, πολύ σημαντικό κομμάτι των Νέων Κοινωνικών Κινημάτων του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα ως έκφραση κοινωνικής και πολιτικής αμφισβήτησης γυναικών, δεν απασχολούσε αρχικά παρά κατ' εξαίρεση την καθιερωμένη ύλη της Πολιτικής Επιστήμης. Οι έννοιες γυναίκες-πολιτική έμοιαζαν πράγματι ασύμπτωτες για μεγάλες ιστορικές περιόδους, και οι μελετητές/τριες της πολιτικής, που ακολουθούσαν κατά κανόνα την κυρίαρχη αντίληψη, άφηναν εκτός του πεδίου της μελέτης τους έναν αποκλειστικά γυναικείο τομέα πολιτικής δραστηριότητας, το φεμινιστικό κίνημα, αφού λόγω του «γυναικείου» (θεωρούσαν ότι) ακυρωνόταν άρρητα το «πολιτικό», ως επιθετικός προσδιορισμός.

Από τη δεκαετία του 1970 και μετά ωστόσο, υπάρχουν όλο και περισσότερες αναφορές στις γυναίκες και το φύλο στο πλαίσιο της καθιερωμένης Πολιτικής Επιστήμης, ενώ εμφανίζονται και πρωτοποριακές κριτικές αναλύσεις των σεξιστικών προϋποθέσεων που χαρακτηρίζουν τον βασικό κορμό της ύλης της Πολιτικής Επιστήμης σε σχέση με την επίδραση του φύλου στην πολιτική συμπεριφορά.¹⁸ Οι σχετικές αναλύσεις προσπαθούν να αντιμετωπίσουν το ζήτημα χωρίς παραμορφώσεις και χωρίς σεξιστικές και στερεοτυπικές αναφορές, αλλά στις πραγματικές του διαστάσεις. Συγχρόνως, εντοπίζουν χαρακτηριστικά παραδείγματα έκδηλου σεξισμού σε «έγκυρες», κατά τα άλλα, πολιτολογικές προσεγγίσεις που περνούν συνήθως απαρατήρητα. Όπως η πεποίθηση ότι «οι γυναίκες είναι πιο συντηρητικές από τους άνδρες» -ακόμη και όταν τα στοιχεία δεν τεκμηριώνουν κάτι τέτοιο-, ότι «οι γυναίκες συμμετέχουν λιγότερο» -με υπερεκτίμηση της όποιας διαφοράς- ή ακόμη και ότι «οι γυναίκες είναι λιγότερο πολιτικά όντα από τους άνδρες» έχοντας ως βάση έκδηλα σεξιστικές υποθέσεις και προϋποθέσεις. Εντοπίζοντας και φωτίζοντας περιπτώσεις χονδροειδούς σεξισμού στις αναλύσεις, οι έρευνες αυτές (βλ. υποσημείωση 18 αλλά και: Παντελίδου Μαλούτα, 1987β) κατάφεραν να ευαισθητοποιήσουν ερευνητές/τριες στα επιστημολογικά και επιστημονικά προβλήματα που δημιουργεί ο ρητός ή άρρητος σεξισμός.

Η Πολιτική Επιστήμη, ωστόσο, συνεχίζει, κατά κανόνα, να υποτιμά το φύλο ως παράμετρο της πολιτικής διαδικασίας, να μην ασχολείται με τα προβλήματα που δημιουργούνται στο επίπεδο της δημοκρατίας από τη μειωμένη γυναικεία πολιτική παρουσία, και να αποδίδει, χωρίς περαιτέρω διερεύνηση, τις όποιες διαφορές παρατηρούνται στην πολιτική συμμετοχή με σημείο αναφοράς το φύλο στους διαφοροποιημένους ρόλους γυναικών και ανδρών. Χωρίς αυτό να είναι, βέβαια, λάθος, είναι ελάχιστα ερμηνευτικό. Όσο για την **έλλειψη προβληματι-**

18. Με σημαντικότερες αυτές των M. Goot, E. Reid (1975) και S. Bourque, J. Grossholtz (1984) (αρχική δημοσίευση το 1974, στο: *Politics and Society*). Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρώτη έχει τίτλο: «*Women and voting studies: Mindless matrons or sexist scientism?*» και η δεύτερη: «*Politics an unnatural practice: Political Science looks at female participation*».

σμού γύρω από το γιατί υπάρχει αυτή η κατανομή έμφυλων ρόλων, αυτή καταδεικνύει ότι, συνθήως, η κατανομή προσλαμβάνεται ως «φυσική», και όχι ως κοινωνική, δηλαδή ως επιδεχόμενη μεταβολών και ως αναστρέψιμη. Κάτι που δίνει και συγκεκριμένο στίγμα στις πολιτικές «για το φύλο» που προωθούνται από το πολιτικό σύστημα και αναλύονται από πολιτικούς επιστήμονες.

Συνακόλουθα, κατά κανόνα, δεν προβληματίζεται η σύγχρονη Πολιτική Επιστήμη γύρω από τη συμβολή του ίδιου του κράτους και του ευρύτερου πολιτικού συστήματος στην αναπαραγωγή των διαφοροποιημένων έμφυλων ρόλων, ούτε για τον τρόπο με τον οποίο το κράτος πρόνοιας παρεμβαίνει, συνθήως, νομιμοποιητικά υπέρ της διατήρησής τους, την ίδια στιγμή που, βεβαίως, συμβάλλει στη διευκόλυνση των γυναικών για την άσκηση των παραδοσιακών ρόλων τους.¹⁹ Παράλληλα, δεν διερευνώνται οι συνέπειες για το πολιτικό σύστημα μιας ενδεχόμενης ριζικής αλλαγής στην κοινωνική κατανομή των έμφυλων ρόλων, ούτε κυρίως μελετάται το τι σημαίνει για τη δημοκρατία η συνύπαρξή της με μια θεσμοθετημένη μορφή ανισότητας, όπως είναι αυτή που συμπεκνώνεται στο σύστημα έμφυλων σχέσεων.

Τον **σεξισμό**, στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, τον συναντάμε σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής, και όχι μόνο στις επιστημονικές αναλύσεις, αφού εκεί μεταφέρεται από τις διάχυτες αντιλήψεις. Ο σεξισμός αποτελεί τρόπο έκφρασης προϊδέας σε βάρος ατόμων ή κοινωνικών κατηγοριών με βάση το φύλο τους, σε απόλυτη αντιστοιχία με τον ρατσισμό, όταν σημείο αναφοράς είναι η φυλή. Η έκφραση αρνητικής αξιολόγησης μπορεί να παρατηρηθεί στο λόγο αλλά και στις πράξεις. Οι σεξιστικές διατυπώσεις βρίθουν στην καθημερινότητά μας, στον καθημερινό λόγο αλλά και στον τύπο και τα ΜΜΕ. Σεξιστικές εικόνες, που υποτιμούν τις γυναίκες και νομιμοποιούν ιδεολογικά την ανισότητα, ακόμη και την έμφυλη βία, κατακλύζουν την τηλεόραση και τα περιοδικά μέσω διαφημίσεων και όχι μόνο, ενώ σεξιστικές ερμηνείες που περνούν απαρατήρητες ως τέτοιες, νομιμοποιούν μια πραγματικότητα διακρίσεων, κάνοντάς την να φαίνεται ως αυτονόητη. Δεν ξεχνιούνται πρωτοσέλιδα ελληνικών εφημερίδων που έγραφαν για τη Μ. Θάτσερ ότι «*παραιτήθηκε σαν άνδρας*», δηλαδή γενναία, κάτι που υπονοεί ότι, οι γυναίκες δε μπορούν να είναι γενναίες. Ή δηλώσεις γνωστού Έλληνα πολιτικού που περήφανα (και ανυποψίαστα;) δήλωνε ότι «*θέλει ανδρισμό η πολιτική*».

Αλλά ο σεξισμός, που υπάρχει παντού, πρωτίστως υπάρχει και εκδηλώνεται στη γλώσσα, η οποία προβάλλει βίαια διαχωριστική και αξιολογική «αποδίδοντας θετικές σημασίες σε ότι ανδρικό και αρνητικές σε ότι γυναικείο». Η Α. Φραγκουδάκη (1987, 1988, 1989) σε τρία άρθρα της στο φεμινιστικό περιοδικό *Δίνη*, τονίζει ότι η ρητή έμφυλη ανισότητα, συνεχώς παρούσα στην καθημερινή ομιλία, αδιόρατη και «φυσική», είναι συγχρόνως και «**συνεχώς διαμορφωτική των ιδεών**» που αφορούν το φύλο (Φραγκουδάκη, 1987: 27). Επιπλέον, επισημαίνει ότι η σημασία των λέξεων για τον άνδρα παραμένει αναλλοίωτα θετική (π.χ. ανδρώνομαι, ανδρισμός, αντρίκειος, ανδροπρέπεια), ενώ οι λέξεις που παράγονται από τη λέξη «γυναίκα», έχουν υποκείμενο το αρσενικό, **περιγράφουν αρνητικά άνδρες** και σημαίνουν «καταντάω γυναίκα» (γυναικωτός, γυναικίζω, εκθηλύνομαι). Συγχρόνως, «*η σεξιστική βία στη γλώσσα, δηλαδή στις ιδέες, είναι μεγαλύτερη ακόμη στις λέξεις που κυριολεκτικά σημαίνουν τη σεξουαλική πράξη και χρησιμοποιούνται μεταφορικά...*» και σημαίνουν νίκη, κατάκτηση, αλλά και βίαιη επιβολή, εξόντωση, τιμωρία του αντιπάλου. Η κατοχή ανδρικών σεξουαλικών

19. Με το θέμα αυτό έχω ασχοληθεί διεξοδικά στο: Μ. Παντελίδου Μαλούτα (1988), όπου αναφέρεται και σχετική βιβλιογραφία της εποχής. Για το σημερινό ευρωπαϊκό κράτος πρόνοιας στη σχέση του με το φύλο, βλ. κυρίως: Μ. Στρατηγάκη (2007: 21-54).

οργάνων ισούται στον αγοραίο λόγο με κουράγιο, αποφασιστικότητα ηγετικές ικανότητες, και η έλλειψη, που περιγράφει τις γυναίκες, οι οποίες βέβαια δεν έχουν, παραπέμπει σε δειλία, ανανδρία, ανικανότητα (Φραγκουδάκη, 1987: 28)! **Είναι εξαιρετικά έκδηλη η απαξία των γυναικών και του «γυναικείου» στη γλώσσα μας. Και αυτό βέβαια σημαίνει ότι είναι έκδηλη και στις κοινωνικές σχέσεις, στον τρόπο με τον οποίο συναλλασσόμαστε με τους άλλους και ενίοτε και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας.**

Στο δεύτερο άρθρο της, η Α. Φραγκουδάκη (1988) αναφέρεται στη γραμματική και δείχνει πώς οι κυριάρχες, σεξιστικές αντιλήψεις την επηρεάζουν, με αποτέλεσμα, όπως αναφέρεται στο καθιερωμένο Συντακτικό της Ελληνικής Γλώσσας (του Α. Τζάρτζανου) στο οποίο και παραπέμπει (σ. 83): *«Αν τα υποκείμενα είναι διαφορετικού γένους, τότε το κατηγορούμενο εκφέρεται στο επικρατέστερο γένος. Και επικρατέστερο γένος είναι το αρσενικό»*. **Γιατί άραγε να είναι επικρατέστερο γένος το αρσενικό στη γραμματική; Γιατί όλες οι μικτές ομάδες εκφέρονται στο αρσενικό** (λέμε όλοι οι φοιτητές και εννοούμε φοιτητές και φοιτήτριες); Γιατί μιλάμε για «ανθρώπους, αλλά εννοούμε άνδρες; Η Φραγκουδάκη (1988) επισημαίνει ότι η έκφραση *«ένας άνθρωπος έγκυος..»* ή *«ένας άνθρωπος με φούστα κλαρωτή»* είναι απολύτως αδόκιμες. Γιατί άραγε;

Αλλά ο σεξισμός εκδηλώνεται και έργω. Μέσω της σεξουαλικής παρενόχλησης, που εκπέμπει το μήνυμα *«δε σε αποδέχομαι ως ισότιμη συνεργάτιδα, εσύ υπάρχουν για να ικανοποιείς τους άνδρες»* και βέβαια, με ακραίες εκφράσεις σεξισμού, όπως είναι η κακοποίηση γυναικών και ο βιασμός.

Είναι χαρακτηριστικό ότι με βάση στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων, ξεπερνούν τις 10.000 οι κλήσεις κακοποιημένων γυναικών, που έχει δεχθεί στα δύο χρόνια λειτουργίας της (Μάρτιος 2011- Μάρτιος 2013) η Τηλεφωνική Γραμμή SOS 15900, για την ψυχοκοινωνική στήριξη και συμβουλευτική σε γυναίκες θύματα βίας. Οι κλήσεις σε ποσοστό 79% αφορούν καταγγελίες περιπτώσεων έμφυλης βίας, ενώ το 78% των καταγγελιών των ίδιων των κακοποιημένων γυναικών αφορούν ενδοοικογενειακή βία. Περίπου οι μισές από τις γυναίκες που κάλεσαν οι ίδιες στο 15900 ζητώντας στήριξη, ήταν παντρεμένες και σε ποσοστό 62% μητέρες. Το 26% του συνόλου αναφέρεται σε καταγγελίες από τρίτα πρόσωπα, κυρίως από φίλους/ες, γονείς, άλλους/ες συγγενείς, αδέρφια ακόμη και γείτονες.

Από τις γυναίκες που κάλεσαν στο 15900, και απάντησαν σε ερώτηση για την εργασιακή τους κατάσταση προκύπτει ότι: το 28% είναι εργαζόμενες, το 31% είναι άνεργες, το 13% είναι οικονομικά ανενεργές.

Παράλληλα σχεδόν οι μισές είναι έγγαμες και στην πλειονότητά τους 25-54 ετών, κατά 68% είναι Ελληνίδες και κατά 8% μετανάστριες, ενώ από τις γυναίκες που απάντησαν στην ερώτηση για το μορφωτικό τους επίπεδο φαίνεται ότι:

- 9% έχουν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια ή κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση
- 10% την ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση
- 5% τη μεταδευτεροβάθμια εκπαίδευση μη τριτοβάθμιου επιπέδου
- 13% την τριτοβάθμια εκπαίδευση

Ως προς την οικονομική κατάσταση των γυναικών που απευθύνθηκαν στην Τηλεφωνική Γραμμή SOS 15900, το 20% των θυμάτων την περιγράφει ως κακή, το 19% ως μέτρια και το 11% ως καλή.

Η ενδοοικογενειακή βία και η κακοποίηση γυναικών αποτελούν ακραία έκφραση ενός συστήματος έμφυλων σχέσεων που είναι εξουσιαστικό, υποτιμά και απαξιώνει τις γυναίκες, και μιας οικογενειακής οργάνωσης που στηρίζεται στην εκμετάλλευση των γυναικών και την υπαγωγή τους σε κατηγορία ατόμων ελάσσονος σημασίας. Δεν αποτελεί «προνόμιο» συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου, παρότι βεβαίως σχετίζεται άμεσα με την παραδοσιακότητα του συστήματος έμφυλων σχέσεων και τις σχετικές αντιλήψεις που είναι κυρίαρχες. Όσο άνισες σχέσεις και άνισοι ρόλοι γίνονται ανεκτοί στην οικογένεια, τόσο θα υπάρχει και κίνδυνος κακοποίησης γυναικών και ενδο-οικογενειακής βίας. Οι εξουσιαστικές έμφυλες σχέσεις είναι η πηγή της έμφυλης βίας, και η έμφυλη βία, που προϋποθέτει τη γυναικεία υποτέλεια, συγχρόνως την αναπαράγει. Έχει μάλιστα διατυπωθεί η άποψη από το φεμινιστικό κίνημα, ότι ο βιαστής τιμωρείται όχι διότι εγκλημάτησε σε βάρος κάποιας γυναίκας, αλλά διότι εγκλημάτησε σε βάρος κάποιου άλλου άνδρα για τον έλεγχο της γυναίκας αυτής.

Όσον αφορά τον βιασμό, ο οποίος ορίζεται από τον Ποινικό Κώδικα (άρθρο 336, παρ. 1) ως *«εξαναγκασμός ατόμου, με σωματική βία ή με απειλή σπουδαίου και άμεσου κινδύνου, σε συνουσία ή σε άλλη ασελή πράξη ή σε ανοχή της»* μέχρι πρόσφατα δεν αναγνωρίζονταν εντός του γάμου, καταδεικνύοντας έκδηλα την εγγενή ανισότητα του θεσμού και τις κυρίαρχες αντιλήψεις για το ρόλο της υπ(ό)-ανδρης γυναίκας. Γνωρίζουμε ότι ο βιασμός αποκαλείται και *«αθέατο έγκλημα»* (Τσιγκρής, 1996) διότι τα στοιχεία που δημοσιοποιούνται σχετικά με τον αριθμό βιασμών είναι προσεγγιστικά, αφού συχνά τα θύματα δεν τον καταγγέλλουν από φόβο ή ντροπή, ακόμη και λόγω αυτοενοχοποίησης. Εξάλλου, η αντιμετώπιση μιας δίκης, στην οποία το θύμα θα πρέπει να αποδείξει ότι δεν προκάλεσε και δεν είναι *ελαφρών ηθών* αποθαρρύνει τα θύματα και αποθρασύνει τους θύτες.

Κρυφός ή φανερός σεξισμός στην οικογένεια, στον χώρο της δουλειάς, στις κοινωνικές σχέσεις, βία και κακοποίηση γυναικών και βιασμοί είναι συμπτώματα ενός συστήματος έμφυλων σχέσεων που διαχωρίζει και υποτιμά τις γυναίκες, που τις τοποθετεί στη θέση του εξουσιαζόμενου, που τους αρνείται ισότιμη ανθρώπινη υπόσταση. Για τον λόγο αυτό όλα τα φαινόμενα αυτά είναι τόσο πιο διαδεδομένα σε μια κοινωνία, όσο πιο παραδοσιακό είναι το «έμφυλο καθεστώς» της κοινωνίας αυτής. Είναι τυχαίο, για παράδειγμα, ότι γίνονται λιγότεροι βιασμοί στη Σουηδία, από ότι στην Ελλάδα; Κι εάν, όπως υποστηρίζεται με βάση στοιχεία από πολλές εμπειρικές έρευνες, το υψηλό εκπαιδευτικό κεφάλαιο δεν εγγυάται την ασφάλεια των γυναικών στη συζυγική σχέση (Jaspar, 2008: 200), διότι η έμφυλη βία δεν είναι μόνο θέμα μόρφωσης και καλλιέργειας, αυτό που την εγγυάται, είναι η αποδοχή της αυτονομίας και η ισότιμη συμβίωση των υποκειμένων. Μόνο η απελευθέρωση από τα στερεότυπα του φύλου, από τη διπολικότητα (γυναίκες/άνδρες) που μας χωρίζει και μας ιεραρχεί, μας υποβιβάζει όλες και μας περιορίζει όλες και όλους, μόνο η απελευθέρωση από τα δεσμά του φύλου, όπως το γνωρίζουμε σήμερα, θα επιτρέψει την ισότιμη συμβίωση, τη δημοκρατική συνύπαρξη και την αυτοπραγμάτωση των υποκειμένων.

Πίνακας Ανακεφαλαίωσης ΙΙΙ²⁰

A. Στοιχεία που καταδεικνύουν πώς εκδηλώνεται το φύλο ως μορφή ανισότητας:

- Η κρίση επιδρά στο σύστημα έμφυλων σχέσεων και σε παραδοσιακές ισορροπίες, ενώ συγχρόνως, επιβαρύνει πρόσθετα τις γυναίκες.
- Οι γυναίκες βρίσκονται, ιστορικά, σε κατώτερη κοινωνική θέση από τους άνδρες, με βάση όποιους δείκτες κι αν επιλέξουμε.
- Η συνεχιζόμενη κοινωνική κατωτερότητα που συνδέεται με το φύλο, δεν μπορεί παρά να λειτουργεί σε βάρος της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών.
- Οι γυναίκες συμμετέχουν σε μικρότερο ποσοστό από τους άνδρες στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.
- Οι εργαζόμενες γυναίκες, συχνά, επωμίζονται κατά αποκλειστικότητα και το ρόλο της νοικοκυράς και τη φροντίδα των παιδιών.
- Η θέση στην εργασιακή ιεραρχία των εργαζόμενων γυναικών είναι γενικώς χαμηλότερη από αυτή των αντίστοιχων ανδρών, ενώ υπάρχει «χάσμα αμοιβών» σε βάρος τους
- Η απλουστευτική αντιπαράθεση γυναικείας και ανδρικής πολιτικής συμπεριφοράς, χωρίς εσωτερικές διαφοροποιήσεις ανά φύλο, συγκαλύπτει τις σημαντικές ενδοφυλετικές διαφορές.
- Η διαπλοκή των παραγόντων κοινωνικής ανισότητας είναι αυτή που οριοθετεί την πραγματικότητα που βιώνουν τα υποκείμενα.
- Η οικιακή εργασία θεωρείται από πολλές θεωρητικούς ως η πηγή της γυναικείας καταπίεσης.
- Είναι αδύνατο να αποκτήσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική σκηνή οι γυναίκες, αν δεν αλλάξουν οι βασικές παραδοχές για την οικογένεια και τους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους στο πλαίσιο της.
- Για να κατανοήσουμε γενικότερα τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι έμφυλες ανισότητες στην απασχόληση είναι απαραίτητο να μελετήσουμε τη λειτουργία της οικογένειας.

B. Από τη Μεταπολίτευση και μετά άλλαξαν πολύ τα έμφυλα πρότυπα λόγω:

- της ανάπτυξης της γυναικείας απασχόλησης
- των θεσμικών μέτρων υπέρ της έμφυλης ισότητας
- της άνηθσης της φεμινιστικής αμφισβήτησης

Η περίοδος από τη Μεταπολίτευση έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 χαρακτηρίζεται από άνηθση της γυναικείας και φεμινιστικής αμφισβήτησης, και παράλληλα, ιδιαίτερα μετά το 1981 σημειώνονται:

- αλλαγές στο νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τις έμφυλες σχέσεις, που θεωρήθηκαν ακόμη και πρωτοποριακές, (στόχος: η διευκόλυνση των γυναικών για την άσκηση των ρόλων τους και όχι η ανατροπή των παραδοσιακών ρόλων).
- μεγάλη κοινωνική διάχυση αντιλήψεων που αναφέρονται αμέσως ή εμμέσως στο φεμινισμό.

20. Για τις απαραίτητες βιβλιογραφικές παραπομπές στις πηγές των σχετικών διατυπώσεων ή ορισμών για το φύλο, βλ. τις διευκρινίσεις στην υποσημείωση του Πίνακα Ανακεφαλαίωσης Ι.

Γ. Σεξισμός

Ο σεξισμός αποτελεί τρόπο έκφρασης αρνητικής αξιολογικής προϊδέας σε βάρος ατόμων ή κοινωνικών κατηγοριών με βάση το φύλο. Η έκφραση αυτή μπορεί να παρατηρηθεί στο λόγο αλλά και στις πράξεις.

Σεξισμό συναντάμε σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής αφού είναι εγγενής στις διάχυτες αντιλήψεις και καταγράφεται σαφέστατα στη γλώσσα.

Σεξισμός στις πολιτικές αναλύσεις:

Αφού στις κυρίαρχες αντιλήψεις ο κοινωνικός ρόλος των γυναικών συνδέεται με τον «ιδιωτικό χώρο», ενώ η πολιτική κατεχοχόν συνδέεται με τον «δημόσιο», στον οποίο θεωρείται ότι ανήκουν οι άνδρες, οι γυναίκες αποκλείονται ως αντικείμενα διερεύνησης.

Σεξισμός έργω και ακραίες εκδηλώσεις σεξισμού:

- σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία («δεν σε αποδέχομαι ως ισότιμη συνεργάτιδα»)
- κακοποίηση γυναικών και ενδοοικογενειακή βία
- βιασμός

Δηλαδή:

- η ενδοοικογενειακή βία και η κακοποίηση γυναικών αποτελούν ακραία έκφραση ενός συστήματος έμφυλων σχέσεων που είναι εξουσιαστικό
- μόνο η απελευθέρωση από τα δεσμά του φύλου, όπως το γνωρίζουμε σήμερα, θα επιτρέψει την ισότιμη συμβίωση, τη δημοκρατική συνύπαρξη και την αυτοπραγμάτωση των υποκειμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Προβλήματα της Έμφυλης Ιδιότητας του Πολίτη στη Θεωρία και την Πράξη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Προβλήματα της έμφυλης ιδιότητας του πολίτη στη θεωρία και την πράξη. Ιστορικό και αιτιολόγηση του γιατί η απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες δεν έλυσε το πρόβλημα της γυναικείας πολιτικής περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού. Προβλήματα στην συνύπαρξη φύλου και δημοκρατίας. Κράτος πρόνοιας και έμφυλοι ρόλοι.

Το Κεφάλαιο αυτό, που αναφέρεται στα προβλήματα τα οποία σχετίζονται με το ότι η ιδιότητα του πολίτη είναι έμφυλη, ενώ, συγχρόνως έτσι όπως είναι δομημένο το φύλο, είναι αντιφατικό προς τη δημοκρατία, πρέπει να αρχίσει με μια εισαγωγική βασική παρατήρηση που αποτελεί βαθιά μου πεποίθηση: **Όποιες και αν είναι οι διαφορές μεταξύ ατόμων που σήμερα, σύμφωνα με τη διχοτομική λογική, θεωρούνται γυναίκες και άνδρες, (δηλαδή «διαφορετικά» ως προς το φύλο), τίποτα δεν δικαιολογεί τη μεταχείριση που επιφυλάσσεται στις μεν έναντι των δε.** Το ερώτημα δεν είναι αν πραγματικά γυναίκες και άνδρες αποτελούν κοινωνική κατασκευή ή αν υπάρχουν φυσικές προδιαγραφές, ούτε γιατί και πόσο διαφέρουν μεταξύ τους. Ακόμη και αν (αναχρονιστικά και λανθασμένα), πιστεύουμε το δεύτερο, δηλαδή ότι υπάρχουν κοινωνικά ουσιώδεις φυσικές διαφορές, **το ερώτημα είναι πάντα πολιτικό και ηθικό και αναφέρεται στο τι κοινωνία θέλουμε να οικοδομήσουμε.**

Ενώ η φεμινιστική θεωρία και πράξη κατάφεραν να προσβάλουν αιώνες πολιτικού στοχασμού, στο πλαίσιο του οποίου οι γυναίκες ή δεν υπήρχαν ή αντιμετωπίζονταν ως φύσει υποδεέστερες (Okin, 1979), και ενώ πλέον σε όλες τις δημοκρατικές χώρες οι γυναίκες έχουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα εδώ και καιρό, παράλληλα, σχεδόν σε όλες, η τυπική έμφυλη πολιτική ισότητα δε μετουσιώθηκε, ούτε καν στοιχειωδώς σε ισοκατανομή της πολιτικής εξουσίας μεταξύ φορέων διαφορετικού φύλου. Η εικόνα της πολιτικής εξουσίας παραμένει κυριαρχικά ανδρική, γυναίκες και άνδρες αντιμετωπίζονται ως, και συχνά αισθάνονται ότι είναι, πολίτες διαφορετικής κατηγορίας, και ο χώρος της πολιτικής συνεχίζει σχεδόν απρόσκοπτα να ανδροκρατείται, συνήθως σε βαθμό ευθέως ανάλογο της πολιτικής ισχύος του επιπέδου στο οποίο αναφερόμαστε. Τα παραπάνω καταδεικνύουν βέβαια τον προβληματικό χαρακτήρα της λειτουργίας της δημοκρατίας στη σχέση της με την έμφυλη υπόσταση των πολιτών. Επιπλέον, στις κοινωνίες όπου εμφανίζονται ανατροπές στο πλαίσιο του προτύπου της πολιτικής περιθωριοποίησης των γυναικών έχει κανείς συχνά την αίσθηση ότι, **οι αλλαγές συντελούνται κυρίως στο επίπεδο των αριθμών και λιγότερο σε αυτό της ουσίας.** Συχνά ο φεμινιστικός λόγος αναδεικνύει μian άλλη ουσία, κάτω από μια επίφαση έμφυλης ισότητας.

Οι εμπειρικές αυτές παρατηρήσεις επιτρέπουν τη διατύπωση μιας υπόθεσης, η οποία συνθέτει και το κεντρικό σημείο της προβληματικής του Κεφαλαίου: **Υπάρχει απόλυτη ασυμβατότητα μεταξύ της δημοκρατίας και του υπάρχοντος κυρίαρχου συστήματος έμφυλων σχέσεων.** Στη συνέχεια θα γίνει κατανοητό τι ακριβώς εννοώ και γιατί αναφέρομαι σε αυτό.

Η σύγχρονη δημοκρατία είναι και στην πράξη οφείλει να λειτουργεί ως, ανεξάρτητη από την έμφυλη υπόσταση των μελών της, όπως και από την ταξική τους θέση, και άλλες παραμέτρους που τα διαφοροποιούν και τα ιεραρχούν (όπως, για παράδειγμα, σε ορισμένες κοινωνίες τη φυλή). Από την άλλη το φύλο, ως σύστημα ιεραρχικών σχέσεων συνδυάζεται με και ενισχύει όλες τις άλλες μορφές ανισότητας, με αποτέλεσμα να υπάρχει προφανής αντίφαση

με τη λειτουργία της δημοκρατίας, που χρειάζεται ελεύθερους, ανεξάρτητους και ενημερωμένους πολίτες ώστε να λειτουργεί στοιχειωδώς σε αρμονία με τις συστατικές αρχές της. Το γεγονός ότι χρησιμοποιείται το αρσενικό (ελεύθερους και ανεξάρτητους κ.λπ.) δεν είναι άσχετο με το ότι ιστορικά, η ιδιότητα του πολίτη της δημοκρατίας ήταν ανδρικό προνόμιο, που αργότερα και σταδιακά αποδόθηκε και στις γυναίκες. Αλλά φαίνεται ότι ο ανδροκεντρικός χαρακτήρας της ιδιότητας αυτής δεν εξέλειπε με την απόκτησή της και από τις γυναίκες.

Σήμερα, η οικουμενική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη (που είναι θεωρητικά ανεξάρτητη από ταξική θέση, φύλο και φυλή), είναι σύμφυτη με την πολιτική ισότητα, χωρίς την οποία δεν υπάρχει βεβαίως δημοκρατία, και μάλιστα όχι μόνο με την μορφή των ίσων δικαιωμάτων, αλλά και ως μέσο για το ξεπέραςμα της κοινωνικής ανισότητας. Με αυτήν την έννοια, **για να είναι ουσιαστική η δημοκρατία, η οικουμενικότητα της ιδιότητας του πολίτη συνυπάρχει με την επιθυμία απελευθέρωσης από όλο και περισσότερες μορφές καταπίεσης, ακόμη και από αυτές που αναφέρονται στις πιο προσωπικές εμπειρίες** (Touraine, 1994: 17-56), τομέας στον οποίο το φύλο έχει καθοριστική βαρύτητα. Άρα, κοινωνικά και κοινωνιολογικά, η προβληματική σχέση φύλου και δημοκρατίας είναι φανερή και όχι μόνο δεν τερματίζεται, αλλά αντίθετα, διαφαίνεται σε όλο της το βάθος **μετά** την κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών. Παράλληλα, βάζει υψηλά στην ημερήσια διάταξη το ερώτημα, **πώς μπορεί να λειτουργήσει ουσιαστικά η πολιτική ισότητα όλων, σε συνθήκες κοινωνικής ανισότητας**, οι οποίες, στην περίπτωση του φύλου²¹ παρουσιάζουν και συγκεκριμένες ιδιομορφίες, «αξεπέρασες», συγκριτικά με την ταξική ανισότητα.

Βέβαια, ο τρόπος λειτουργίας της δημοκρατίας, η οποία ως σύστημα μοιάζει να θριαμβεύει τις τελευταίες δεκαετίες, αποστασιοποιείται έντονα από το ιδανικό της οικουμενικής διάστασης της ιδιότητας του δημοκρατικού πολίτη, με αποτέλεσμα η μελέτη της δημοκρατίας να αναφέρεται στη διερεύνηση μιας διαδικασίας που δεν έχει ολοκληρωθεί, ενώ η «δημοκρατία» να αποτελεί ένα κριτικό εννοιολογικό εργαλείο (Arblaster, 1991: 6, Χαραλάμπης, 1998α, 1998β), σημείο αναφοράς για την πραγματικότητα, η οποία προβάλλει ως ελλειμματική. Διότι **η κατοχύρωση της ισότητας των πολιτικών δικαιωμάτων όλων των ενηλίκων, προϋπόθεση για τη δημοκρατία, δεν αρκεί για την εξασφάλισή της**, αφού η πολιτική ισότητα των πολιτών προσκρούει στις πολλαπλές και πολύμορφες κοινωνικές ανισότητες τις οποίες βιώνουν τα υποκείμενα και οι οποίες οριοθετούν τη φυσιογνωμία τους ως πολιτών.

Όσον αφορά τις ταξικές ανισότητες, η πολιτική θεωρία έχει να προτείνει λύσεις, περισσότερο ή λιγότερο ριζοσπαστικές, ή τουλάχιστον εξορκίζει το πρόβλημα με την υπόθεση ότι η ίδια η λογική της δημοκρατίας τείνει προς την ουσιαστική ισότητα μέσω της αναγνώρισης και κοινωνικών δικαιωμάτων στους πολίτες. Αντίστοιχα, η πολιτική πράξη σε πολλές δημοκρατίες καλύπτει, εν μέρει, κάποιες από τις ακραίες μορφές ταξικής ανισότητας μέσω προνοιακών παροχών. Ωστόσο, **το φύλο εξακολουθεί τόσο θεωρητικά, στο πλαίσιο της καθιερωμένης πολιτικής θεωρίας, όσο και στο επίπεδο των πολιτικών να μη βάλλεται ουσιαστικά ως παράγοντας κοινωνικής ανισότητας που βάρβαρα προσβάλλει τη δημοκρατία**. Η C. Pateman (1989: 223) αναφέρεται μάλιστα στη διακωμώδηση των δημοκρατικών ιδεωδών στο πλαίσιο της σεξιστικής οργάνωσης της κοινωνίας. Παρότι βέβαια, σήμερα διαφοροποιείται έντονα ο βαθμός στον οποίο σε διαφορετικές κοινωνίες που αναφέρονται στη δημοκρατία, θεσμοθετούνται μέτρα κατά των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών. Το ερώτημα, ωστόσο, που αφορά το **πόσο ουσιαστικά είναι αυτά τα μέτρα** παραμένει.

21. Με το θέμα αυτό ασχολούμαι σε βάθος στο: Μ. Παντελίδου Μαλούτα (2002), από το οποίο αντλεί σε μεγάλο βαθμό το παρόν Κεφάλαιο.

Η παρατήρηση αυτή ενισχύει την υπόθεση ότι η ιδιότητα του πολίτη έχει εγγενώς ανδροκρατικό χαρακτήρα, γι' αυτό και δεν ήταν αρκετό να «προστεθούν» οι γυναίκες στα άτομα με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, ώστε να πάψει η δημοκρατία να αποτελεί ένα πρόσθετο ανδρικό πρόνομιο.

Ωστόσο, το φύλο, ως αρχή οργάνωσης της κοινωνίας η οποία καθορίζει ποιος θα απολαμβάνει τι και ποιος θα έχει πρόσβαση σε τι, είναι προφανώς εξαιρετικά σημαντικό σημείο αναφοράς, ενώ, όπως ήδη σημειώσαμε, το φύλο έχει παραδειγματικό χαρακτήρα σχετικά με το πώς μπορεί, σε συνθήκες νομικής ισότητας που φαινομενικά περιλαμβάνουν όλους, να λειτουργήσουν αποκλεισμοί, στη βάση μιας ουσιαστικά μη αναστρέψιμης ιδιότητας των πολιτών, όπως είναι το φύλο τους. Γι' αυτό και εάν θεωρήσουμε σήμερα απαραίτητη μια αναθεώρηση της καθιερωμένης ιδιότητας του πολίτη, ώστε να ανταποκριθεί αυτή στις νέες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, η αναφορά στην εγγενώς προβληματική σχέση του φύλου (όπως κατά κανόνα εννοιολογείται αυτό) με την ιδιότητα του πολίτη, είναι εξίσου απαραίτητη. Η ιδιότητα του πολίτη, όμως, συγκροτεί τη μόνη ταυτότητα με βάση την οποία τα υποκείμενα μπορούν να συναλλάσσονται ως ισότιμα στο δημόσιο χώρο, όπου μόνο αυτή η ταυτότητα πρέπει να «μετράει». Στο επάγγελμα, στην πολιτική, στο συνδικαλισμό, δεν (πρέπει να) προσερχόμαστε ως άνδρες ή γυναίκες, και δεν (πρέπει να) περιμένουμε ότι θα βρούμε διαφορετική αντιμετώπιση λόγω του φύλου μας. Κι όμως.

Ακόμη και η πιο πρόχειρη ή και κακοπροαίρετη ματιά στην κατά φύλο σύνθεση όλων των δομών λήψης αποφάσεων στην πλειονότητα των δημοκρατικών χωρών δείχνει ότι το φύλο, εκτός από ατομικό χαρακτηριστικό, λειτουργεί, όπως ήδη σημειώσαμε, και ως μια από τις πολλές μορφές θεσμοθετημένης ιεράρχησης των υποκειμένων και κάνει φανερό ότι η **υπάρχουσα δημοκρατία είναι ανδρικού φύλου, και γι' αυτό δεν μπορεί παρά να είναι στρεβλή**. Γιατί προφανώς δε θα μπορούσε να συνυπάρξει ουσιαστική δημοκρατία με ένα σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων όπως είναι αυτό του φύλου. **Δεν μπορεί να συνδυαστεί δημοκρατία, όχι απλώς ως τυπικό σύστημα διακυβέρνησης αλλά ως σύνολο κοινωνικών σχέσεων** (Held, 1993: 175), με ένα κοινωνικό πλαίσιο αυστηρών, οριοθετημένων και αδιαπέραστων ταυτοτήτων, και στην προκειμένη περίπτωση ταυτοτήτων φύλου, οι οποίες δομούνται αντιθετικά, διχοτομικά και γι' αυτό ιεραρχικά.

Πράγματι, δεν είναι δυνατό να αναφερόμαστε στην ουσιαστική δημοκρατία, όταν η κυρίαρχη πρόσληψη του πολιτικού εξακολουθεί να παραπέμπει στα δεδομένα μιας άκαμπτης ταυτότητας φύλου (της ανδρικής) και να συμβάλλει έμπρακτα, μέσω συγκεκριμένων πολιτικών, στην (εκσυγχρονισμένη) αναπαραγωγή της καταπίεσης και της εκμετάλλευσης της μιας έκφρασης του έμφυλου (των γυναικών) από την άλλη. Και όταν επιπλέον, η **απαξία με την οποία κατά κανόνα επενδύεται το «γυναικείο» στις συλλογικές αναπαραστάσεις** (απαξία την οποία είδαμε τεκμηριωμένα με σημείο αναφοράς τη γλώσσα στο Κεφάλαιο III), αποτελεί προφανές εμπόδιο για τη δημοκρατική λειτουργία του συστήματος, στο μέτρο που, εκτός των άλλων, οριοθετεί και τη δόμηση της υποκειμενικότητας των γυναικών σε πλαίσια που δεν ενθαρρύνουν τη συμμετοχή.

Δεν είναι δυνατό τελικά να υπάρξει ουσιαστική δημοκρατία στο πολιτικό πεδίο, αν δεν υπάρχει στο ευρύτερο κοινωνικό και τις γενικότερες διυποκειμενικές σχέσεις, κάτι το οποίο υποδεικνύει προς ποια κατεύθυνση θα πρέπει να γίνουν οι ενδεχόμενες παρεμβάσεις, ώστε να είναι αποτελεσματικές.

Το ότι το φύλο της δημοκρατίας και στην Ελλάδα σήμερα είναι ακόμη ανδρικό, δε μπορεί, νομίζω, να αποτελέσει αντικείμενο αμφισβήτησης. Και αυτό παρότι η σχετική ασυμμετρία

μοιάζει πράγματι να υποχωρεί, αν και αυτό συμβαίνει κυρίως επιλεκτικά, σε συγκεκριμένους χώρους (για παράδειγμα στη σύνθεση των μελών του ευρωκοινοβουλίου) ή συγκυριακά (όταν υπάρχουν *τέσσερις* γυναίκες στην κυβέρνηση). Με δεδομένη την παραπάνω παρατήρηση και εν όψει και της αναγκαιότητας αύξησης της νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος, στο μέτρο που αποτελεί στόχευση η επιδίωξη εκπλήρωσης της ριζοσπαστικής δημοκρατικής επιταγής περί ακύρωσης όλων των ανισοτήτων που απορρέουν από τις ιδιαίτερες συνθήκες του κάθε πολίτη, ένα ερώτημα τίθεται επιτακτικά· ερώτημα που αναφέρεται τόσο, γενικότερα, στη θεωρία της δημοκρατίας, όσο και ειδικότερα στο επίπεδο της πολιτικής και της φεμινιστικής στρατηγικής με αφορμή (και) την ελληνική περίπτωση: **Ποιος θα πρέπει μεσοπρόθεσμα να είναι ο στόχος των πολιτικών για το φύλο και την έμφυλη ανισότητα στο πεδίο της πολιτικής, κάτι που θα καθορίσει και αντίστοιχες μεθοδεύσεις;**

Μήπως πρέπει στόχο να αποτελεί η δημοκρατία να αποκτήσει και γυναικείο φύλο, παράλληλα με το καθιερωμένο ανδρικό, όπως μοιάζει να επιδιώκουν οι υποστηρικτές/τριες των ποσοτώσεων και της ισάριθμης αντιπροσώπευσης ή συμμετοχής (και όχι μόνον αυτοί/ές); Ή μήπως θα ήταν ορθότερο να υποστηριχθεί ότι, **το ζήτημα δεν είναι ούτε πώς θα γίνει σεβαστή μια θεσμοθετημένη διχοτομία, που όμως δημιουργεί ιεραρχήσεις, ούτε, αντίθετα, πώς θα καταφέρουμε να αγνοήσουμε το φύλο (κάτι που πάντα είναι σε βάρος όσων είναι σε κατώτερη θέση στη σχετική ιεραρχία), αλλά πώς θα γίνει αποδεκτή η έμφυλη διάσταση των υποκειμένων στην πολλαπλότητά της, και θα έχει σημασία μόνο ως μία από τις πολλές ιδιαιτερότητές τους, που είναι άσχετες με τη δημόσια παρουσία τους;**

Οι «ιδιαιτερότητες» αυτές, σε αντίθεση με τις γενικά αποδεκτές κατηγοριοποιήσεις των υποκειμένων, δεν θα (πρέπει να) αποκρυσταλλώνονται σε πρότυπα ιεράρχησης (κάτι που διευκολύνεται από τη διχοτομία) και θα είναι ουσιαστικά άσχετες από την ιδιότητα του πολίτη. Η τελευταία αυτή συλλογιστική -η οποία βεβαίως δεν αναφέρεται ειδικά στην ελληνική περίπτωση, αλλά με αφορμή αυτή επιδιώκει να αντιμετωπίσει, στο επίπεδο της θεωρίας, το ζήτημα της προβληματικής σχέσης φύλου και δημοκρατίας- ενδεχομένως να μοιάζει να οδηγεί τη συζήτηση στο χώρο της ουτοπίας, δηλαδή σε ένα χώρο ριζοσπαστικής κριτικής. Γιατί όχι; Γνωρίζουμε ότι χωρίς ουτοπικές προσεγγίσεις η φεμινιστική θεωρία βρίσκεται εγκλωβισμένη στο πλαίσιο του υπάρχοντος συστήματος ταυτοτήτων φύλου, εκεί δηλαδή όπου το γυναικείο είναι δεδομένα απαξιωμένο (Cornell, 1991: 169). Αλλά επιτακτικά μας χρειάζονται νέοι τρόποι να δούμε τι είναι το κοινωνικά εφικτό, όσον αφορά την οργάνωση της έμφυλης διάστασης της συνύπαρξής μας. Φαίνεται τελικά ότι αυτό που χρειάζεται είναι μια νέα, ριζοσπαστική θεώρηση του έμφυλου αλλά όχι διχοτομημένου υποκειμένου\πολίτη της δημοκρατίας.

Όσο και αν έχουν γίνει αλλαγές στη γυναικεία εκπροσώπηση και στην Ελλάδα, όπως θέλουν να υπογραμμίζουν καλοπροαίρετοι σχολιαστές, **η σχέση φύλου και δημοκρατίας εξακολουθεί σήμερα να είναι ιδιαίτερα προβληματική και** σε αυτό το επίπεδο, ενώ θέτει με οξύτητα τόσο ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης και δικαιωμάτων, όσο και κοινωνικής συναίνεσης και πολιτικής νομιμοποίησης. Δηλαδή, τον Ιούνιο του 2012 εκλέχθηκαν 63 γυναίκες στο Εθνικό Κοινοβούλιο (21%), αριθμός που εμφανίζεται καταφανώς αυξημένος σε σχέση με τις 38 γυναίκες μιας δεκαετίας πριν (Εθνικό Κοινοβούλιο 2004) ή τις 19 του Εθνικού Κοινοβουλίου του 1996. Πόσω μάλλον από τις 13 του 1981 ή τους μονοψήφιους αριθμούς του 1974 και των προδικτατορικών Εθνικών Κοινοβουλίων. **Ωστόσο, οι 63 (+1 στη συνέχεια) βουλευτρίες αποτελούν το 21,33% του συνόλου της εθνικής εκπροσώπησης.**

Η εικόνα που αναδύεται από τα σχετικά στοιχεία της μειωμένης γυναικείας πολιτικής παρουσίας, και η ερμηνεία στην οποία προσφέρεται, οδηγούν ενδεχομένως στο απαισιόδοξο συμπέρασμα ότι, η επίλυση του προβλήματος είναι πολύ πιο πολύπλοκη από τη «διευκόλυν-

ση» ορισμένων επίλεκτων γυναικών για την πρόσβασή τους στο δημόσιο χώρο, ενώ η ίδια η έννοια της αντιπροσώπευσης, με σημείο αναφοράς το φύλο, προβάλλει ως αδόκιμη ή και παραπλανητική. Το φύλο, ως σύστημα σχέσεων, είναι αυτό που (μεταξύ άλλων εξουσιαστικών σχέσεων) καθορίζει ασύμμετρη και άνιση πρόσβαση στις δομές λήψης αποφάσεων και ως τέτοιο πρέπει να αντιμετωπισθεί, κάτι που επιφορτίζει τις γυναίκες πολιτικούς με τις δύο ιδιότητές τους (ως γυναίκες και ως πολιτικούς) με πρόσθετες ευθύνες.

Αλλά το γεγονός ότι είναι λίγες οι γυναίκες στην ελληνική Βουλή, κάτι που δεν αποτελεί βεβαίως ελληνική ιδιαιτερότητα, σχετίζεται απόλυτα και με την ανάλυση που κάνει η Φραγκουδάκη (1989: 42) σχετικά με το γιατί στη γλώσσα μας «*δεν υπάρχουν βουλευτριες παρά μόνο χορεύτριες*». Εξηγώντας, παράλληλα, πως δεν φταίει η γλώσσα, αλλά οι ιδέες που εμποδίζουν τον εκσυγχρονισμό της γλώσσας. Στο άρθρο αυτό υπάρχει η πιο επιτυχημένη, κατά τη γνώμη μου, πρόταση για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να αλλάξει η καθιερωμένη χρήση του αρσενικού (π.χ. βουλευτής), για να εκφραστεί ο κοινωνικός τίτλος μιας γυναίκας, αν θέλουμε να μην υπάρχει κάτι που να «*θυμίζει, ότι “κανονικά” αυτές δεν είναι δουλειές για γυναίκες*». «Βουλευτριες» λοιπόν είναι το ορθό, όχι «γυναίκες βουλευτές» (που μοιάζει κατά παραχώρηση ανεκτό, ως ιδιότητα), ούτε «βουλευτινές», διότι η κατάληξη «-ίνα» στη λαϊκή γλώσσα σημαίνει γυναίκα του... (βουλευτού, δικηγόρου, γιατρού) και βεβαίως είναι υποτιμημένο σε σχέση με τον αυθεντικό κάτοχο του αξιώματος (βλ. Φραγκουδάκη, 1989).

Γνωρίζουμε, συνεπώς, ότι σημαντικές αλλαγές στο πεδίο της γλώσσας είναι απαραίτητες ως προϋποθέσεις για δημιουργία συνθηκών ανάπτυξης της δημοκρατίας. Είναι φανερό πλέον ότι η κυρίαρχη εννοιολόγηση του φύλου είναι εγγενώς μη συμβατή με τη δημοκρατία, αφού διαχωρίζει διχοτομικά τα υποκείμενα σε ανώτερα και κατώτερα, ενώ παράλληλα, χωρίς ριζικές αλλαγές στον ιδιωτικό χώρο, χωρίς ανατροπές στους καθιερωμένους ρόλους που αποδίδονται ανάλογα με το φύλο, δεν θα είναι ποτέ δυνατό να συνυπάρξουν γυναίκες και άνδρες ισότιμα στο δημόσιο χώρο. Δεν είναι δυνατό να συμβιώσουν ως «ελεύθεροι και ίσοι» πολίτες της δημοκρατίας, γυναίκες και άνδρες, με περιχαρακωμένους και ιεραρχημένους ρόλους στον ιδιωτικό χώρο, οι οποίοι μάλιστα αξιολογούνται πολύ διαφορετικά. Κάτι που εικονογραφεί το ανέφικτο του να αναχθούν οι γυναίκες σε ουσιαστικά ισότιμους με τους άνδρες πολίτες, αν εξακολουθεί να νομιμοποιείται η αντίληψη του φιλελευθερισμού ότι άλλο είναι ο ιδιωτικός χώρος των (βαθύτατα άνισων) σχέσεων γυναικών και ανδρών, και άλλο ο δημόσιος των ισότιμων πολιτών. Κι επίσης κάτι που υποδηλώνει ότι ο εκδημοκρατισμός του ιδιωτικού χώρου, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τον εκδημοκρατισμό του δημόσιου. Η δε δημοκρατία, για να είναι ουσιαστική, χρειάζεται και τα δύο, τόσο στο επίπεδο της ηθικής και της δεοντολογίας, όσο και σε αυτό της πρακτικής.

Η μετατόπιση της οπτικής από τους άνδρες στις γυναίκες, και τη δική τους ιστορική εμπειρία ως προς την ιδιότητα του πολίτη, αποτέλεσε έκδηλο στόχο του φεμινισμού, και συνέβαλε στην επεξεργασία μιας αντίληψης για την ισότητα όλων, η οποία βασίζεται στο νομιμοποιητικό επιχείρημα ότι όλοι/ες είναι διαφορετικοί/ές μεταξύ τους κατά πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, και συνεπώς κανείς/μιά δεν (πρέπει να θεωρείται ότι) αποτελεί περισσότερο επιτυχή εκδοχή του πολίτη. Όταν η οικουμενικότητα δε βασίζεται στην ομοιότητα αλλά αποδέχεται τις διαφορές και τις πολλαπλότητες ως θεμιτές και αυτονόητες, τότε όντως έχει λιγότερες πιθανότητες να λειτουργεί με αποκλεισμούς.

Αντίθετα, μέχρι σήμερα, ο «ουδέτερος» ως προς το φύλο πολίτης είναι άνδρας, και δεν υπέστη ουσιαστικές αλλαγές μετά την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες, διότι εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από προϋδεάσεις για το φύλο, που ανάγονται σε μια ουσιοκρατική λογική κατηγοριοποίησης των ιδιοτήτων γυναικών και ανδρών. Το ίδιο

προφανώς συμβαίνει και με το «υποκείμενο δικαίου», που είναι ανδρικού φύλου, γι' αυτό και συχνά η νομοθεσία πρέπει να θεωρήσει τις γυναίκες «ειδικές περιπτώσεις». Δεν φαίνεται δε ως παράλογο, οι άνδρες να απαιτούν την κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους, με τις γυναίκες να διεκδικούν «θετικές δράσεις» προσπαθώντας να βελτιώσουν τη μειονεκτική θέση τους.

Οι κοινωνικές ομάδες που βρίσκονταν στο περιθώριο, μεταξύ τους και οι γυναίκες, οι οποίες αγωνίστηκαν κατά τον 19ο και τον 20ο αιώνα για να τους αποδοθούν δικαιώματα, διακατέχονταν από την πεποίθηση ότι η σχετική απόκτηση θα τους εξασφάλιζε *ουσιαστική* ισότητα και ελευθερία. Οι Ελληνίδες φεμινίστριες μάλιστα του Μεσοπολέμου, θεωρούσαν την απόκτηση του δικαιώματος της ψήφου ως ξεσκλάβωμα. (Αβδελά, Ψαρρά, 1985). Το γεγονός ότι κάτι τέτοιο δεν επιτεύχθηκε, έγινε κοινή συνείδηση πολύ αργότερα με την ανάπτυξη μερικών από τα νέα κοινωνικά κινήματα, τα οποία, αφού επεσήμαναν την συνύπαρξη της κατοχυρωμένης νομικής ισότητας με την κοινωνική υποτέλεια, έθεσαν ακριβώς το ερώτημα: **Γιατί η τυπική απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη και των αντίστοιχων δικαιωμάτων δεν οδήγησε στην ουσιαστική ισότητα;**

Πράγματι, από τη στιγμή που, στο πλαίσιο της νεώτερης πολιτικής θεωρίας, διακηρύχθηκε η *ίση αξία όλων*, όπως επισημαίνει η I.M. Young (1990: 117 κ.ε.), κινήματα καταπιεσμένων (γυναίκες, Εβραίοι, μαύροι κ.ά.) θεώρησαν ότι αυτό πρέπει να ερμηνευτεί ως επιταγή απόδοσης της ιδιότητας του πολίτη σε όλους/ες. Πέρα από αυτό όμως, ο τερματισμός της ταύτισης της ιδιότητας του πολίτη με το καθεστώς του υποκειμένου του δικαίου, τον οποίο συνεπάγεται η αντίληψη περί ίσης αξίας όλων ανεξαιρέτως των ατόμων, αποτελεί πολύ σημαντική δημοκρατική εξέλιξη, που αφενός αφορά και τους/τις μετανάστες/στρίες (νόμιμους/ες και μη), και αφετέρου επιτρέπει νέα νομοτοδότηση της ίδιας της έννοιας του πολίτη, που είναι βέβαια στενότερη από το «υποκειμένου του δικαίου» (βλ. Cohen, 1999: 258 κ.ε.).

Η αναφορά στη νεώτερη πολιτική θεωρία, όπου διακηρύχθηκε η *ίση ηθική αξία όλων*, διακήρυξη η οποία ενέπνευσε, και νομιμοποίησε τους αγώνες των υποτελών, στους οποίους αναφερθήκαμε παραπάνω, παρέβλεψε, όμως, ότι στο *ίδιο* θεωρητικό σχήμα η έννοια της *οικουμενικότητας της ιδιότητας του πολίτη γίνεται αντιληπτή ως υπερβαίνουσα τις ιδιαιτερότητες και τις διαφορές: Αν η οικουμενική ιδιότητα του πολίτη περιλαμβάνει όλους, και αν όλοι είναι ίσοι απέναντι στο νόμο, παράλληλα, όλοι εγκυλοούνται ως υποκείμενα με αναφορά στα κοινά χαρακτηριστικά τους, αποσιωπώντας ό,τι τους διαφοροποιεί*. Το τρίτο αυτό χαρακτηριστικό της οικουμενικότητας, που ως αρχή υπήρξε προφανώς επαναστατική, μπορεί ωστόσο, να συμβάλει στον αποκλεισμό συγκεκριμένων ομάδων, όπως παρατηρεί η I.M. Young (1990), αφού θεωρείται ότι, ενώ τα άτομα που τις συγκροτούν εγκυλοούνται με σημείο αναφοράς τα γενικά χαρακτηριστικά τους, τα ειδικά τους εμποδίζουν να αποκτήσουν μια γενική, πέρα από την ειδική/ιδιοτελή, αντίληψη της πραγματικότητας. **Η αντίφαση μεταξύ της υποτέλειας που επιφυλάσσεται στις γυναίκες -με νομιμοποιητικές αναφορές στη φύση τους- και της οικουμενικής ισότητας των δικαιωμάτων, αποτελεί βασικό στοιχείο της φιλοσοφικής κληρονομιάς της δυτικής σκέψης, και πηγάζει ακριβώς από αυτή την αντίληψη περί οικουμενικότητας.**

Αλλά το πρόβλημα είναι τα «ειδικά» χαρακτηριστικά; **Τι τα καθιστά ειδικά και πώς ορίζονται ως τέτοια;** Ή μήπως το πρόβλημα δεν είναι η «διαφορά», αλλά η ιεράρχηση; Είναι απαραίτητο να διερωτηθεί κανείς **πώς είναι δυνατόν να αποσιωπηθεί ως ειδικό χαρακτηριστικό, κάτι που διαφοροποιεί τα υποκείμενα όταν αυτό παραπέμπει στις μεταξύ τους εξουσιαστικές σχέσεις;** Όπως είναι οι διαφορές που χωρίζουν τα υποκείμενα ανάλογα με την κοινωνική τάξη, το φύλο και τη φυλή. Όταν μάλιστα οι σχετικοί διαχωρισμοί μοιάζουν προφανείς, αναπότρεπτοι και αμετάκλητοι, όπως στην περίπτωση του φύλου και της φυλής; **Όταν επιπλέον**

αφορούν όλα ανεξαιρέτως τα επίπεδα της ζωής, ακόμη και τα πιο προσωπικά, όπως στις **έμφυλες σχέσεις**; Πώς μπορεί η οικουμενικότητα της ιδιότητας του πολίτη, που καθορίζει τη δημόσια διάσταση της συμβίωσης των υποκειμένων, να αγνοεί μια συστατική «**διαφορά**» τους, αυτή των σχέσεων εξουσίας που εμπεριέχεται στην κυρίαρχη πρόσληψη του φύλου, ως δεδομένα διχοτομικού και διαφοροποιητικού;

Με βάση τη νεώτερη πολιτική σκέψη δηλαδή, τα υποκείμενα προσλαμβάνονται ως **ανήκοντα αναγκαστικά σε μία από τις δύο κατηγορίες, γυναίκες ή άνδρες, κατηγορίες που δομούνται αντιθετικά και συνθέτουν ένα σύστημα σχέσεων εξ ορισμού βαθύτατα άνισο**. Στο πλαίσιο του βιώνουν προσωπικές σχέσεις και οικογενειακές διαδρομές, όπου είναι δεδομένη η εκμετάλλευση την οποία το ένα σκέλος υφίσταται, αλλά ως *πολίτες*, προσλαμβάνονται στην οικουμενική διάστασή τους, ως υποκείμενα τα οποία οφείλουν να πληρούν τις αντίστοιχες υποχρεώσεις, να συμμετέχουν, να ελέγχουν και έτσι να νομιμοποιούν την πολιτική εξουσία, αλλά και να μπορούν να ξεπεράσουν την ατομική τους θέση, ώστε να διαμορφώσουν μια οπτική δημοσίου συμφέροντος που δεν θα επηρεάζεται από τις ιδιαιτερότητές τους. Και αυτό όταν, η διάκριση δημόσιο/ιδιωτικό στην οποία συμπυκνώνεται η διχοτομία: γενικό (θέματα που αφορούν του πολίτες ως τέτοιους) - ειδικό (θέματα που αφορούν τους πολίτες στην ιδιαιτερότητά τους) αντιστοιχεί με τη διάκριση άνδρες-γυναίκες. **Πρόκειται για λογικό αδιέξοδο.**

Άρα, ποιο είναι το ζήτημα, και πώς μπορεί η δημοκρατία να αντιμετωπίσει αυτή την πρόκληση; Για όλες τις κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται στο περιθώριο, και πρωτίστως για τις γυναίκες που αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα και αυτή που τέμνεται με όλες, το ζητούμενο είναι σήμερα πώς η αρχή της **οικουμενικότητας της ιδιότητας του πολίτη, σεβόμενη την κάθε υποκειμενικότητα, θα εξασφαλίσει ισότιμη πρόσβαση στην ιδιότητα αυτή, πώς θα αναγάγει τη διαφορετικότητα σε κανόνα και όχι σε παρέκκλιση**. Πώς, δηλαδή, θα κατοχυρώσει θεσμικά την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων ως **θεμιτή και αναμενόμενη**. Υποστηρίζω πως το κλειδί προς αυτήν την κατεύθυνση δεν είναι μια νέα εννοιολόγηση της δημοκρατίας, ούτε καν μια άλλη συσχέτισή της με το φύλο, αντίθετα με αυτό που προβάλλει σήμερα ως **κυρίαρχη πολιτική αμφισβήτησης** [εννοώ το αίτημα της ισάριθμης εκπροσώπησης/συμμετοχής (της γαλλικής *parité*) αλλά και των ποσοστώσεων, αιτήματα τα οποία νομιμοποιούν τη διχοτομία].

Αυτό που χρειάζεται είναι μια νέα εννοιολόγηση του ίδιου του φύλου, μέσω της αμφισβήτησης του προφανούς, του «φυσικού» αυτού που προβάλλει ως δεδομένο και αυτονόητο. Πράγμα εξαιρετικά δύσκολο, αφού το φύλο εξακολουθεί, όπως είδαμε, να αποτελεί ένα από τα σταθερότερα σημεία αναφοράς για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των υποκειμένων, και έναν από τους ισχυρότερους παράγοντες διαφοροποίησης στην κοινωνικοποίησή τους. Παράλληλα, στις παρεμβάσεις που γίνονται στο όνομα της έμφυλης ισότητας μέσω προνοιακών παροχών, και σε αυτές προβάλλεται ενίοτε η παραδοσιακή αντίληψη για το φύλο, την έμφυλη διαφοροποίηση και τους σχετικούς ρόλους.

Είναι φανερό ότι, αν είναι κοινωνικά αναγκαία η διπολικότητα του φύλου, είναι γιατί είναι λειτουργική η ύπαρξη μιας κατηγορίας υποκειμένων που πρωταγωνιστούν στην αναπαραγωγή, φυσική και κοινωνική. Σύμφωνα με αυτήν τη λογική, **ιδεολογικά αποδίδονται και κοινωνικά καλλιεργούνται διαφορετικά χαρακτηριστικά στις δύο ομάδες που έχουν (γιατί τους αποδόθηκαν) διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους**. Στο βαθμό όμως που η διαφοροποίηση αυτή δεν είναι πλέον κοινωνικά λειτουργική, ούτε ιδεολογικά αποδεκτή, τότε η καταπιεστική διχοτομία του φύλου δεν έχει πλέον λόγο ύπαρξης. Όταν μάλιστα γίνεται όλο και περισσότερο αντιληπτό ότι **το ανδρικό και το γυναικείο, όπως κοινωνικά οριοθετούνται σήμερα, ενυπάρχουν σε όλες και όλους**, ενώ η προσπάθεια κατηγοριοποίησης του κάθε υποκειμένου σε *μία* δεδομένη, ευκρινή και αμιγή θέση, η οποία συνεπάγεται αναγκαστικά συγκεκριμένους ρό-

λους, στάσεις, διαδρομές ζωής, ακόμη και όνειρα, είναι προκρουστική, βαθύτατα περιοριστική και καταπιεστική για όλες/ους. Παράλληλα, είναι και απολύτως απαγορευτική για τη λειτουργία ουσιαστικής δημοκρατίας.

Υπαινίχθηκα παραπάνω ότι, το κράτος πρόνοιας, του οποίου η υπανάπτυξη επιβαρύνει τις γυναίκες πρωτίστως, αποτελεί προϋπόθεση για τη σύγκλιση των έμφυλων προτύπων ζωής και τη σχετική απελευθέρωση από τα δεσμά του φύλου για τις γυναίκες κυρίως, αλλά και για τους άνδρες. Ωστόσο, για να συμβεί αυτό, **καθοριστικός είναι ο τύπος της παρέμβασης των προνοιακών μέτρων και παροχών, καθώς επίσης και το ιδεολογικό υπόστρωμα που τα συνοδεύει.**

Το φύλο, ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων, είναι φορτωμένο με πολλαπλές αντιφάσεις και αμφισημίες, η αντιμετώπιση των οποίων (θα πρέπει να) συγκεκριμενοποιείται στο επίπεδο των πολιτικών που το αφορούν κυρίως σε μία επιταγή: **Όποια πολιτική αναφέρεται σε αυτό, βελτιώνοντας τις κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας, να μην συμβάλλει παράλληλα στην παγίωση της διχοτομίας γυναίκες - άνδρες που τελικά διαιωνίζει, εκσυγχρονίζοντας (όπως με σαφήνεια έδειξε η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας) τη γυναικεία υποτέλεια και την περιθωριοποίηση.** Στην προκειμένη περίπτωση, ενώ είναι προφανώς κοινωνικά άδικο, ηθικά απαράδεκτο και πολιτικά προβληματικό το να υπάρχουν τόσο λίγες γυναίκες στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, αποσπασματικές «λύσεις», οι οποίες θα επικεντρώνονται στην επιλεκτική εξυπηρέτηση ορισμένων γυναικών, λύσεις οι οποίες τελικά θα αντιμετώπιζαν ένα σύμπτωμα ως γενεσιουργό αιτία, δεν εξυπηρετούν ουσιαστικά την κοινωνική ισότητα και τη δημοκρατία, ούτε βεβαίως συμβάλλουν στην ακύρωση του κοινωνικού φύλου ως παράγοντα κοινωνικής ιεράρχησης. Διότι, εκτός των άλλων, **νομιμοποιούν περαιτέρω την αντίληψη ότι υπάρχουν δύο διαφορετικές, συγκροτημένες και εσωτερικά ενοποιημένες συλλογικές ταυτότητες ως προς το φύλο, αγνοώντας και έτσι συσκοτίζοντας τον αντιφατικό, κατακερματισμένο και μεταβαλλόμενο χαρακτήρα των σχετικών ταυτοτήτων** (αλλά και της ίδιας της έννοιας της συλλογικής ταυτότητας, στο βαθμό που η «ετερότητα» δεν είναι ποτέ μονοσήμαντη). Στο σημείο αυτό, προφανώς, έγκειται η ουσία του προβλήματος, και αυτό θα πρέπει να αντιμετωπίσει η όποια πολιτική για το φύλο, αν όντως επιδιώκει το σεβασμό όλων, ως υποκειμένων της δημοκρατίας.

Συνεπώς, **αυτό που απαιτείται είναι πολιτικές για το φύλο, που να έχουν ως στόχο την ακύρωσή του ως συστήματος ιεράρχησης των υποκειμένων, και όχι απλώς πολιτικές «για τις γυναίκες» και τη διευκόλυνσή τους.** Αυτές οι τελευταίες πολιτικές μπορεί να λειτουργούν θετικά για ορισμένες γυναίκες, υποθηκεύοντας όμως τελικά την εξάλειψη της κοινωνικής κατωτερότητας των γυναικών, ως κοινωνικής κατηγορίας. Αυτό δε που χρειάζεται μια πολιτική του φύλου, ώστε να ξεπεράσει το επίπεδο της εκσυγχρονιστικής παρέμβασης που νομιμοποιεί τελικά τη γυναικεία υποτέλεια, είναι να στοχεύσει στην εξυπηρέτηση των έμφυλων υποκειμένων/πολιτών, η οικουμενικότητα των οποίων θα περιλαμβάνει ως αυτονόητες πολλαπλές διαφοροποιήσεις και ιδιαιτερότητες. Τις διαφοροποιήσεις και τις ιδιαιτερότητες αυτές, η σχετική πολιτική θα στοχεύσει να αναγάγει σε ουσιαστικά συμβατές με την *κοινή αναφορά όλων* σε μία δημοκρατική πολιτική κοινότητα. «Αυτό που χρειαζόμαστε», υπογραμμίζει η Ch. Mouffe (1993: 80), *«είναι ένα είδος κοινής ιδιότητας που να σέβεται την ποικιλία και που να χωράει διαφορετικές μορφές ατομικότητας».* **Αυτή πρέπει να είναι, κατά τη συγγραφέα, η σύγχρονη διάσταση της ιδιότητας του πολίτη.** Στο δε επίπεδο της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας, το ζήτημα επικεντρώνεται στο πώς θα αναγνωρισθεί η πολιτική σημασία της έμφυλης υπόστασης του υποκειμένου και στη δημόσια διάστασή του, ως πολίτη δηλαδή, χωρίς όμως να διαιωνιστούν και να νομιμοποιηθούν περαιτέρω οι διχοτομικά, και γι αυτό αξιολογικά, διαφοροποιημένες κατηγορίες έμφυλων πολιτών.

Με βάση όσα ελέχθησαν παραπάνω, είναι φανερό ότι, εκτός από συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων, που (φαινομενικά) στηρίζεται σε αντιληπτές διαφορές γυναικών και ανδρών και οδηγεί στη γυναικεία καταπίεση, το φύλο είναι και «*πρωταρχικός τρόπος νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας*» (Σκοτ, 1997: 309). Λέω φαινομενικά διότι, το κοινωνικό φύλο δεν είναι, ούτε κάτι το σταθερό και προφανές που παραπέμπει στην (με την έννοια ότι απορρέει από την) ανατομία, όπως ήδη είπαμε, ούτε υπάρχουν μόνο δύο κοινωνικά φύλα, αφού δεν υπάρχει ένας τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες είναι γυναίκες και οι άνδρες-άνδρες, (Flax, 1993: 97). Το φύλο βρίσκεται πάντα σε διαντίδραση με άλλους παράγοντες κοινωνικής ανισότητας και έτσι ποικίλει η έμφυλη εμπειρία. **Προφανώς, εξάλλου, δεν γνωρίζουμε τι κοινωνικές επιπτώσεις θα είχαν, αν είχαν, οι θηλυκές και οι αρσενικές εκφράσεις του ανθρωπίνου, σε κοινωνίες όπου δεν θα υπήρχε σύστημα εξουσιαστικών έμφυλων σχέσεων** (Flax, 1993: 140). Το βέβαιο είναι ότι δεν θα ήταν όπως τις γνωρίζουμε σήμερα.

Συνεπώς, προβάλλει ως απόλυτα θεμιτό το ερώτημα: ***Αν οι γυναίκες, ως γυναίκες, είναι αμφισβητήσιμο αν θα γίνουν ποτέ ισότιμοι πολίτες με τους άνδρες, αφού όλα σε όσα παραπέμπει η διπολικότητα του φύλου αποκλείουν τις γυναίκες από την ουσιαστική κατοχή της ιδιότητας του πολίτη, ποιες είναι και πώς θα συντελεστούν οι απαραίτητες αλλαγές στο σύστημα έμφυλων σχέσεων, ώστε τα έμφυλα υποκείμενα να μπορούν πράγματι να συνυπάρξουν ως ισότιμοι πολίτες;*** Όστε, δηλαδή να αναιρεθεί ο καθιερωμένος τρόπος νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας με αναφορά στο φύλο, που προσλαμβάνεται ως διπολικό. Εάν, δεν αρκεί πλέον η διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων, ούτε ειδικών ρυθμίσεων, τι πρέπει να γίνει; Και στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας ***πώς θα διαμορφωθεί μια αντίληψη για το έμφυλο υποκείμενο του οποίου η οικουμενικότητα δεν θα αντιπαράκειται στην ιδιαιτερότητα, αλλά θα αφομοιώνει ως αναμενόμενη την πολλαπλότητα και την πολυμορφία;*** Τέλος, πώς, γυναίκες αλλά και άνδρες, θα γεφυρώσουν το χάσμα μεταξύ της έμφυλης και της ανθρωπίνης υπόστασής τους;

Αν τελικά «είμαστε οι διαφορές μας»,²² αυτό που θα έπρεπε να μας ενδιαφέρει είναι να **διακρίνουμε τη διαδικασία με την οποία διαμορφώνονται οι διαφορετικότητες**, και όχι να καταγράφουμε τις διαφορές των υποκειμένων υποκαθιστώντας παγιωμένες ταυτότητες, που βέβαια εξ' ορισμού διαφέρουν, με παγιωμένες διαφορές που τελικά έχουν την ίδια λειτουργία με τις πρώτες. Ενδιαφέρει, δηλαδή, να διερευνήσουμε ***πώς δομείται η κατηγορία γυναίκες, πώς αυτό που αντιμετωπίζεται ως αυταπόδεικτη διαφορά των φύλων μεταφράζεται σε ουσιαστική διάκριση στις κοινωνικές σχέσεις***, και πώς δημιουργούνται σχέσεις υποτέλειας με βάση αυτή τη διάκριση (Mouffe, 1992: 372 κ.ε.).

Μόνο έτσι θα επιλυθεί και αυτό που η C. Pateman (1989: 196), αποκαλεί «δίλημμα της Wollstonecraft»²³ το οποίο μπορεί να συνοψιστεί στην **αμφίθυμη στάση μεταξύ της επιδίωξης να γίνουν οι γυναίκες πολίτες «ως γυναίκες», και αυτής που προκρίνει τη διάσταση του υποκειμένου χωρίς φύλο**. Ιστορικά προφανώς και οι δύο θεωρήσεις έχουν προταθεί, ενώ η C. Pateman (1989) προκρίνει την πρώτη. Η Mary Wollstonecraft διατύπωσε το 1791 την πρώτη συνολική θεώρηση του γυναικείου ζητήματος διεκδικώντας όχι κάποιες βελτιώσεις, αλλά την πλήρη είσοδο των γυναικών στην κοινωνία πολιτών ως προϋπόθεση για την αναμόρφωση του κόσμου. Με εξαιρετική διορατικότητα δε, **διακρίνει τρεις παράγοντες που συμβάλλουν στη γυναικεία υποδούλωση: α) την αποδοχή της αντίληψης περί φυσικής κατωτερότητας των γυναικών, β) την ιδιαίτερη διαπαιδαγώγηση που δέχονται κορίτσια και**

22. «*I am my differences*», λέει η Ch. Crosby (1992:137).

23. Βλ. την Εισαγωγή της Κ. Σκλαβενίτη στην ελληνική μετάφραση του β' Κεφαλαίου του έργου αυτού της M. Wollstonecraft, στο: Ε. Βαρίκα, Κ. Σκλαβενίτη, (1981: 44-55).

γυναίκες, και γ) την οικονομική εξάρτησή τους από τους άνδρες. Είναι εντυπωσιακό, πόσα πολλά και συγχρόνως πόσα λίγα έχουν αλλάξει στο σύστημα έμφυλων σχέσεων, στο διάστημα των δύο αιώνων που μας χωρίζει από τη Mary Wollstonecraft!

Όπως όμως δεν αρκεί η διεκδίκηση ισότητας, στην οποία τελικά υπονοείται ότι οι γυναίκες, για να μην επιβαρύνονται από το φύλο τους, πρέπει να γίνουν όπως οι άνδρες, αφού οφείλουν να επιλέξουν ή το δικαίωμα να είναι ίσες ή το δικαίωμα να είναι διαφορετικές (Bock, James, 1992, την εισαγωγή), έτσι και το να επιμένει κανείς στη διχοτομία του φύλου διεκδικώντας για τις γυναίκες μια ιδιότητα του πολίτη που θα αφομοιώνει ως γυναικεία εισφορά αυτά που θεωρούνται γυναικείες ιδιότητες και ικανότητες, είναι σαν να διεκδικεί το αδύνατο: **Αυτές ακριβώς τις ιδιότητες αποκλείει ιστορικά η (ανδροκεντρική) ιδιότητα του πολίτη.**²⁴ Και δεν θα πάψει να είναι στην ουσία της ανδροκεντρική, όσο οι όποιες αλλαγές δεν βάλλουν πρωτίστως κατά της διχοτομίας του φύλου, αλλά επικεντρώνονται στη μάταιη προσπάθεια να επιβάλλουν ως εναλλακτική αξία, αυτό που έχει δομηθεί ως εγγενώς απαξιωμένο και υποδεέστερο.

Συνεπώς, συνοψίζοντας πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι, η σύγχρονη θεωρία της δημοκρατίας υποστηρίζει μια αντίληψη για την ιδιότητα του πολίτη στην οποία συμπεριλαμβάνονται αστικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Στόχος της συμπερίληψης των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι να βάλλουν εναντίον της εγγενούς αντίφασης της δημοκρατίας, που είναι η συνύπαρξη πολιτικής ισότητας όλων των ενηλίκων με την πολύμορφη κοινωνική ανισότητα. **Η δημοκρατία χρειάζεται συμμετοχικούς/ές, ενημερωμένους/ες και με αυτοπεποίθηση πολίτες, συνεπώς πρέπει να τους/τις διαμορφώσει.** Πώς; Μέσω της εκπαίδευσης και της γενικής ανόδου του μορφωτικού επιπέδου, μέσω της εξασφάλισης ενός βιοτικού επιπέδου και ενός επιπέδου υγείας αντίστοιχου με τα δεδομένα της εποχής και μέσω κατευθύνσεων κοινωνικοποίησης που ενθαρρύνουν τη συμπερίληψη όλων ως ισότιμων, και ευνοούν την ανάπτυξη συμμετοχικής προδιάθεσης και έμπρακτης εμπλοκής στα κοινά.

Άρα, ως προς το φύλο, αυτό που επιβάλλει η δημοκρατία είναι η θεσμοθέτηση μέτρων εναντίον της διχοτομικής/ιεραρχικής κατάταξης των υποκειμένων, που δεν εξυπηρετεί τα παραπάνω, τουλάχιστον για το ένα μέρος της διχοτομίας, το οποίο και αποκλείεται από το δημόσιο χώρο, όχι πλέον τυπικά, αλλά ουσιαστικά. Αυτό συμβαίνει λόγω προτύπων ζωής, λόγω της έμφυλης κατανομής ρόλων και επειδή τα κοινωνικοπολιτικά μηνύματα που απευθύνονται σε κορίτσια και γυναίκες καθόλου δεν ενθαρρύνουν την αυτονομία και τη συμμετοχή. Η κατάργηση των προτύπων φύλου τα οποία ίσως θεωρούμε δεδομένα (ενώ καθόλου δεν είναι, κατασκευάζονται κοινωνικά, άρα μπορούν να αλλάξουν, όπως ήδη είπαμε), αποτελεί προϋπόθεση για τη λειτουργία της δημοκρατίας, κάτι που μπορεί να μεθοδευτεί **μόνο με αντι-σεξιστικές πολιτικές και με ένα κράτος πρόνοιας που θα στοχεύει, όχι στη διευκόλυνση των γυναικών για την άσκηση ρόλων που θεωρούνται δικοί τους, αλλά πρωτίστως στην εμπλοκή των ανδρών στις διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής.** Γίνεται; Ναι, γίνεται. Είναι θέμα σχεδιασμού και εκτέλεσης πολιτικών για την ενθάρρυνση των ανδρών, ώστε να συμμετάσχουν στις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα των παιδιών τους: Για παράδειγμα, αντί να παρατείνουμε τις άδειες για τις μητέρες, θεωρώντας ότι έτσι προβαίνουμε σε ουσιαστική κοινωνική πολιτική (ενώ βγάζοντας τις γυναίκες από την αγορά εργασίας περισσότερο από το απαραίτητο, αυτό που κάνουμε είναι ότι δημιουργούμε προσκόμματα στην επαγγελματική εξέλιξή τους), μπορούμε να εμπλέξουμε και τους πατέρες, μέσω κινήτρων για τη φροντίδα των παιδιών τους, άδεια που χάνεται αν δεν την πάρουν αυτοί κ.λπ. (βλ. συζήτηση για το θέμα στο επόμενο Κεφάλαιο).

24. Βλ. τη σχετική θεώρηση της Ch. Mouffe (1992: 375 κ.ε.) η οποία και ασκεί κριτική στην C. Pateman (1989).

Πίνακας Ανακεφαλαίωσης IV

- Όποιες και αν είναι οι **διαφορές μεταξύ ατόμων** που θεωρούνται γυναίκες και άνδρες, τίποτα **δε δικαιολογεί τη μεταχείριση** που επιφυλάσσεται στις μεν έναντι των δε.
- Η σύγχρονη δημοκρατία οφείλει να λειτουργεί ως ανεξάρτητη από την έμφυλη υπόσταση των μελών της, όπως και από άλλες παραμέτρους που τους διαφοροποιούν και ιεραρχούν.
- Υπάρχει **απόλυτη ασυμβατότητα** μεταξύ της δημοκρατίας και του υπάρχοντος κυρίαρχου συστήματος έμφυλων σχέσεων.
- Για να είναι ουσιαστική η δημοκρατία, η **οικουμενικότητα της ιδιότητας του πολίτη** συνυπάρχει με την **επιθυμία απελευθέρωσης** από όλο και περισσότερες μορφές καταπίεσης.
- Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει ουσιαστική δημοκρατία στο πολιτικό πεδίο, αν δεν υπάρχει στο ευρύτερο κοινωνικό και τις γενικότερες διϋποκειμενικές σχέσεις.
- Για να συμβιώσουν **ισότιμα** οι έμφυλοι πολίτες χρειάζεται μια **νέα εννοιολόγηση του φύλου που να αμφισβητεί** τον προφανή, «φυσικό» χαρακτήρα του, που μοιάζει δεδομένος.
- Για τη σύγκλιση των έμφυλων προτύπων ζωής και την **απελευθέρωση από τα δεσμά του φύλου**, καθοριστικός είναι ο τύπος της παρέμβασης των **προνοιακών μέτρων και παροχών**, καθώς επίσης και το **ιδεολογικό υπόστρωμα** που τα συνοδεύει.
- Αυτό που απαιτείται είναι **πολιτικές για το φύλο**, που να έχουν ως **στόχο την ακύρωσή του ως συστήματος ιεράρχησης των υποκειμένων**, και όχι απλώς πολιτικές «για τις γυναίκες» και τη διευκόλυνσή τους.
- **Οι γυναίκες «ως γυναίκες» δε θα γίνουν ποτέ ισότιμοι πολίτες με τους άνδρες.**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Πολιτικές για την Αντιμετώπιση της Έμφυλης Ανισότητας και Σημασία του πώς Ορίζεται το Φύλο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Πολιτικές για την αντιμετώπιση της έμφυλης ανισότητας και η σημασία του πώς ορίζεται το φύλο. Πολιτικές για το φύλο/πολιτικές για τις γυναίκες. Συζήτηση γύρω από την υπόθεση ότι όποια πολιτική αναφέρεται στο φύλο βελτιώνοντας τις συνθήκες διαβίωσης των γυναικών, δεν πρέπει να συμβάλλει παράλληλα στην παγίωση της διχοτομίας γυναίκες-άνδρες που τελικά διαιωνίζει τη γυναικεία υποτέλεια και την περιθωριοποίηση (παραδείγματα από τον πολιτικό λόγο).

Αν δεχτούμε ότι η επιδίωξη της ουσιαστικής έμφυλης ισότητας αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για τη δημοκρατία, άρα **εγγενή στόχο κάθε σύγχρονης δημοκρατικής κοινωνίας**, και μπορεί να προσεγγιστεί μέσω πολιτικών, τότε το να δούμε το φύλο και τα μέτρα που το αφορούν ως πρόκληση για τη δημοκρατία, έχει βαρύνουσα σημασία για έναν συγκεκριμένο λόγο: **Το φύλο αποτελεί στην ΕΕ τα τελευταία χρόνια σημαντικό διακύβευμα, τουλάχιστον μέχρι την κρίση.** Φαίνεται ότι «παίζονται» πολλά στο επίπεδο των έμφυλων σχέσεων, ιδιαίτερα μετά το 1997 και τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, κάτι που δε μπορούμε να υποστηρίξουμε για άλλες μορφές κοινωνικής ανισότητας. Την 1η Μαΐου 1999 άρχισε η εφαρμογή της Συνθήκης αυτής, που πρόβλεπε με το Άρθρο 1 και το Άρθρο 2 τη **δεσμευτική εφαρμογή ενεργών μέτρων για την «ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές» των χωρών μελών.** Είναι το γνωστό gender mainstreaming.²⁵

Βέβαια, η υιοθέτηση της Συνθήκης του Άμστερνταμ δεν είναι καθοριστική για τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζεται «η ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου» στις διαφορετικές χώρες, που έχουν διαφορετικό «καθεστώς φύλου», ούτε προδικάζει πώς θα εξελιχθούν μακροπρόθεσμα οι πολιτικές που αφορούν το φύλο. Υπάρχουν σαφή πισωγυρίσματα στη διαδικασία εφαρμογής μέτρων έμφυλης ισότητας, ενώ το ποιο θα είναι το συγκεκριμένο αποτέλεσμα που θα έχουν στις διαφορετικές κοινωνίες, παραμένει άδηλο. Μάλιστα, μπορεί εύλογα να υποθέσει κανείς ότι τελικά, **οι ευρωπαϊκές πολιτικές για την έμφυλη ισότητα κινδυνεύουν να περιοριστούν στην εξυπηρέτηση του επίπεδου οικονομικής ανάπτυξης που απαιτεί εκσυγχρονισμό των προτύπων φύλου, και όχι στην εξυπηρέτηση του αιτήματος της ουσιαστικής αλλαγής στο σύστημα έμφυλων σχέσεων, με στόχο την εμπάθунση της δημοκρατίας.**

Βλέπουμε ότι, ενώ το φύλο αποτελεί δυνητικά σημαντικό διακύβευμα, **μερικές φορές αυτό που διακυβεύεται τοποθετείται κυρίως στο επικοινωνιακό πεδίο** (και αυτό όχι μόνο στην Ελλάδα). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η χαριτωμένη εικόνα της εγκύου Υπουργού Στρατιωτικών στην Ισπανία που επιθεωρεί το στράτευμα, παρότι είναι αλήθεια ότι η εικόνα αυτή συνόδευσε την πολλή σημαντική αύξηση γυναικών στην ενεργό πολιτική στη χώρα αυτή. Γενικότερα, **όμως τα όρια του διακυβέυματος είναι φανερά, λόγω του είδους των πολιτικών που μεθοδεύονται για την έμφυλη ανισότητα και, κυρίως, εξαιτίας του λόγου που τις περιβάλλει.** Όρια, που καθορίζονται αφενός από το *ποια* εννοιολόγηση του φύλου κυριαρχεί στη διαμόρφωση πολιτικών, και αφετέρου από το *πού* εδράζεται η νομιμοποίηση των πολιτικών

25. Ο καθιερωμένος ορισμός του gender mainstreaming είναι αυτός της ομάδας εμπειρογνομόνων του Συμβουλίου της Ευρώπης: “Gender mainstreaming is the (re)organisation, improvement, development and evaluation of policy processes, so that a gender equality perspective is incorporated in all policies at all levels and at all stages, by the actors normally involved in policy-making”.

για το φύλο. Δηλαδή, ο τρόπος με τον οποίο καταλαβαίνουμε την έννοια «φύλο», το αν συνειδητοποιούμε ότι ο τρόπος λειτουργίας του φύλου καθορίζεται *κοινωνικά*, άρα μπορούμε να τον αλλάξουμε, επηρεάζει το ποια μέτρα παίρνουμε και τελικά τι αποτελέσματα επιτυγχάνουμε.

Συνεπώς, το πού συγκεκριμένα στοχεύουμε, όταν θεσμοθετούμε ένα πολιτικό μέτρο για την έμφυλη ισότητα, καθώς και το πώς αντιλαμβανόμαστε το πρόβλημα που θέλουμε να αντιμετωπίσουμε, είναι καθοριστικά για τα αποτελέσματα που θα έχουμε. Η στόχευση των μέτρων πολιτικής είναι αυτή που δίνει ουσία και πνοή σε όποια πολιτική φύλου υιοθετείται ή διεκδικείται, και αυτή καθορίζει τελικά αν κάποιο μέτρο είναι μακροπρόθεσμα ανατρεπτικό ή απλώς εκσυγχρονιστικό της καταπιεστικής σχέσης την οποία συνιστά το υπάρχον σύστημα έμφυλων σχέσεων, διαιωνίζοντας έτσι στην πράξη το σημερινό φύλο της δημοκρατίας.

Είναι φανερό ότι καμιά «απλή» παρέμβαση, καμιά «πρακτική» λύση σε ένα κοινωνικό ζήτημα που ούτε απλό, ούτε πρακτικό είναι, όπως αυτό της έμφυλης ανισότητας, δεν είναι απαλλαγμένη από συνδηλώσεις σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε, νομιμοποιούμε και αναπαράγουμε κεντρικές έννοιες για τη ζωή όλων, όπως η δημοκρατία και το φύλο: Δηλαδή, το πώς αντιλαμβανόμαστε την έννοια «φύλο», αλλά και τη δημοκρατία, καθορίζει το είδος των μέτρων που επιδιώκουμε και θεσμοθετούμε ώστε τα δύο να είναι λιγότερο ασύμπτωτα μεταξύ τους και οι γυναίκες λιγότερο υποτελείς. Και ενώ, όταν μιλάμε για σεξισμό, περιθωριοποίηση και ανισότητα των γυναικών, σε έναν κόσμο που είναι ανδροκρατικός (την εξουσία έχουν οι άνδρες) και ανδροκεντρικός, (στο επίκεντρο όλων βρίσκονται οι άνδρες και η δική τους ευημερία), μοιάζει σαν να είναι προφανές *το τι πρέπει να γίνει για να ανατραπεί η κατάσταση*, δεν είναι, όμως πάντα έτσι. Κυρίως, διότι δεν είναι εύκολο να γίνει κατανοητή η ανάγκη διάκρισης μεταξύ μέτρων πολιτικής που είναι υποστηρικτικά για τις γυναίκες, ώστε αυτές να εκπληρώνουν τους παραδοσιακούς τους ρόλους ευκολότερα, και άλλων μέτρων που στοχεύουν στην κατάργηση των παραδοσιακών προτύπων φύλου. Ωστόσο, οι δύο διαφορετικές αυτές κατηγορίες μέτρων έχουν διαφορετική επίδραση στη δημοκρατία, αλλά και στη ζωή των πολιτών, γυναικών πρωτίστως, αλλά και ανδρών.

Όταν, για παράδειγμα, όλο και συχνότερα η έμφυλη ισότητα παρουσιάζεται ως μέσο για οικονομική ανάπτυξη και όχι ως αυτοσκοπός που εξυπηρετεί τη δημοκρατία, όχι ως αυταξία δηλαδή, τότε είναι φανερά και τα στενά όρια του διακυβεύματος. Αυτή ήταν ιστορικά εξάλλου και η παραδοσιακή ευρωπαϊκή προσέγγιση στο ζήτημα της έμφυλης ισότητας. Όταν, επιπλέον, η αντίληψη περί φύλου που πλαισιώνει τις σχετικές πολιτικές, *το αποδέχεται (συνήθως άρρητα) ως αναπόφευκτη διχοτομία που ανάγεται στη φύση, άρα πρέπει να βοηθηθούν οι γυναίκες για την εκπλήρωση των πάντα δικών τους ρόλων*, τότε το διακύβευμα περιορίζεται στο πόσο «εκσυγχρονιστικά» και όχι βέβαια ανατρεπτικά θα είναι τα σχετικά μέτρα. Συνεπώς, χρειάζονται συγκεκριμένες «θεωρητικές προϋποθέσεις», ώστε τα μέτρα πολιτικής να βασιστούν σε μια σύγχρονη αντίληψη περί φύλου, που αφήνει περιθώρια για ουσιαστικές αλλαγές. Θεωρητικές προϋποθέσεις, βεβαίως, υπάρχουν και πρέπει να πληρούνται για το σχεδιασμό όλων των μέτρων πολιτικής ανεξαρτήτως αντικειμένου.

Αν πάρουμε για παράδειγμα την έμφυλη ανισότητα που μας ενδιαφέρει εδώ, η οποία γνωρίζουμε αφενός, ότι βρίσκεται υψηλά στην ημερήσια διάταξη στη ΕΕ, αλλά αφετέρου η ουσιαστική αντιμετώπισή της φαίνεται ότι προχωρεί εξαιρετικά αργά, πρέπει να πούμε ότι δεν είναι ανεξάρτητη η άρρητη αναπαράσταση του ζητήματος που διαφαίνεται στις προωθούμενες πολιτικές από τη μικρή αυτή επιτυχία των μέτρων: Πράγματι, αν επιδιώκουμε να δημιουργήσουμε μια κοινωνία στην οποία το φύλο δεν θα ιεραρχεί τα άτομα, δεν θα δημιουργεί διακρίσεις, δεν

θα προκαθορίζει επιλογές και διαδρομές ζωής, θα πρέπει, όπως φαίνεται, να επανεξετάσουμε τις καθιερωμένες διακηρύξεις εν όψει της θεσμοθέτησης σχετικών μέτρων, διότι αυτές συχνά υπονομεύουν την επίτευξη του στόχου. Όντως **τα μέτρα που θεσμοθετούνται κατά της ανισότητας που ανάγεται στο φύλο, συχνά αντιστρατεύονται τις αλλαγές εκείνες που θα επέτρεπαν τη ριζική αντιμετώπιση του προβλήματος, αφού το δομούν κατά τρόπο περιοριστικό και αδιέξοδο:** Για παράδειγμα, όσο τα απαραίτητα μέτρα που σχετίζονται με αυτό που στην ευρωπαϊκή γλώσσα αποκαλείται **εναρμόνιση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, προβάλλονται ως μέτρα για τις γυναίκες** (μόνο αυτές πρέπει να «εναρμονίσουν» τις διαφορετικές πλευρές της ζωής τους; Μήπως το πρόβλημα στο θέμα αυτό είναι οι άνδρες και όχι οι γυναίκες;) **τόσο θα υπονομεύονται οι αναγκαίες αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο βιώνονται οι έμφυλοι ρόλοι.** Παράπλευρη απώλεια αυτού αποτελεί και το γεγονός ότι επιμέρους πολιτικές για την ισότητα, όπως η καταπολέμηση του χάσματος αμοιβών γυναικών και ανδρών ή η απαραίτητη μεταρρύθμιση στο ασφαλιστικό, να μην μπορούν να γίνουν δυνατές.

Τι εννοώ: Η δημιουργία ενός γενικευμένου δικτύου παιδικών σταθμών είναι απαραίτητη και για την καταπολέμηση μισθολογικών ανισοτήτων, αφού χωρίς αυτό δεν είναι δυνατόν το γυναικείο εργασιακό δυναμικό να προσεγγίσει τους όρους απασχόλησης του ανδρικού, και συνεπώς τη μισθολογική αντιμετώπιση του τελευταίου. Ωστόσο, όταν η νομιμοποίηση της αναγκαιότητας δημιουργίας παιδικών σταθμών, συντελείται με σημείο αναφοράς τις εργαζόμενες γυναίκες (αποτελεί προσφορά προς «την εργαζόμενη Ελληνίδα» σύμφωνα με τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο), τότε είναι βέβαιο ότι η πολιτική αυτή υποσκάπτει τη μακροπρόθεσμη στόχευσή της, αν αυτή είναι η ουσιαστική ισότητα των υποκειμένων ανεξαρτήτως φύλου. **Διότι αυτό που «λέει» στο συμβολικό επίπεδο είναι ότι η φροντίδα των παιδιών είναι (και πρέπει να είναι) πρωταρχικά υπόθεση των γυναικών, στις οποίες το κράτος-αρωγός προσφέρει διευκολύνσεις.**

Με αυτούς τους όρους, **ποτέ δε θα μπορέσουν γυναίκες και άνδρες να συμμετάσχουν ισότιμα στην αγορά εργασίας.** Γνωρίζουμε πλέον ότι χωρίς ριζικές αλλαγές στον ιδιωτικό χώρο, χωρίς ανατροπές στους καθιερωμένους ρόλους που αποδίδονται ανάλογα με το φύλο, δε θα είναι ποτέ δυνατό να συνυπάρξουν γυναίκες και άνδρες ισότιμα στο δημόσιο χώρο. **Δεν είναι δυνατό να συμβιώσουν ως «ελεύθεροι και ίσοι» πολίτες της δημοκρατίας, γυναίκες και άνδρες με περιχαρακωμένους ρόλους φύλου στον ιδιωτικό χώρο, οι οποίοι μάλιστα αξιολογούνται πολύ διαφορετικά.**

Αλλά, πέρα από αυτό, **το ζήτημα της έμφυλης ισότητας είναι όντως πρωτίστως θέμα αγοράς εργασίας;** Επιδιώκουμε ισότητα επειδή αυτό που επιθυμούμε είναι η εύρυθμη λειτουργία της αγοράς, την οποία αντιστρατεύονται οι εργασιακές ανισότητες φύλου, όπως πολλαπλά αποπειράται να μας πείσει ένας καθιερωμένος λόγος της ΕΕ; Είναι, δηλαδή, θέμα τεχνικό και τεχνοκρατικής αντιμετώπισης ή **πρόκειται για βαθύτατα συγκρουσιακό πολιτικό στόχο με σαφή ηθική διάσταση;**

Αν στην Ελλάδα οι πολιτικές για το φύλο πάσχουν από την ταύτιση φύλο = γυναίκες, σαν να έχουν μόνο οι γυναίκες φύλο το οποίο φέρουν ως σύμβολο της μειονεξίας τους, οι σχετικές πολιτικές, πανευρωπαϊκά, προσφέρονται για τέτοιου τύπου παρανοήσεις, αφού στις ευρωπαϊκές Οδηγίες που αναφέρονται στην **«ενσωμάτωση της διάστασης/οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές»** (gender mainstreaming), οι ασάφειες και τα αυτονόητα αφήνουν περιθώρια για τη δόμηση του προβλήματος της έμφυλης ανισότητας κατά διαφορετικούς, αλλά συνήθως ανεπεξέργαστους τρόπους. Εξάλλου, είναι άλλο το πρόβλημα και άλλα τα μέτρα αντιμετώπισής του, αν θεωρήσουμε ότι η ανισότητα στην αγορά εργασίας είναι το πρώτιστο, και οφείλεται

στο γεγονός ότι οι γυναίκες δεν έχουν ίσους όρους με τους άνδρες, αφού δεν έχουν εργασιακή συνέχεια κάτι που οδηγεί στη συσσώρευση μειωμένου εργασιακού κεφαλαίου κ.λπ. **Και είναι άλλα τα μέτρα αν προσλάβουμε το χόσμα αμοιβών γυναικών και ανδρών ως μία από τις εκφράσεις ενός συστήματος ιεράρχησης των υποκειμένων, άρα ενός συστήματος εγγενούς ανισότητας, που για να αντιμετωπιστεί απαιτείται αναθεώρηση της ίδιας της αντίληψής μας για το φύλο.** Αν ορίσουμε το ζήτημα κατά τον Α τρόπο κινδυνεύουμε να δομήσουμε το πρόβλημα κατά τρόπο που δεν ευνοεί τη ριζική αντιμετώπισή του.

Διότι, όπως ήδη σημειώθηκε, αν αποδεχτούμε ότι τα παιδιά είναι υπόθεση της μητέρας (κάτι που υποδηλώνεται όταν διακηρύσσεται πως οι παιδικοί σταθμοί φτιάχνονται γι' αυτήν), και όχι των πολιτών/γονέων, δεν υπάρχει κανένας απολύτως τρόπος να επιβάλλουμε τις γυναίκες ως ισότιμες συμμετόχους με τους άνδρες στην αγορά εργασίας. Παράλληλα, αν περιορίσουμε το μη αποδεκτό της έμφυλης ανισότητας στις συνέπειες που έχει στην αγορά εργασίας, τότε την ανάγουμε σε συγκυριακή στόχευση. Είναι σαν να υπονοείται ότι η καταπολέμηση των διακρίσεων δεν αποτελεί ζήτημα αρχής. **Σε άλλες συνθήκες, αν δεν εμποδίζονταν η εύρυθμη λειτουργία της οικονομίας (ή σε συνθήκες κρίσης, όπως οι παρούσες) θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές οι διακρίσεις;**

Αν επικεντρωθούμε πάλι στην περιβόητη «εναρμόνιση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής» (ή στη «συμφιλίωση» μεταξύ των δύο) και δούμε πρακτικά τον τρόπο με τον οποίο τίθεται το θέμα, γίνεται φανερό ότι η αντίληψη που έχουμε από πριν για το φύλο καθορίζει αν τα μέτρα που επιλέγουμε θα είναι ή όχι ουσιαστικά και αποτελεσματικά για την καταπολέμηση της έμφυλης ανισότητας και, στην προκειμένη περίπτωση, αν θα διευκολύνουν τα νοικοκυριά να συμβιβάσουν διαφορετικές όψεις της ζωής των μελών τους και διαφορετικές ανάγκες.

Κλασικό παράδειγμα για το θέμα είναι η στόχευση περί εναρμόνισης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στην Ελλάδα:

Τι είδους μέτρα προωθούνται συνήθως για την «εναρμόνιση»; Μειωμένα ωράρια για μητέρες, πρόσθετες άδειες, πρόωρη συνταξιοδότηση γυναικών με ανήλικα παιδιά.

Αλλά, η επιτυχία των πολιτικών που αποσκοπούν στην αύξηση των ποσοστών απασχόλησης (γιατί αρχικά αυτός ήταν ο σκοπός της ΕΕ) θα εξαρτηθεί από τη δυνατότητα τόσο των γυναικών, όσο και των ανδρών να εξασφαλίσουν μια ισορροπία μεταξύ της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας και της οικογενειακής τους ζωής. Η πολιτική συνδυασμού της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή δεν πρέπει να θεωρηθεί ως «ζήτημα των γυναικών», αντίθετα σημαντική πρόκληση είναι το να δοθεί έμφαση σε πολιτικές που θα ενθαρρύνουν τους άνδρες να αναλαμβάνουν οικογενειακές ευθύνες.

Συνεπώς, οι πολιτικές πρέπει:

- Να εστιάζουν στην καθιέρωση οικονομικών ή/και άλλων κινήτρων που θα ενθαρρύνουν τους άνδρες να αναλαμβάνουν μεγαλύτερο ρόλο μέσα στην οικογένεια, αλλά και να προβούν στην ανάληψη πρωτοβουλιών ενημέρωσης, ευαισθητοποίησης και καταπολέμησης στερεοτύπων, με στόχο την αλλαγή αντιλήψεων και νοοτροπίας, ιδίως μεταξύ των εργοδοτών.
- Να προωθούν συστήματα γονικών αδειών κοινά και για τους δύο γονείς, και να αποφεύγουν τα αρνητικά αποτελέσματα που ενδέχεται να έχουν στην απασχόληση των γυ-

ναικών συστήματα γονικών αδειών μεγάλης διάρκειας, που συνεπάγονται ισχνές μισθολογικές προοπτικές, αλλά και τον κίνδυνο να ξεπεραστούν οι δεξιότητες τους ύστερα από μεγάλη περίοδο απουσίας από την αγορά εργασίας.

- Λαμβάνοντας υπόψη τη **γήρανση του πληθυσμού** να θέσουν σε προτεραιότητα σε εθνικό επίπεδο τις υπηρεσίες φροντίδας άλλων εξαρτώμενων ατόμων, πέραν των παιδιών. Οι υπηρεσίες αυτές, σε πολλές χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου παρέχονται πρωτίστως από τις γυναίκες της οικογένειας, τις οποίες και επιβαρύνουν παντοιοτρόπως, λόγω της υπανάπτυξης των υπηρεσιών του Κράτους Πρόνοιας.

Ποιες είναι οι απαραίτητες προϋποθέσεις ώστε να υλοποιηθούν τα παραπάνω; Και πού πρωτίστως σκοντάφτουν;

Είναι αλήθεια ότι, μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου και τις αλλαγές που σηματοδότησε τόσο στην κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα, όσο και στην ιδεολογική ενατένιση της πραγματικότητας αυτής, εμφανίστηκαν στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση νέες προβληματικές ως **κεντρικές**. Προβληματικές που αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα δημοκρατίας και ιδιότητας του πολίτη, στην έννοια της διακυβέρνησης της παγκοσμιοποίησης και στην προβληματική περί πολυπολιτισμικότητας. Παράλληλα, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα ο τομέας της ανάλυσης πολιτικών (policy studies) με στόχο τη διερεύνηση των **κοινωνικών προβλημάτων ως προβλημάτων πολιτικής, και τη διαμόρφωση των θεωρητικών προϋποθέσεων για την επίλυσή τους**. Το φύλο δεν απουσιάζει από τις προσεγγίσεις αυτές. Κάθε άλλο. Θα λέγαμε μάλιστα ότι είναι εντυπωσιακή η ποσοτική εξέλιξη της ενασχόλησης με το φύλο σε σύγκριση με δύο δεκαετίες πριν. Το φύλο, ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων, αλλά συχνά ακόμη και ως απλή αναφορά, ήταν παντελώς απόν και, όπως ήδη σημειώθηκε, η κατανομή των κοινωνικών ρόλων ανάλογα με το φύλο εθεωρείτο δεδομένη, και οι γυναικείες πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές προσλαμβάνονταν απλώς ως αναμενόμενα «διαφορετικές».

Σήμερα τι γίνεται; Οι πολλαπλές αναφορές στο φύλο σημαίνουν μήπως ποιοτική αλλαγή στις προσεγγίσεις; Σημαίνουν το τέλος του ανδροκεντρισμού στην πολιτική ανάλυση; Δηλαδή σε έναν χώρο των Κοινωνικών Επιστημών που, λόγω του *ιδιου του αντικειμένου του* (δημόσιος χώρος) υποτιμά τις γυναίκες; Προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, προϋποθέτει βέβαια διευκρίνιση του ***πώς εννοιολογείται*** το φύλο σήμερα στις καθιερωμένες αναλύσεις. Παρότι οι γενικεύσεις είναι συχνά αυθαίρετες, και μάλιστα σε έναν τομέα όπου οι φεμινιστικές προσεγγίσεις πληθαίνουν τα τελευταία χρόνια και ταραάζουν βεβαιότητες αιώνων, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι:

Στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση, όπως και στον καθημερινό πολιτικό λόγο, οι αναφορές σε πολιτικές για το φύλο, ταυτίζονται κατά κανόνα με μέτρα πολιτικής για γυναίκες. Σαν να έχουν μόνο οι γυναίκες φύλο. Η εμπειρική αυτή παρατήρηση προβάλλει μερικές από τις άρρητες παραδοχές της καθιερωμένης πολιτικής ανάλυσης, στο πλαίσιο των οποίων η διάσταση του φύλου ως συστήματος σχέσεων που κωδικογραφεί μια σχέση ιεράρχησης εξακολουθεί να είναι ουσιαστικά απύουσα,²⁶ ενώ παράλληλα, **αυτό που εννοιολογείται ως «ανισότητα των φύλων» προσλαμβάνεται απλώς ως πρόβλημα προς επίλυση μέσω της**

26. Στις εξαιρέσεις περιλαμβάνονται οι εργασίες της V. Randall κυρίως 1982 και 1998 και της J. Lovenduski, κυρίως 1993. Στον χώρο της πολιτικής θεωρίας βλ. C. Pateman (1988, 1989 και 1992), A. Phillips (1991, 1993 και 1998), S.M. Okin (1979, 1989, 1990 και 1996) και I.M. Young (1990). Όσον αφορά την προβληματική περί ανάλυσης πολιτικών βλ. C.L. Bacchi (1999).

θεσμοθέτησης φιλογυνικών μέτρων. Κυρίως δε, μέσω μέτρων για τη διευκόλυνση των γυναικών στην άσκηση των πολλαπλών τους ρόλων, όπως ήδη σημειώθηκε, σε συνδυασμό με την είσοδό τους στην αγορά εργασίας. Η δε επίλυση του προβλήματος αυτού θεωρείται από προοδευτικούς στοχαστές και πολιτικούς ως απαραίτητη και για την εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατίας, κάτι που επικεντρώνεται σε μια προβληματική για την αντιπροσώπευση και τη θεσμοθέτηση θετικών διακρίσεων, όπως οι ποσοτώσεις στα ψηφοδέλτια, με στόχο την εξάλειψη της ανισοκατανομής της πολιτικής εξουσίας ανάλογα με το φύλο. Σε αυτό το πλαίσιο, η θωράκιση του κράτους πρόνοιας από απειλές και η αύξηση των προνοιακών παροχών στις γυναίκες (βλ. παραπάνω) προσλαμβάνονται, στην Ελλάδα ιδιαίτερα αλλά όχι αποκλειστικά, ως μέτρα κοινωνικής δικαιοσύνης αλλά και προάσπισης της δημοκρατίας, ενώ και η θεσμοθέτηση ποσοτώσεων στα ψηφοδέλτια προωθείται κυρίως ως μέτρο υπέρ της τελευταίας (στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε παρακάτω).

Όταν όμως η ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές των χωρών Μελών της ΕΕ (mainstreaming), υποχρεωτική από το 1997 όπως είδαμε, μεταφράζεται κατά κανόνα, στην Ελλάδα τουλάχιστον αλλά όχι μόνο, σε κάποιες διευκολύνσεις για κάποιες γυναίκες, και όταν ο απώτερος ευρωπαϊκός στόχος συνοψίζεται στη δημιουργία κοινωνιών με *κοινωνική συνοχή*, έννοια με θετική φόρτιση αλλά εξαιρετικά ασαφής, χωρίς συγκεκριμένο άρα εύπλαστο περιεχόμενο, τότε είναι αναμενόμενο ότι **θα υπάρξουν μέτρα υπέρ συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών, κάτι που είναι πάντα θετικό, αλλά δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι έτσι θα καταπολεμηθεί ουσιαστικά η εγγενής ανισότητα στο υπάρχον σύστημα έμφυλων σχέσεων.** Αναμφίβολα το gender mainstreaming (μπορεί να) έχει ανατρεπτικές δυνατότητες, και επίσης αναμφίβολα στην εννοιολόγηση και την προώθησή του συνέβαλαν ως εμπειρογνώμονες πολιτικοί επιστήμονες με φεμινιστικές ευαισθησίες.

Ωστόσο, «η ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου» σε όλες τις πολιτικές, (ή η ενσωμάτωση της οπτικής της έμφυλης ισότητας) η οποία συνιστά το gender mainstreaming²⁷ σύμφωνα με την κυρίαρχη εννοιολόγησή του, δεν διευκρινίζει ούτε πώς γίνεται αντιληπτή η έμφυλη ισότητα, ούτε βεβαίως η θεμελιακή έννοια *φύλο*. Ενώ στην καθιερωμένη πολιτική ανάλυση είναι ανύπαρκτος ο σχετικός προβληματισμός, παράλληλα, στις πολλαπλές και συχνά γόνιμες κριτικές του gender mainstreaming **απουσιάζουν οι αναφορές στην πρωταρχική έλλειψη που χαρακτηρίζει κάθε πολιτική για το φύλο, όταν σε αυτή προσλαμβάνεται το τελευταίο ως προφανές στοιχείο της καθημερινότητας, που δε χρήζει θεωρητικής επεξεργασίας, ούτε συνεπώς σαφούς ορισμού.** Αυτή η αντιμετώπιση του φύλου υποβιβάζει συχνά τις πολιτικές της ένταξης της διάστασης του φύλου, σε «απλές» πολιτικές θετικών διακρίσεων, κάτι που γίνεται στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα, δικαιολογεί απόλυτα τις κριτικές εναντίον της, οι οποίες επισημαίνουν τους κινδύνους να μετατραπούν και οι τελευταίες σε περιπτές, χωρίς να αντικατασταθούν από άλλες, ιδιαίτερα σε κοινωνίες με μακρά παράδοση προνοιακών πολιτικών για την έμφυλη ισότητα (Verloo, 2002).

Είπαμε και παραπάνω ότι η πολιτική υπήρξε ιστορικά το κατεξοχήν αποκλειστικά ανδρικό πεδίο ανθρώπινης δραστηριότητας, ενώ η διάκριση ιδιωτικός-δημόσιος χώρος λειτούργησε

27. Η απόδοση του όρου στα ελληνικά ως «ενσωμάτωση σε όλες τις πολιτικές» δεν είναι απολύτως επιτυχής αλλά είναι πλέον καθιερωμένη. Αυτό όμως που είναι δηλωτικό της κυρίαρχης άρρητης παραδοχής για το θέμα είναι η απόδοση του gender equality ως *ισότητα των φύλων*. Ο καθιερωμένος πληθυντικός καταδεικνύει και τα όρια του εγχειρήματος. Ας σημειωθεί ότι, η έμφυλη ανισότητα ως πρόβλημα πολιτικής στην Ελλάδα αποτέλεσε αντικείμενο διερεύνησης ερευνητικής ομάδας του ΕΚΚΕ, στο πλαίσιο ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος με τίτλο: “Policy Frames and Implementation Problems: the Case of Gender Mainstreaming (Mageeq).”

ως παράγοντας νομιμοποίησης της γυναικείας κοινωνικής κατωτερότητας, και του γυναικείου πολιτικού αποκλεισμού. Παρότι, όμως, η φεμινιστική θεωρία και πράξη κατάφεραν να αμφισβητήσουν αιώνες πολιτικού στοχασμού, στο πλαίσιο του οποίου οι γυναίκες ή δεν υπήρχαν ή αντιμετωπιζόνταν ως φύσει υποδεέστερες (Okin, 1979, Sapiro, 1992), ακόμη και σήμερα, μετά την κατοχύρωση πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, η εικόνα της πολιτικής διαδικασίας παραμένει κυριαρχικά ανδρική, γυναίκες και άνδρες αντιμετωπίζονται ως, και συχνά αισθάνονται ότι είναι πολίτες διαφορετικής κατηγορίας, ενώ ο χώρος της πολιτικής συνεχίζει σχεδόν απρόσκοπτα να ανδροκρατείται.

Τα παραπάνω, που μέχρι πρόσφατα καθόλου δεν απασχολούσαν την καθιερωμένη πολιτική ούτε την αντίστοιχη πολιτική ανάλυση ως ενδείξεις κοινωνικής ανισότητας, **δείχνουν πρωτίστως τον προβληματικό χαρακτήρα της λειτουργίας της δημοκρατίας στη σχέση της με την έμφυλη υπόσταση των πολιτών, όπως εννοιολογείται και βιώνεται αυτή μέχρι σήμερα.** Η πολιτική αυτή έκφραση της έμφυλης ανισότητας, μας υποψιάζει ακόμη και προς την κατεύθυνση της υπόθεσης του απόλυτου ασύμπτωτου στη σχέση δημοκρατίας και συστήματος σχέσεων των φύλων. Γιατί προφανώς δε θα μπορούσε να συνυπάρξει ουσιαστική δημοκρατία -όχι απλώς ως τυπικό σύστημα διακυβέρνησης αλλά ως σύνολο κοινωνικών σχέσεων (Held, 1993: 175) με ένα σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων όπως είναι αυτό των φύλων. Δεν μπορεί να συνδυαστεί δημοκρατία με ένα πλαίσιο αυστηρών, οριοθετημένων και αδιαπέραστων ταυτοτήτων, οι οποίες δομούνται αντιθετικά, διχοτομικά και γι' αυτό ιεραρχικά.²⁸ Δεν είναι δυνατό να αναφερόμαστε στη δημοκρατία, όταν η κυρίαρχη πρόσληψη του πολιτικού εξακολουθεί να παραπέμπει στα δεδομένα μιας άκαμπτης ταυτότητας φύλου (της ανδρικής) και να συμβάλλει έμπρακτα, μέσω συγκεκριμένων πολιτικών, στην εκσυγχρονιστική νομιμοποίηση μιας συλλογιστικής που υποστηρίζει ότι το ανθρώπινο είναι διττό, **αρκούμενη απλώς στη με-τατόπιση των ορίων στην έμφυλη κατανομή των κοινωνικών ρόλων.**

Δεν είναι δυνατό τελικά να υπάρξει ουσιαστική δημοκρατία στο πολιτικό πεδίο, αν δεν υπάρχει στο ευρύτερο κοινωνικό και τις γενικότερες διυποκειμενικές σχέσεις, όπως ήδη είπαμε, **αν συνεχίσουμε, δηλαδή, να μη θεμελιώνουμε την ανθρώπινη κοινότητα σε μια πραγματικά οικουμενική αντίληψη του ανθρώπινου, στην οποία εμπεριέχεται η πολλαπλότητα και η πολυμορφία.** Είναι πράγματι εντυπωσιακό το γεγονός ότι αυτή η διάσταση της σχέσης δημοκρατίας και φύλου εξακολουθεί να αγνοείται, τόσο από θεωρητικούς της δημοκρατίας που είναι ευαίσθητοι στην ταξική ανισότητα και στις προκλήσεις της πολυπολιτισμικότητας, όσο και από ειδικούς στην πολιτική ανάλυση που ασχολούνται με τη δημοκρατική πράξη. Γεγονός το οποίο δείχνει την εγκυρότητα της υπόθεσης ότι **ο τρόπος με τον οποίο εννοιολογούμε το φύλο και την περιβόητη «διαφορά των φύλων» είναι απολύτως καθοριστικός, τόσο για το πώς αντιμετωπίζουμε θεωρητικά την ανισότητα που ανάγεται στο φύλο, όσο και για τις πολιτικές εναντίον της ανισότητας τις οποίες προκρίνουμε.**

Είναι προφανές ότι η πολιτική ισότητα που νομικά προβλέπεται, *δομικά* εμποδίζεται, άρα χρειάζονται μέτρα ώστε η πολιτική ισότητα να αποκτήσει ουσία και περιεχόμενο. **Το ερώτημα όμως είναι τι είδους μέτρα, δηλαδή, ποια αντιμετώπιση του φύλου και της ανισότητας που ανάγεται σε αυτό είναι πιο αποτελεσματική για τον εκδημοκρατισμό της δημοκρατίας;** Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, θα πρέπει πρώτα να διευκρινίσουμε *ποιος είναι ο στόχος:* Θα στοχεύσουμε στη λιγότερο ασύμμετρη σχέση δημοκρατίας και φύλου, επιδιώκοντας να αποκτήσει *και γυναικείο* πρόσωπο η δημοκρατία, δίπλα στο καθιερωμένο ανδρικό, όπως μοιάζει να επιδιώκεται μέσω των σχετικών πολιτικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο; **Ή θα στοχεύσουμε στο**

28. Η προβληματική αυτή αναπτύσσεται περισσότερο στο: Μ. Παντελίδου Μαλούτα, (1996).

να γίνει η δημοκρατία πραγματικά αδιάφορη προς το φύλο, συνεπής προς τις συστατικές αρχές της, αναγνωρίζοντας παράλληλα την έμφυλη υπόσταση των πολιτών ως ένα από τα πολλά χαρακτηριστικά τους που δεν αποκρυσταλλώνονται σε πρότυπα ιεράρχησης;

Η ασάφεια του στόχου, που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη πολιτική ανάλυση ως προς την καταπολέμηση της πολιτικής έκφρασης της έμφυλης ανισότητας, απορρέει τελικά από την έλλειψη διευκρίνισης του *είδους της κοινωνίας στην οποία προσβλέπουμε*, και συγκεκριμένα, ως προς το φύλο, σε τι από τα δύο στοχεύουμε στην πράξη: **Αυτό που επιδιώκουμε είναι απλώς να τοποθετηθούν περισσότερες γυναίκες σε θέσεις εξουσίας, αποδεχόμενοι/ες ότι οι γυναίκες αποτελούν «ειδική» κατηγορία με ιδιαίτερες δεξιότητες τις οποίες μπορεί να εισφέρει στην πολιτική διαδικασία, προσβάλλοντας έτσι την ανδρική ηγεμονία; Η στοχεύουμε στη διαμόρφωση μιας πιο δίκαιης, ισότιμης και ελεύθερης κοινωνίας για όλα τα υποκείμενα; Αν η απάντηση κλίνει προς το δεύτερο, τότε θα πρέπει να επισημανθεί ότι το πρώτο, από μόνο του, δεν αποτελεί μέσο, ούτε βέβαια στρατηγική με απώτερο στόχο το δεύτερο, **άρα οι πολιτικές που εφαρμόζουμε δεν πρέπει να περιορίζονται σε αυτό**. Μάλιστα μια στρατηγική η οποία νομιμοποιεί περαιτέρω τη διάκριση γυναίκες-άνδρες, εξαιρώντας τη «γυναικεία διαφορετικότητα», σίγουρα αντιφάσκει με τον απώτερο στόχο για τον οποίο υποτίθεται ότι επελέγη.**

Η σαφής, πολιτικά ευαίσθητη και θεωρητικά υποψιασμένη απάντηση στο ερώτημα *σε τι είδους κοινωνία προσβλέπουμε* (πέρα από τις γενικότητες περί καταπολέμησης της «ανισότητας των φύλων») είναι νομίζω κρίσιμη για το εάν θα καταφέρουμε, **υπηρετώντας την υπόθεση της ισότητας που είναι προφανώς εγγενής στην σύγχρονη θεωρία της δημοκρατίας, να αποφύγουμε να υποθηκεύσουμε το άλλο συστατικό του δημοκρατικού οράματος, που συμπυκνώνεται στην επιταγή της απελευθέρωσης από όλα τα δεσμά** (Touraine, 1994, Touraine, 2000), συμπεριλαμβανομένων βεβαίως και αυτών του φύλου.

Αλλά για τη διαμόρφωση πολιτικών που στοχεύουν στην αντιμετώπιση της έμφυλης ανισότητας, εκτός από την οριοθέτηση του σε τι είδους κοινωνία προσβλέπουμε, απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί και η διευκρίνιση του *ποιο είναι τελικά το πρόβλημα για το οποίο μεθοδεύεται η πολιτική αντιμετώπιση*. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται η ευθύνη των πολιτικών και κυρίως των ειδικών που λειτουργούν ως σύμβουλοι στη διαμόρφωση πολιτικών: **Κάθε πρόταση μέτρων πολιτικής εμπεριέχει αναπόφευκτα και μια διάγνωση για τη φύση του προβλήματος προς επίλυση** (Bacchi, 1999), διάγνωση που καθορίζεται από μια κατά κανόνα άρρητη αναπαράσταση του σχετικού προβλήματος.

Η αναφορά στην «ανισότητα των φύλων» ως πρόβλημα πολιτικής έχει μάλιστα παραδειγματικό χαρακτήρα για τον τρόπο με τον οποίο η **επίκληση της πολιτικής αντιμετώπισής της, η θεσμοθέτηση μέτρων, δομεί την έμφυλη ανισότητα ως κοινωνικό πρόβλημα κατά συγκεκριμένο τρόπο**. Στο πλαίσιο της καθιερωμένης σχετικής προσέγγισης το τι αντιμετωπίζεται ως προβληματικό και τι όχι, ως προς το σύστημα σχέσεων των φύλων, δεν είναι προφανώς καθόλου τυχαίο και ανάγεται στα συγκεκριμένα, κυρίαρχα και ανεπεξέργαστα νοηματικά πλαίσια, τα οποία περιβάλλουν τη διαμόρφωση πολιτικών σε κάθε κοινωνία (Squires, 1999). Νοηματικά πλαίσια που βασίζονται σε *προϊδεάσεις για το φύλο* και την περιβόητη διαφορά *των φύλων*, και σε αυτονόητες διχοτομίες που παραμένουν απρόσβλητες. Η **άρρητη αυτή αναπαράσταση των προς επίλυση κοινωνικών προβλημάτων, στο πλαίσιο της πολιτικής ανάλυσης και του σχεδιασμού πολιτικών, εμποδίζει τις ενδεχόμενες δομικές αλλαγές, ακόμη και την έκφραση επιθυμίας για σχετικές αλλαγές, αφού περιορίζει το πεδίο των δυνατών παρεμβάσεων σε προκαθορισμένα πλαίσια που σέβονται προϋπάρχουσες παραδοχές**. Για τον λόγο αυτό

και στην καθιερωμένη πολιτική ανάλυση αλλά και στην πρακτική πολιτική, τα ποιο σημαντικά ερωτήματα είναι συχνά αυτά που δεν διατυπώνονται ποτέ.

Πολιτικές για το φύλο: *Αλλά για ποιο φύλο πρόκειται, πώς εννοιολογούμε το φύλο;* Μπορούμε να δεχθούμε ότι, φιλογυνικά μέτρα, δηλαδή μέτρα που εξ ορισμού αποδέχονται τη *διχοτομία* του φύλου ως δεδομένη (και τους ρόλους των γυναικών επίσης ως δεδομένους), συνιστούν ικανοποιητικές πολιτικές για το φύλο, *ως σύστημα σχέσεων* με τον συγκεκριμένο ιεραρχικό χαρακτήρα; **Αλλά πώς να διεκδικήσουμε άλλες ή πώς να συλλάβουμε καν άλλες πολιτικές *αν δεν εμβαθύνουμε στην ίδια την έννοια του φύλου; Αν δε διευκρινίσουμε καθαρά, ποιο είναι τελικά το πρόβλημα με την έμφυλη ανισότητα; Από που πηγάζει; Και ακόμη τι είδους κοινωνία δρομολογούν τα μέτρα πολιτικής που κρίνονται σήμερα ως απαραίτητα γι' αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως «ανισότητα των φύλων»;***

Πολιτικές για την ισότητα ευκαιριών: *Τι σημαίνει το φιλελεύθερο πρόταγμα περί ισότητας ευκαιριών στον τομέα του φύλου; Πώς λειτουργεί ιδεολογικά;* Εκτός από τον *στιγματισμό των αποδεκτών*, που είναι εγγενές πρόβλημα των θετικών διακρίσεων, η λογική της ισότητας ευκαιριών εγγενώς *ενοχοποιεί τα θύματα της ανισότητας*. Για παράδειγμα: *Σας προσφέραμε στις τελευταίες δημοτικές εκλογές το 33% των θέσεων στα ψηφοδέλτια, και εσείς καταφέρατε να εκλεγείτε κατά 12%. Ποιος φταίει;*

Η άρρητη απάντηση είναι νομίζω προφανής, ενώ παρακάμπεται το ουσιώδες ερώτημα, ***ποια ισότητα ευκαιριών υπήρξε πράγματι;*** Πώς ορίζεται η ισότητα ευκαιριών και πώς μπορεί να εξασφαλιστεί; Κυρίως, θεσμοθετώντας ένα μέτρο με στόχο την αύξηση της ισότητας ευκαιριών ταυτίζουμε περιοριστικά την έννοια της ισότητας, που είναι *εξ ορισμού ανατρεπτική* στις συνδηλώσεις της, με την πολύ στενότερη έννοια της ισότητας ευκαιριών. Η ταύτιση αυτή συνιστά κάτι εξαιρετικά επικίνδυνο, γιατί αποτελεί έκπτωση των οραμάτων για ουσιαστική ανατροπή του εξουσιαστικού συστήματος σχέσεων φύλου, και παγίδα στην οποία εγκλωβιζόμαστε υποθηκεύοντας τις ανατρεπτικές δυναμικές προοπτικές του αιτήματος της ισότητας. Διότι, όπως φαίνεται, πραγματική ισότητα ευκαιριών σε μια άνιση κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει.

Είναι εντυπωσιακή, από αυτήν την άποψη, η συζήτηση που έγινε στην ελληνική Βουλή στις 8 Μαρτίου του 2001, για τις ποσοστώσεις στις δημοτικές εκλογές, όπου η μεγάλη πλειονότητα των υποστηρικτών/τριών των ποσοστώσεων, συμπεριλαμβανομένης και της εισηγήτριας Υπουργού, τόνισαν την αναγκαιότητα της θεσμοθέτησής τους ***ως μέτρου για τη δημοκρατία***. Οι ποσοστώσεις όμως θα μπορούσαν να θεωρηθούν ***ως προσωρινό μέτρο κατά του δομικού αποκλεισμού των γυναικών από την πολιτική διαδικασία, ως μέτρο επιτάχυνσης της εφαρμοσμένης έμφυλης ισότητας ίσως, αλλά ως μέτρο υπέρ της δημοκρατίας δύσκολα***. Διότι η υπάρχουσα δημοκρατία δε δέχεται θεσμοθετημένες διακρίσεις κανενός είδους. Αντίθετα, συστατικό στοιχείο της σύγχρονης δημοκρατίας είναι η συνεχής καταπολέμηση κάθε είδους διάκρισης, ώστε η πολιτική ισότητα να μπορεί να λειτουργεί απρόσκοπτα. Αλλά αυτό είναι αντικείμενο μεγάλης συζήτησης και παραμένει ανοικτό.

Είναι γεγονός ότι η πολύ μικρότερη παρουσία γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων αποτελεί έκφραση της παραδοσιακής έμφυλης διάκρισης ιδιωτικός/δημόσιος χώρος, είναι ένδειξη της κατωτερότητας στην κοινωνική θέση των γυναικών και απόδειξη των προβλημάτων της σχέσης του φύλου με τη δημοκρατία. Είναι σίγουρα ζήτημα ***δομικού αποκλεισμού***. Αν όμως επιδιώκουμε όχι απλώς περισσότερες γυναίκες στο πολιτικό προσκήνιο, δηλαδή όχι μόνο να χτυπήσουμε τον γυναικείο πολιτικό αποκλεισμό, αλλά να δημιουργήσουμε μακροπρόθεσμα μια κοινωνία στην οποία το φύλο δεν θα ιεραρχεί, δεν θα δημιουργεί διακρίσεις, ούτε θα προκαθορίζει επιλογές και διαδρομές ζωής, τότε θα πρέπει να επανεξετά-

σουμε τις καθιερωμένες διακρίξεις εν όψει μέτρων, διότι αυτές μπορεί να υπονομεύουν την επίτευξη του ευρύτερου στόχου.

Η αύξηση της παρουσίας γυναικών στις δομές λήψης αποφάσεων και τα μέτρα που την προωθούν, είναι κατά τη γνώμη μου **απολύτως θετικά και αναγκαία ως μέτρα κατά του πολιτικού αποκλεισμού** και υπέρ της διευκόλυνσης γυναικών για την πρόσβασή τους στην πολιτική διαδικασία. Διότι, εξήντα χρόνια πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών και τριάντα πέντε συνταγματικής κατοχύρωσης της έμφυλης ισότητας καταδεικνύουν ότι στην Ελλάδα, η τυπικά προβλεπόμενη ισότητα, δομικά εμποδίζεται (Παντελίδου Μαλούτα, 2006). Για τον λόγο αυτό, σήμερα, οι σημαντικές αλλαγές στις συνθήκες διαβίωσης των γυναικών, η αύξηση της συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας και η δραματική άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου τους, **συνοδεύονται σταθερά από τον γυναικείο πρωταγωνιστικό ρόλο στη φτώχεια και την ανεργία, το τεράστιο χάσμα αμοιβών και την «υποαντιπροσώπευσή» τους σε όλες τις δομές λήψης αποφάσεων.** Το γεγονός ότι σήμερα οι γυναίκες αποτελούν μόλις το 21% των βουλευτών -και αυτό συνθέτει σημαντική πρόοδο- καταδεικνύει εύγλωττα ότι η θεσμική ισότητα μπορεί κάλλιστα να συνυπάρχει με την ουσιαστική ανισότητα, έκφραση της οποίας είναι και ο πολιτικός αποκλεισμός. Κάτι αντίστοιχο μπορούμε να πούμε και για τη γυναικεία συμμετοχή στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, όπου και εφαρμόστηκαν πρώτα ποσοτώσεις φύλου στα ψηφοδέλτια.

Ωστόσο, θα ήθελα να επιχειρηματολογήσω ότι παρά την προφανή ανάγκη καταπολέμησης του πολιτικού αποκλεισμού των γυναικών, παρά τον θετικό χαρακτήρα της ενθουσιώδους πρόσκλησης στις γυναίκες να συμμετάσχουν μαζικά και δυναμικά στις πολιτικές διαδικασίες, παρά τις θετικές επιπτώσεις στο συμβολικό επίπεδο από μια εικόνα πολιτικής εξουσίας που θα ταυτίζεται λιγότερο κυριαρχικά με το ανδρικό, **από την οπτική της Δημοκρατίας, και αν στόχος είναι να απαιτήσουμε τη λειτουργία της κατά τρόπο ο οποίος να προσεγγίζει όλο και περισσότερο το επαναστατικό αξιακό περιεχόμενό της (που δεν είναι άλλο από το αίτημα ισότητα και ελευθερία για όλους), τότε, τέτοιου είδους μέτρα δεν αρκούν.** Δεν αρκούν, στο βαθμό που ταυτίζουν περιοριστικά την έννοια της δημοκρατίας με αυτή του κράτους δικαίου, στοχεύοντας στην ισότητα μεταξύ δυο κατηγοριών πολιτών οι οποίοι προσλαμβάνονται ως εξ ορισμού διαφορετικοί μεταξύ τους, άρα ως ομοειδείς στο εσωτερικό κάθε κατηγορίας, **αποδεχόμενα έτσι τα καταπιεστικά, για όλες και όλους, όρια του φύλου και υπονομεύοντας την ελεύθερη αυτοπραγμάτωση όλων.**

Επιπλέον, όπως ήδη παρατηρήσαμε, η ανισότητα στην περίπτωση του φύλου είναι εγγενής αφού «τα φύλα», όπως τα γνωρίζουμε σήμερα, είναι εξ ορισμού άνισα. Αυτός είναι και ο λόγος ύπαρξης της σχετικής διχοτομίας. **Συνεπώς, το να διεκδικούμε ισότητα, μεταξύ των εγγενώς άνισων, μοιάζει με οξύμωρο σχήμα,** όπως υποστηρίζει η C. MacKinnon (1998: 295). Προσθέτοντας εύστοχα, ότι, ενδεχομένως, αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο αντιμετωπίζουμε τόσες δυσκολίες για την επίτευξή της.

Συνεπώς, αφού, βασική λειτουργία του φύλου είναι η ιεράρχηση των υποκειμένων, η προώθηση της επίλυσης του προβλήματος της μειωμένης παρουσίας γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο θα πρέπει να μην περιοριστεί σε διεκδικήσεις που επικεντρώνονται στην αύξηση του αριθμού των γυναικών, σεβόμενη τα όρια του φύλου, αλλά να στοχεύσει στην αλλαγή της σχέσης του φύλου με την πολιτική. Γιατί προβληματική δεν είναι η σχέση των γυναικών με την πολιτική, αλλά πρωτίστως η σχέση του φύλου με τη δημοκρατία. Είναι λοιπόν απολύτως θεμιτό να στοχεύσουμε στην αύξηση της πολιτικής εμπλοκής των γυναικών γενικά, αλλά και του αριθμού γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων για να χτυ-

πήσουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό. Όμως, ως προς το δεύτερο, as αποφύγουμε στο λόγο μας την παγίδα που υπονοεί ότι, αφενός, οποιαδήποτε γυναίκα αντιπροσωπεύει τις γυναίκες και τα όποια συμφέροντά τους: **Το να είναι κανείς γυναίκα δεν αποτελεί πολιτική/ιδεολογική θέση, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά αντισεξιστική αντίληψη της πραγματικότητας.** Και αφετέρου, **ναι μέτρα για περισσότερες γυναίκες στο πολιτικό προσκήνιο, αλλά με απώτερο στόχο την κατάργηση του φύλου ως παράγοντα διαφοροποίησης και ιεράρχησης των πολιτών, μέτρα που εξυπηρετούν βεβαίως τις γυναίκες, αλλά, μακροπρόθεσμα όχι μόνον αυτές, αφού επιπλέον πρέπει να έχουν αντισεξιστικό χαρακτήρα.** Δηλαδή να στοχεύουν στην *ακύρωση* της κοινωνικής βαρύτητας του φύλου, κι έτσι στην ισότητα των υποκειμένων *ανεξαρτήτως φύλου*, προάγοντας ουσιαστικά τη δημοκρατία.

Αν, αντίθετα, με τις διακηρύξεις μας και τις πολιτικές για το φύλο διαιωνίζουμε την αντίληψη ότι γυναίκες και άνδρες είναι (και μπορούν να παραμείνουν) διαφορετικοί μεταξύ τους, με διαφορετικούς ρόλους και οράματα ζωής, ότι έχουν άλλες προτεραιότητες και άλλα να εισφέρουν στην πολιτική διαδικασία, με αυτούς τους όρους, ποτέ δε θα μπορέσουν γυναίκες και άνδρες να συμμετάσχουν ισότιμα στην οικογένεια, και κατ' επέκταση, στην αγορά εργασίας και την πολιτική. Είπαμε ήδη ότι, χωρίς ριζικές αλλαγές στον ιδιωτικό χώρο, χωρίς ανατροπές στους καθιερωμένους έμφυλους ρόλους, δε θα είναι ποτέ δυνατό να συνυπάρξουν γυναίκες και άνδρες ισότιμα στο δημόσιο. **Μόνη ουσιαστική διεκδίκηση ισότητας για τα έμφυλα υποκείμενα είναι αυτή που προάγει τη λογική της δικαιωματικής συμμετοχής όλων στις κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες, με βάση την κοινή, αλλά πολυποικίλη ανθρωπινή ιδιότητα, χωρίς να αποδέχεται ιεραρχήσεις, σύμφυτες με τις διπολικότητες, όπως η σχέση γυναίκες/άνδρες.**

Συνεπώς, ενθουσιωδώς **ναι** στην αύξηση των γυναικών στις πολιτικές δομές, **ναι** στα μέτρα που διευκολύνουν την καταπολέμηση του πολιτικού αποκλεισμού τους, αλλά και αναγνώριση της βαριάς υποχρέωσης που αναλαμβάνουν οι γυναίκες αυτές, αφενός να στοχεύουν πρωταρχικά στη διευκόλυνση της ζωής διαφορετικών κατηγοριών γυναικών σε μια καθημερινότητα που έχει γίνει ιδιαίτερα δύσκολη, **αλλά παράλληλα, να προωθούν τα απαραίτητα μέτρα δημιουργώντας μια προοπτική που να ευνοεί τη σταδιακή μετάλλαξή τους σε μέτρα υπέρ της κατάργησης της διχοτομίας του φύλου.** Το τελευταίο μπορεί να μεθοδευτεί μέσω του τρόπου με τον οποίο προβάλλονται, μέσω της υπογράμμισης του μεταβατικού τους χαρακτήρα, μέσω άλλων, άλλου τύπου παρεμβάσεων με αντισεξιστική στόχευση που θα θεσπίζονται παράλληλα, και μέσω ενός φεμινιστικού λόγου ο οποίος θα τα συνοδεύει, εντάσσοντάς τα σε μια γενικότερη στρατηγική που θα καταγγέλλει τη λογική της γυναικείας «διαφορετικότητας», και έτσι την ανδρική ηγεμονία.

Αρα, όχι στη λογική «πιο πολλές γυναίκες στη Βουλή ή στο δήμο, γιατί ο δήμος είναι διευρυμένο νοικοκυριό», ή γιατί η Βουλή χρειάζεται τη γυναικεία οπτική, όχι στη διαφήμιση της δημιουργίας παιδικών σταθμών για τις εργαζόμενες **μπτέρες,** αλλά για τους γονείς, δηλαδή, **όχι, σε μέτρα πολιτικής που νομιμοποιούν τους παραδοσιακούς ρόλους των γυναικών ως περισσότερο δικούς τους.** Είπαμε ήδη ότι, αν αποδεχτούμε, για παράδειγμα, στο λόγο μας ότι τα παιδιά είναι υπόθεση της μπτέρας και όχι των γονέων, **δεν υπάρχει κανένας απολύτως τρόπος να επιβάλουμε τις γυναίκες ως ισότιμες συμμετόχους στην αγορά εργασίας, στην πολιτική, στις αποφάσεις... παντού.** Τα βαθύτατα άνισα υποκείμενα του ιδιωτικού χώρου δε μπορούν να συνυπάρξουν ως ισότιμοι πολίτες στο δημόσιο. Δεν μπορεί κανείς να επαναλάβει αρκετά τη διατύπωση αυτή.

Σήμερα, σε συνθήκες κρίσης, η επίτευξη της καταπολέμησης του γυναικείου πολιτικού αποκλεισμού χωρίς μέσω αυτής να νομιμοποιήσουμε περαιτέρω το φύλο ως διαιρετική τομή που είναι προβληματική για τη λειτουργία της δημοκρατίας, αποτελεί κρίσιμο στοίχημα. Ένα στοίχημα που οφείλουμε όλες και όλοι να αντιμετωπίσουμε, στο βαθμό που αποδεχόμαστε ότι μακροπρόθεσμα η απάντηση στο θεμελιώδες ερώτημα της πολιτικής που αναφέρεται, όπως ήδη είπαμε, στο *πώς μπορούμε να συμβιώσουμε καλύτερα*, το «καλύτερα», δεν μπορεί παρά να σημαίνει δημοκρατικότερα. Δηλαδή χωρίς προκατασκευασμένες και αποδεκτές διακρίσεις και περιορισμούς, όπως το φύλο.

Είναι φανερό ότι η ριζική αντιμετώπιση του ζητήματος χρειάζεται για να επιτευχθεί, όπως ήδη ελέχθη, πολιτικές για το φύλο και όχι απλώς μέτρα πολιτικής για τις γυναίκες. Γιατί, όπως υποστηρίχτηκε, είναι προβληματική για τη δημοκρατία η σχέση της με το κυρίαρχο σύστημα έμφυλων σχέσεων και όχι με τις γυναίκες. Συνεπώς **στόχος των όποιων πολιτικών για την ουσιαστικοποίηση των πολιτικών δικαιωμάτων, δεν θα πρέπει να είναι η ισότητα των δύο φύλων, αλλά η ισότητα των υποκειμένων ανεξαρτήτως φύλου**. Κάτι τελείως διαφορετικό. Η επιταγή της ισότητας των δύο φύλων μοιάζει μάλιστα εγγενώς ανέφικτη, στο βαθμό που άνδρες και γυναίκες συγκροτούνται εξ ορισμού ως άνισοι,²⁹ ενώ στην όλη λογική της, το τι σημαίνει άνδρας και το τι γυναίκα θεωρείται προφανές και δεδομένο μια για πάντα: **Οι γυναίκες είναι το κατώτερο μέλος ενός δίπολου με συγκεκριμένα «διαφορετικά» χαρακτηριστικά τα οποία αυτά έχουν να εισφέρουν στην πολιτική διαδικασία**.

Οι πολιτικές που αναφέρονται στο φύλο, θα πρέπει συνεπώς να στοχεύουν όχι στην περαιτέρω νομιμοποίηση της καταπιεστικής διχοτομίας με την οποία αυτό, κατά κανόνα, εκφράζεται ως σήμερα, αλλά στο να την υποσκάψουν (Lorber, 2000: 79-95), συνοδευόμενες από την αποφυγή συνθημάτων και πρακτικών που αποδέχονται την ύπαρξη κοινής και ομοιογενούς ταυτότητας της κοινωνικής κατηγορίας στην «απελευθέρωση» της οποίας στοχεύουν, και προσβλέποντας σε συμμαχίες με άλλους φορείς και δυνάμεις με ανατρεπτικά οράματα.

Είναι όμως δυνατό να εναποθέσουμε την υλοποίηση του οράματος της απελευθέρωσης από τα δεσμά του φύλου στο κράτος και σε δομές (πολιτικές) που συνθέτουν κεντρικούς παράγοντες της δόμησης της γυναικείας ταυτότητας ως υποδεέστερης; Μήπως στο πλαίσιο του καθιερωμένου πολιτικού συστήματος οι γυναίκες μπορούν πράγματι να διεκδικήσουν μόνον το σεβασμό της υποτιμημένης «διαφοράς» τους; Μήπως αυτό που θα έπρεπε να γίνει είναι **να απαιτήσουμε την ανα-οριοθέτηση της ίδιας της έννοιας της διαφοράς**; Όλα αυτά αποτελούν ερωτήματα για συζήτηση. Νομίζω πάντως ότι, σημαντικό βήμα για τη διαμόρφωση μιας δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη για όλες και όλους μέσω της καταπολέμησης της ανισότητας, **θα είναι όχι η θεσμοθέτηση και η νομιμοποίηση του φύλου ως παράγοντα διαφοροποίησης, όχι η αναγωγή του σε στοιχείο της ιδιότητας του πολίτη, αλλά αντίθετα, η πραγματική ακύρωση κάθε σημασίας την οποία το φύλο έχει σήμερα, στην πράξη**. Δηλαδή, η κατάργηση των κοινωνικών συμφραζομένων που συγκροτούν το φύλο. Κάτι που προϋποθέτει τη θεσμοθέτηση αντισεξιστικών πολιτικών σε όλους ανεξαιρέτως τους τομείς της κοινωνικής ζωής, αλλά και ένα σχετικό δυναμικό κίνημα που μαχητικά θα τη διεκδικήσει.

Συνοψίζοντας, θα πρέπει να επαναλάβω ότι:

Η σύγχρονη πολιτική ανάλυση, αναφέρεται συνήθως στο φύλο κατά τρόπο απλουστευτικό και απροβλημάτιστο, αγνοώντας τόσο πορίσματα της κοινωνικής ανθρωπολογίας, όσο και κυρίως βασικούς τρόπους εννοιολόγησής του που παραπέμπουν στη φεμινιστική θεωρία,

29. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα (2002) για περαιτέρω ανάπτυξη του θέματος αυτού.

ενώ ακόμη και οι αναλύσεις που εμπνέονται από τις θεωρητικές επεξεργασίες για το φύλο ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων, αποδέχονται άκριτα τη διχοτομία του φύλου ως αδήριτη πραγματικότητα, και κατ' επέκταση τη λογική της γυναικείας διαφορετικότητας. Αναμενόμενο αποτέλεσμα είναι ότι εφαρμόζοντας τις κυρίαρχες ευρωπαϊκές πολιτικές περί «ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές ρυθμίσεις», ερμηνεύεται η ενσωμάτωση στην πράξη (ιδιαίτερα σε χώρες όπως η Ελλάδα), ως κάποια παροχή για κάποιες γυναίκες, ως άλλοθι αναφοράς στο φύλο.

Οι προτάσεις πολιτικών περιλαμβάνουν αναπόφευκτα συγκεκριμένες αναπαραστάσεις σχετικά με το *ποιο* είναι το πρόβλημα προς επίλυση, και με αυτήν την έννοια δομούν το ίδιο το πρόβλημα που στοχεύουν να αντιμετωπίσουν, και μάλιστα κατά τρόπο εξαιρετικά μικρόπνοο και τελικά αδιέξοδο. Ξεχνούν δε ότι **η ανδρική ηγεμονία δεν αποτελεί εξωτερική συνθήκη που καθορίζει τις σχέσεις μεταξύ δύο ήδη διαμορφωμένων ταυτοτήτων (γυναικείας-ανδρικής)**, όπως υπονοείται στην πολιτική ανάλυση, **αλλά είναι η ίδια η διαδικασία δόμησης των ταυτοτήτων αυτών**. Συνεπώς, ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές δεν μπορεί να σημαίνει αποσπασματική αναφορά στις γυναίκες ως άλλοθι σφαιρικότητας, αλλά **ανατρεπτική κριτική** στις βασικές παραδοχές των σύγχρονων δημοκρατικών συστημάτων περί έμφυλης ιδιότητας του πολίτη, και προώθηση ουσιαστικά αντισεξιστικών πολιτικών για την υλοποίησή της.

Βεβαίως, αυτό δείχνει και ότι η ίδια η δόμηση του προβλήματος στην πολιτική ανάλυση και τη διαμόρφωση πολιτικών, και στην προκειμένη περίπτωση *η ανισότητα του φύλου ως πρόβλημα πολιτικής*, είναι και αυτή με μια έννοια πολιτική πράξη. Και αυτό δημιουργεί πρόσθετες ευθύνες σε όλες και όλους, όσες και όσους επιθυμούν να εμπλακούν ενεργά στην πολιτική διαδικασία για να προσφέρουν ουσιαστικά στην αλλαγή της σεξιστικής δομής της κοινωνίας και την κατάργηση της γυναικείας υποτέλειας.

Ερωτήματα προς συζήτηση για τους έμφυλους ρόλους και τις συνέπειές τους:

- Πώς μπορεί το κράτος πρόνοιας να συμβάλει στη μεγαλύτερη εμπλοκή των ανδρών στις οικιακές εργασίες και στη φροντίδα των παιδιών;
- Γιατί μπορεί να «πρέπει» να το κάνει;
- Έχει καμιά σχέση με τη δημοκρατία το ποιος/α φροντίζει τα παιδιά και το σπίτι; Γιατί;
- Τι είδους πολιτικές και τι μέτρα χρειάζονται για την εμπλοκή των ανδρών στις «διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής»;
- Η λεγόμενη «εναρμόνιση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής», σε τι πρέπει να στοχεύει, ώστε να μην λειτουργεί απλώς, όπως τώρα, ως μέσο για να διευκολύνει τις γυναίκες να συνεχίσουν να σηκώνουν όλα τα βάρη;
- Γιατί πρέπει να μοιραστούν οι άνδρες με τις γυναίκες τις διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής;
- Για τα παιδιά είναι θετικό ή όχι το να εμπλέκονται και οι δύο γονείς σε αυτό που (σεξιστικά) αποκαλείται *mothering*, δηλαδή, την καθημερινή «μητρική» φροντίδα;

Πίνακας Ανακεφαλαίωσης V

A. Φύλο και Πολιτικές που το αφορούν

- Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την έννοια «φύλο», αλλά και τη δημοκρατία, καθορίζει το τι είδους μέτρα επιδιώκουμε και θεσμοθετούμε.
- Δεν είναι εύκολη η διάκριση μεταξύ μέτρων πολιτικής που είναι υποστηρικτικά για τις γυναίκες, και άλλων μέτρων που στοχεύουν στην κατάργηση των προτύπων φύλου, παρότι οι συνέπειές τους είναι πολύ διαφορετικές για το φύλο και τη δημοκρατία.
- Οι ευρωπαϊκές πολιτικές για την έμφυλη ισότητα κινδυνεύουν να περιοριστούν στην εξυπηρέτηση της οικονομικής ανάπτυξης, που απαιτεί εκσυγχρονισμό των προτύπων φύλου και όχι στην κατάργησή τους.
- Τα μέτρα που θεσμοθετούνται κατά της ανισότητας που ανάγεται στο φύλο συχνά αντιστρατεύονται τις αλλαγές εκείνες που θα επέτρεπαν τη ριζική αντιμετώπιση του προβλήματος, αφού το δομούν κατά τρόπο περιοριστικό και αδιέξοδο.
- Στόχος των όποιων πολιτικών για και την ουσιαστικοποίηση των πολιτικών δικαιωμάτων δεν θα πρέπει να είναι η ισότητα των δύο φύλων, αλλά η ισότητα των υποκειμένων ανεξαρτήτως φύλου.

B. Φύλο, Έμφυλοι Ρόλοι και Δημοκρατία

- Προβληματική δεν είναι πρωτίστως η σχέση των γυναικών με την πολιτική, αλλά η σχέση του φύλου με τη δημοκρατία.
- Δεν είναι δυνατό να συμβιώσουν ως «ελεύθεροι και ίσοι» πολίτες της δημοκρατίας, γυναίκες και άνδρες με περιχαρακωμένους ρόλους φύλου στον ιδιωτικό χώρο, οι οποίοι μάλιστα αξιολογούνται πολύ διαφορετικά.

Γ. Εναρμόνιση της Επαγγελματικής με την Οικογενειακή Ζωή

- Αν αποδεχτούμε ότι τα παιδιά είναι υπόθεση της μητέρας (κάτι που υποδηλώνεται όταν διακηρύσσεται πως οι παιδικοί σταθμοί φτιάχνονται γι αυτήν), και όχι των πολιτών/γονέων, δεν υπάρχει κανένας απολύτως τρόπος να επιβάλλουμε τις γυναίκες ως ισότιμες συμμετόχους με τους άνδρες στην αγορά εργασίας.
- Η εναρμόνιση της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή δεν πρέπει να θεωρηθεί ως «ζήτημα των γυναικών», αντίθετα, πρέπει να δοθεί έμφαση σε πολιτικές που θα ενθαρρύνουν τους άνδρες να αναλαμβάνουν οικογενειακές ευθύνες.
- Πρέπει να προωθηθούν συστήματα γονικών αδειών κοινά και για τους δύο γονείς.

Δ. Ποσοτώσεις

- Τα μέτρα που προωθούν την αύξηση του αριθμού γυναικών στις δομές λήψεως αποφάσεων, είναι απολύτως θετικά ως μέτρα κατά του πολιτικού αποκλεισμού τους.
- Το να είναι κανείς γυναίκα δεν αποτελεί πολιτική/ιδεολογική θέση, δε συνεπάγεται αναγκαστικά αντισεξιστική αντίληψη της πραγματικότητας.
- Είναι θετικά τα μέτρα για περισσότερες γυναίκες στο πολιτικό προσκήνιο, αλλά με απώτερο στόχο την κατάργηση του φύλου ως παράγοντα διαφοροποίησης και ιεράρχησης των πολιτών.
- Μόνο μέτρα που στοχεύουν στην *ακύρωση* της κοινωνικής βαρύτητας του φύλου, κι έτσι στην ισότητα των υποκειμένων *ανεξαρτήτως φύλου*, προάγουν ουσιαστικά τη δημοκρατία.
- Τα μέτρα όπως οι ποσοτώσεις πρέπει να συνοδεύονται από έναν φεμινιστικό λόγο που θα τα εντάσσει σε μια γενικότερη στρατηγική η οποία θα καταγγέλλει τη λογική της γυναικείας διαφορετικότητας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Συμπερασματικές παρατηρήσεις για το μέλλον της σχέσης φύλου και δημοκρατικής συμβίωσης σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Έμφαση στο γεγονός ότι το φύλο έχει πάντα τόση βαρύτητα όση του αποδίδει η κοινωνία. Συνεπώς, η συνειδητοποίηση ότι, έτσι όπως το βιώνουμε, το φύλο αποτελεί εμπόδιο στην αυτοπραγμάτωση και πηγή διακρίσεων, να συνεπάγεται και τη διαμόρφωση πολιτικών για ριζικές αλλαγές στο σύστημα έμφυλων σχέσεων.

Τι θα έπρεπε να συνοψίσουμε και τι να υπογραμμίσουμε περαιτέρω, φτάνοντας στο τέλος του εισαγωγικού αυτού εγχειριδίου για τη σχέση «Φύλο-Κοινωνία-Πολιτική», και πώς θα έπρεπε να μεθοδευτεί ο επίλογος, ώστε να επιτύχουμε τη λειτουργία του εγχειριδίου ως παράγοντα *προτροπής* για την ενεργό εμπλοκή των αναγνωστριών στην πολιτική διαδικασία, με κεντρικό στόχο να συμβάλουν στην καταπολέμηση της έμφυλης ανισότητας;

Το φύλο όπως είδαμε, αφενός είναι κεντρικό στοιχείο της ατομικότητας που διαμορφώνεται μέσω της κοινωνικοποίησης, ενώ συνδιαλέγεται και συνυπάρχει με άλλα, δομώντας την συνολική αίσθηση του εαυτού. Αφετέρου, και κυρίως, το φύλο αποτελεί βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας που ιεραρχεί τα άτομα και καθορίζει ποιος/α θα απολαμβάνει τι και ποιος/α θα έχει πρόσβαση σε τι (Σκοτ, 1997, Delphy, 2008). Ως σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων δε, είναι καθοριστικό για τις συνθήκες διαβίωσης όλων, τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο.

Συνεπώς, το φύλο έχει πάντα τόση βαρύτητα όση του αποδίδει η κοινωνία. Η συνειδητοποίηση ότι το φύλο, έτσι όπως το βιώνουμε σήμερα, αποτελεί εμπόδιο στην αυτοπραγμάτωσή μας και πηγή διακρίσεων, συνεπάγεται και την ανάγκη διαμόρφωσης μέτρων πολιτικής για ριζικές αλλαγές στο σύστημα έμφυλων σχέσεων. Ωστόσο, ενώ το μέλλον της σχέσης φύλου και δημοκρατικής συμβίωσης των πολιτών σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο αποτελεί εξαιρετικά κρίσιμο ζήτημα, η πολιτική πράξη, εξακολουθεί να αναφέρεται συνήθως στο φύλο κατά τρόπο απλουστευτικό και απροβλημάτιστο, αγνοώντας τόσο επιστημονικά πορίσματα, όσο και φεμινιστικές θεωρήσεις, και έτσι αποδέχεται άκριτα τη διχοτομία του φύλου ως αδήριτη πραγματικότητα, και κατ' επέκταση τη λογική της γυναικείας «διαφορετικότητας».

Το αναμενόμενο αποτέλεσμα είναι ότι τα μέτρα πολιτικής που εφαρμόζονται, συνήθως εναρμονίζονται απόλυτα με τις κυρίαρχες ευρωπαϊκές κατευθύνσεις περί *ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου* σε όλες τις πολιτικές. *Ενσωμάτωση* που όμως σημαίνει συνήθως στην πράξη (ιδιαίτερα σε χώρες όπως η Ελλάδα), κάποια παροχή για κάποιες γυναίκες ως άλλοθι αναφοράς στο φύλο. Έτσι, το φύλο συνεχίζει απρόσκοπτα να λειτουργεί κοινωνικά ως μορφή ανισότητας που αναπαράγεται από γενιά σε γενιά, με πιο σύγχρονους ενδεχομένως τρόπους.

Αλλά η δημοκρατία δε μπορεί να συνυπάρχει με καμιά μορφή θεσμοθετημένης και αποδεκτής ανισότητας, όπως είναι το φύλο. **Η δημοκρατία νοείται μόνο ως συνεχής αγώνας για βελτίωση**, ενώ το πολιτικό ερώτημα για το φύλο, συμπυκνώνεται στον τρόπο με τον οποίο **θα διατυπωθούν οι όποιες έμφυλες διεκδικήσεις, έτσι ώστε να προάγουν το όραμα της δημοκρατικής συμβίωσης όλων ανεξαρτήτως φύλου, και όχι να στοχεύουν απλώς σε διευκολύνσεις στην άσκηση γυναικείων ρόλων**. Ή στην απλή μετατόπιση στα όρια γυναικείου και ανδρικού ρόλου. Διότι το τελευταίο, νομιμοποιεί τελικά περαιτέρω την αντίληψη ότι είναι αποδεκτό να υπάρχουν διαφορετικές κατηγορίες πολιτών, και καταλήγει βεβαίως να παγιώνει τη θέση των γυναικών σε αυτή των πολιτών Β΄ κατηγορίας.

Η αντίφαση μεταξύ της υποτέλειας που επιφυλάσσεται στις γυναίκες και της οικουμενικής ισότητας των δικαιωμάτων, η οποία αφορά τους «ελεύθερους και ίσους» πολίτες, θεωρητικά ανεξαρτήτως φύλου, δείχνει καθαρά ότι **προβληματική είναι η σχέση της δημοκρατίας με το σύστημα έμφυλων σχέσεων, και όχι «απλώς» με τις γυναίκες**. Συνεπώς, υποδεικνύει και την κατεύθυνση την οποία θα πρέπει να έχουν οι πολιτικές καταπολέμησης του πολιτικού αποκλεισμού των γυναικών, που δε μπορεί αποσπασματικά να απευθύνονται σε μία από τις εκφράσεις της γυναικείας κοινωνικής κατωτερότητας σαν να είναι αυτή η γενεσιουργός αιτία.

Αν, δηλαδή, ο πολιτικός αποκλεισμός των γυναικών είναι προβληματικός για τη δημοκρατία, αυτός δεν καταπολεμάται *ουσιαστικά* με παρεμβάσεις σε μία από τις επιπτώσεις του (μικρότερος αριθμός γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων). Αντίθετα, η προωθούμενη λογική της *γυναικείας διαφορετικότητας* -που κατά ειρωνικό τρόπο αποτελεί και φεμινιστικό ιδεολόγημα- βολεύει την καθιερωμένη πολιτική ανάλυση γιατί δεν αναταράσσει τις παραδοχές της, της επιτρέπει να προσθέτει απλώς στο ήδη υπάρχον σώμα των δεδομένων της μια άλλη, πρόσθετη παράμετρο. Έτσι, η γυναικεία «διαφορετικότητα» αποτελεί κατά κανόνα **αδιαμφισβήτητο σημείο αναφοράς, δεδομένο που δεν εξετάζεται, μένει έξω από τη θεωρία, δεν προβληματίζει και κατευθύνει πολιτικές που, στο όνομα της καταπολέμησης της ανισότητας, τελικά οδηγούν στον εκσυγχρονισμό της γυναικείας υποτέλειας και όχι στην ουσιαστική εξάλειψή της**.

Συνεπώς, είναι απλοϊκές και παραπλανητικές οι κυρίαρχες θεωρήσεις που επικεντρώνονται στη «διαφορά των φύλων» ως αυταπόδεικτη προϋπάρχουσα πραγματικότητα η οποία δημιουργεί πρόβλημα για τη δημοκρατία, αλλά και η οποία θα πρέπει να γίνει αποδεκτή ως βάση πολιτικών ρυθμίσεων. Και είναι απλοϊκές και παραπλανητικές διότι ξεχνούν ότι η «**διαφορά**» αυτή εκφράζεται και, κυρίως, **δομείται ως κοινωνική ιεράρχηση, ως σχέση υποτέλειας, και γι αυτό πολιτικά πρέπει να αμφισβητηθεί, και όχι να νομιμοποιηθεί περαιτέρω**. Το γεγονός ότι δεν αμφισβητείται, αντίθετα μάλιστα αποτελεί κοινό τόπο που «αξιοποιείται», στην Ελλάδα ιδιαίτερα, και στον **πολιτικό λόγο γυναικών πολιτικών** με φιλογυνικές θέσεις, αποτελεί ουσιώδες πολιτικό πρόβλημα. Αυτό συμβαίνει διότι ο (απλουστευτικός) **τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν οι πολιτικοί και οι ειδικοί της πολιτικής ανάλυσης την έννοια της «διαφοράς των φύλων» και το ίδιο το φύλο, είναι προφανώς καθοριστικός για το είδος των πολιτικών ισότητας που προκρίνουν**.

Αν σημείο αναφοράς για την καταπολέμηση της έμφυλης ανισότητας είναι οι συστατικές αρχές της δημοκρατίας, τότε βασική δημοκρατική στόχευση στη σημερινή συγκυρία θα έπρεπε να είναι η ενίσχυση της ουσιαστικής αδιαφορίας προς το συγκεκριμένο φύλο των πολιτών και στην πράξη, ώστε η τυπική πολιτική ισότητα να μην εμποδίζεται από την κοινωνική ανισότητα που ανάγεται στο φύλο. Το ερώτημα είναι *πώς θα επιτευχθεί αυτή*, όταν το φύλο αποτελεί βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας ως θεσμοθετημένη διχοτομική μορφή ιεράρχησης; Και

με ποιο τρόπο μπορεί πολιτικά να αμφισβητηθεί ως τέτοια, πράγμα απαραίτητο, στο βαθμό που αποτελεί προϋπόθεση για την ουσιαστική αποδέσμευση της ιδιότητας του πολίτη από το φύλο;

Είναι θεμιτό να υποθέσει κανείς ότι τα προβλήματα που εντοπίζονται στη δημοκρατική πράξη και ανάγονται στην έμφυλη ανισότητα (όπως η πολιτική «υποαντιπροσώπηση» των γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων), οφείλονται **στην αδυναμία να γίνουν οι γυναίκες ως γυναίκες ισότιμα μέλη της δημοκρατικής κοινωνίας, αφού η μειονεξία που είναι σύμφυτη με το φύλο τους είναι αδύνατο να συνυπάρξει με την ουσιαστική κατοχή της ιδιότητας του πολίτη**. Δείκτης, αλλά και έκφραση της κατωτερότητας στην κοινωνική τους θέση, η μειωμένη αυτή παρουσία -που αποτελεί όντως πρόβλημα για τη δημοκρατία και που όντως χρήζει πολιτικών παρεμβάσεων- παραπέμπει στους πολλαπλούς δομικούς και ιδεολογικούς αποκλεισμούς των γυναικών και στα διαφοροποιημένα πρότυπα ζωής, ανάλογα με το φύλο, τα οποία νομιμοποιεί η αντίληψη περί διαχωρισμού ιδιωτικού και δημόσιου χώρου. Είναι αξιοσημείωτο και προβληματικό για τη σύγχρονη δημοκρατία το ότι μια κοινωνική κατηγορία που ιστορικά αποκλείσθηκε από το δημόσιο χώρο *λόγω του φύλου της*, τελικά απέκτησε ισονομία και ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων ως φορέας των ίδιων εκείνων ιδιοτήτων που την απέκλειαν.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι γυναίκες συστηματικά περιθωριοποιούνται, αφού, παρά τις αλλαγές που σημειώνονται στα πρότυπα και τους ρόλους, εξακολουθούν να κοινωνικοποιούνται έτσι ώστε να συμμετέχουν λιγότερο στην πολιτική διαδικασία από τους άνδρες: Όλες οι σχετικές εμπειρικές έρευνες στην Ελλάδα, και όχι μόνο, τεκμηριώνουν την υπόθεση ότι οι γυναίκες δηλώνουν χαμηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον, ενημερώνονται λιγότερο για πολιτικά θέματα, ανταλλάσσουν πολιτικές απόψεις σε μικρότερο βαθμό, έχουν πιο διαδεδομένη αίσθηση αναποτελεσματικότητας και ματαιότητας σχετικά με την ενδεχόμενη παρέμβασή τους κ.ά. (Παντελίδου Μαλούτα, 1992, Παντελίδου Μαλούτα, 2012). Στοιχεία που προφανώς δεν μας εκπλήσσουν.

Η μειωμένη παρουσία τους στις δομές λήψης αποφάσεων είναι *μία* από τις εκφράσεις της αλλοτριωμένης σχέσης τους με την πολιτική, και ίσως όχι η πιο σημαντική. Εξάλλου, είναι αναμενόμενο ότι οι κοινωνικά υποτελείς, με όποιους όρους και αν εννοιολογήσουμε την υποτέλεια, ταξικούς, εθνοτικούς, θρησκευτικούς, φυλετικούς κ.ά., θα υστερούν σε παρουσία στις εξουσιαστικές δομές. Βεβαίως, δεν εννοιολογώ τη μειωμένη αυτή παρουσία με όρους αντιπροσώπησης, διότι **δεν θεωρώ με τα δεδομένα του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος και με βάση τις αρχές της δημοκρατίας, ότι οι γυναίκες που βρίσκονται σήμερα στη Βουλή εκπροσωπούν τις γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία**. Εκπροσωπώ σημαίνει αναφέρομαι και λογοδοτώ στην κατηγορία από την οποία απορρέω, προϋποθέτει την ύπαρξη δομών και διαδικασιών επιλογής εκπροσώπων της συγκεκριμένης κατηγορίας, στοιχεία που προφανώς δεν υπάρχουν και δε μπορούν να υπάρξουν στη σημερινή δημοκρατία.³⁰ Επιπλέον, η φυσική παρουσία γυναικών στη Βουλή, για παράδειγμα, δεν εγγυάται ότι το φύλο θα αποτελέσει ουσιαστική παράμετρο της διαμόρφωσης πολιτικών. **Γιατί βέβαια, δεν είναι οι γυναίκες, αλλά οι φεμινίστριες (και οι φεμινιστές ενδεχομένως), αυτές και αυτοί που θα προκαλέσουν αλλαγές στην πολιτική αντιμετώπιση του φύλου. Το φύλο του ή της πολιτικού καθόλου δεν προδικάζει αναγκαστικά και το φύλο της πολιτικής, ειδικά όταν αναφερόμαστε σε πολιτικές που πάνε κόντρα στο υποτιθέμενο αυτόνοπτο.**

30. Βλ. την τεκμηριωμένη συμβολή στον σχετικό θεωρητικό διάλογο της Ε. Βαρίκα (1995). Το θέμα αυτό, στο πλαίσιο μιας συζήτησης περί ποσοστώσεων, αναπτύσσεται περισσότερο στο εγχειρίδιο του ίδιου εκπαιδευτικού υλικού με τίτλο: «*Δομές Πολιτικής Εξουσίας*».

Τελικά, η σημερινή δημοκρατία στη συσχέτισή της με το φύλο, μάς προκαλεί να αποδεχτούμε την αναγκαιότητα κατάργησης προτύπων φύλου και αδιαπέραστων ταυτοτήτων ως **απαραιτήτη προϋπόθεση** για τον ουσιαστικό εκδημοκρατισμό της κοινωνίας και της κοινωνικής συμβίωσης. Κάτι που ενδεχομένως θα μας επιτρέψει να αμφισβητήσουμε και άλλα θεωρητικά «δεδομένα» και παγιωμένους τρόπους σκέψης, αναγνωρίζοντας ότι τα όρια του εφικτού είναι συχνά πολύ ευρύτερα από τη φαντασία μας. **Διότι για να φανταστούμε ένα πιο «δίκαιο» μέλλον για όλους και όλες, αυτό θα πρέπει να είναι και χωρίς φύλο, όπως το γνωρίζουμε σήμερα.** Με την ίδια έννοια με την οποία η φυλή, χάνοντας κάθε βαρύτητα ως ουσιώδης βιολογική διαφορά, έχει χάσει κάθε ηθική νομιμοποίηση ως παράγοντας διάκρισης υποκειμένων και ομάδων, έτσι και το φύλο πρέπει να αποδεσμευτεί πολιτικά (μέσω μέτρων πολιτικής) από τη ρητή ή άρρητη «φυσικοποιημένη» πρόσληψή του για να πάψει να λειτουργεί για τις γυναίκες ως παράγοντας αποκλεισμού και υποτέλειας.

Ενώ οι γυναίκες γενικά, αλλά και στην Ελλάδα ειδικότερα, πέτυχαν πάρα πολλά στη διάρκεια του 20ού αιώνα, αυτά συγχρόνως είναι και πολύ λίγα. Γιατί οι σημαντικές αλλαγές που σημειώθηκαν είναι αμφίβολο αν είναι ουσιώδεις ως προς τον εξουσιαστικό και ιεραρχικό χαρακτήρα του συστήματος έμφυλων σχέσεων, ενώ παράλληλα ο εκσυγχρονισμός της υποτέλειας ο οποίος επιτεύχθηκε, δεν ευνοεί την αμφισβήτηση από την πλευρά των γυναικών. Γι' αυτό και δε βλέπουμε πλέον την ύπαρξη ενός δυναμικού φεμινιστικού κινήματος. Η δε παράταση της ζωής του εξουσιαστικού συστήματος έμφυλων σχέσεων είναι αυτή που τελικά, καθορίζει την επιβίωση της γυναικείας κατωτερότητας σε όλους τους τομείς. Ιδιαίτερα μάλιστα στον τομέα της απασχόλησης, όπου, εκτός των άλλων, οι γυναίκες επιβαρύνονται και από τους πάντα δικούς τους παραδοσιακούς ρόλους, σε συνδυασμό με τους νεοαποκτηθέντες, των οποίων η άσκηση γίνεται πρωτίστως κοινωνικά αντιληπτή ως συμπληρωματική του «οικογενειακού μισθού» των ανδρών, και αμείβεται ανάλογα.

Είναι γεγονός ότι, χωρίς την αμφισβήτηση της διάκρισης ιδιωτικού/δημόσιου χώρου, χωρίς κατάργηση της έμφυλης κατανομής κοινωνικών ρόλων δεν υπάρχει περίπτωση να διαμορφωθούν ισότιμες έμφυλες σχέσεις στην αγορά εργασίας. Το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι κατά πόσο η καταπολέμηση του σεξισμού στην αγορά εργασίας είναι τελικά εφικτή μακροπρόθεσμα στις παρούσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Αν η ανάπτυξη ενός κράτους πρόνοιας αποτελεί, δυνητικά και υπό προϋποθέσεις, αισιόδοξη απάντηση στο ερώτημα αυτό, τα χτυπήματα που δέχονται οι κοινωνικές παροχές, ιδιαίτερα σήμερα σε συνθήκες κρίσης, αποτελούν στοιχεία μιας απάντησης που δε μπορεί παρά να είναι βαθύτατα απαισιόδοξη.

Γνωρίζουμε ότι η δημοκρατία για να λειτουργήσει χρειάζεται ελεύθερους, αυτόνομους, μορφωμένους συμμετοχικούς πολίτες. Πρέπει, συνεπώς, να τους και τις διαμορφώσει. Ως προς το φύλο, το βασικό εμπόδιο είναι η διχοτομία με την οποία το αντιλαμβανόμαστε και το βιώνουμε, μια διχοτομία εξ ορισμού ιεραρχική, η οποία είναι κοινωνικά καθορισμένη, παρότι σε επίπεδο άρρητης αποδοχής την ανάγουμε στη φύση. Η ταύτιση του γυναικείου με τη φύση καθόρισε και τη θέση των γυναικών ως πολιτών Β' κατηγορίας. Αυτό που αποκαλούμε «διαφορά των φύλων» όμως, συμπυκνώνεται, όπως ήδη είδαμε, σε μια κοινωνική σχέση εξουσιαστική και ιεραρχική. Για να την καταπολεμήσουμε, η μόνη ριζική λύση είναι να καταργήσουμε την ίδια τη διχοτομία, την κατάταξη δηλαδή όλων σε μία από δύο κατηγορίες που αντιλαμβανόμαστε ως δεδομένες και προφανείς.

Με αυτήν την έννοια δεν αρκούν τα μέτρα ισότητας διότι προβάλλουν ως αδιέξοδα, ως μη επαρκή για τον «εκδημοκρατισμό της δημοκρατίας». Αυτό που επιβάλλεται είναι **πολιτικές για την απελευθέρωση από τα δεσμά του φύλου.** Μόνο τότε η ισότητα μπορεί να αφορά όλες και

όλους τους έμφυλους πολίτες, στον βαθμό που δεχόμαστε ότι η δημοκρατία σημαίνει πολύ περισσότερα από την ισονομία: Περιλαμβάνει στις αξίες που την καθορίζουν, τόσο την ισότητα (κράτος δικαίου για όλους/ες), όσο και την ελευθερία, με την έννοια της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας όλων, πέρα από οποιουσδήποτε περιορισμούς.

Παράλληλα όμως, επειδή οι πολιτικές για την ισότητα συμβάλλουν στην εμβάθυνση της δημοκρατίας μόνο αν στοχεύουν σε μια ιδιότητα του πολίτη που θα αποκλείει *μόνο* τους αποκλεισμούς, χρειάζεται *επιπλέον* να μεθοδευτούν αντίστοιχες διαδικασίες σε τομείς που αφορούν κατηγορίες πέραν του φύλου, όπως: η τάξη, η εθνότητα, η φυλή, οι σεξουαλικές προτιμήσεις, κατηγορίες με τις οποίες είναι φανερό ότι διαπλέκεται η καταπίεση που ανάγεται στο φύλο, και η διαπλοκή αυτή, είναι όπως είδαμε, αυτή που ορίζει τις συνθήκες της ζωής όλων.

Τα παραπάνω δείχνουν ίσως ότι και η ίδια η δόμηση της «έμφυλης ισότητας» είναι και αυτή πολιτική πράξη, όπως ήδη σημειώσαμε. Θα πρέπει συνεπώς να ενθαρρυνθούν, με ποικίλους τρόπους, πολλές γυναίκες, ενημερωμένες και κριτικές, ώστε να εμπλακούν στον δημόσιο χώρο αποφασισμένες να κάνουν τη «διαφορά», έχοντας αμφισβητήσει καθιερωμένους τρόπους σκέψης και καλοπροαίρετες συνταγές υπέρ των γυναικών. Συνταγές που δεν είναι αρκετές, όπως είδαμε, στο βαθμό που δεν προκρίνουν την κατάργηση των παραδοσιακών έμφυλων προτύπων φύλου, αλλά απλώς την ελάφρυνση των γυναικών, ώστε να σηκώνουν με βοήθεια το πάντα δικό τους φορτίο. Έτσι όμως, ποτέ δεν θα καταφέρουμε να συμβιώσουμε όλες και όλοι ως ουσιαστικά ισότιμοι πολίτες. Όσες και όσοι ασχολούνται ενεργά με την πολιτική διαδικασία και συμβάλλουν στην προώθηση συγκεκριμένων μέτρων, πρέπει συνεπώς να έχουν συνείδηση ότι η **αντίληψη περί φύλου που νομιμοποιείται μέσω των μέτρων πολιτικής για τις γυναίκες μπορεί τελικά να υποσκάπτει τη ριζική επίλυση του προβλήματος της έμφυλης ανισότητας, ένα πρόβλημα που είναι ουσιώδες για την απάντηση στο κεντρικό ερώτημα της πολιτικής, το οποίο αναφέρεται στο *πώς μπορούμε να συμβιώσουμε καλύτερα*;** Με προφανή απάντηση ότι, **μόνο ως ισότιμοι/ες και μόνο δημοκρατικά, μπορούμε να συμβιώσουμε καλύτερα.** Κάτι που σημαίνει απαραίτητως και χωρίς φύλο, όπως το γνωρίζουμε σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλιογραφικός Οδηγός για Περαιτέρω Εμβάθυνση

- Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α., (επιμ.) (1997), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια (ιδιαίτερα την Εισαγωγή).
- Connell, R.W., (2006), *Το κοινωνικό φύλο*, (πρόλογος Δ. Κογκίδου, Φ. Πολίτης), Αθήνα: Επίκεντρο.
- Μποντελό, Κρ. Εσταμπλέ, Ρ., (2009), *Κορίτσια: Διαφορές ναι, ανισότητες όχι*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2002), *Το φύλο της δημοκρατίας*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2010), «Η “ανισότητα των φύλων” ως πρόβλημα πολιτικής: Άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης», στο: Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, Ε. Παπαταξιάρχης, (επιμ.), *Φύλο, και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα, Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 257-273.
- Παπαταξιάρχης, Ε., (1992), «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο: Ε. Παπαταξιάρχης, Θ., Παπαδέλλης, *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Καστανιώτης\Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 11-98.
- Σκοτ, Τζ. Ου., (1997), «Το φύλο: Μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο: Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 285-328.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

α) Ελληνόγλωσσες

- Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α., (επιμ.) (1985), *Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα: Γνώση.
- Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α., (επιμ.) (1997), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αβδελά, Ε., (2006), «Το φύλο στην ιστοριογραφία: Ένα δυο πράγματα που ξέρω για αυτό», *Σύγχρονα Θέματα*, 94, σσ. 38-42.
- Αβδελά, Ε., (2011), «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς», *Σύγχρονα Θέματα*, 115.
- Αθανασάτου, Γ., (1995), «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους», στο: Κ. Σπανού, (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα: Σάκουλας, σσ. 295-307.
- Αλονζο, Ρ., Angeloff, Τ., (2008), «Εργασία, οικογένεια, φύλο: Αμφίδρομη σχέση», στο: Μ. Μαρουσι, (επιμ.), *Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες: τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 485-495.
- Αρκουμάνη, Σ., (2006), *Ταυτότητες φύλου στην οικογένεια: Ο ρόλος των γονιών*, <http://1kesyp-v.thess.sch.gr/eisigiseis/Esperidas/O60531EishghshArkoumanh.pdf>
- Βαρίκα, Ε., (1992), «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο: Ε. Λεοντίδου, S. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σσ. 67-80.

- Βαρίκα, Ε., (1995), «Επανάδρυσση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας; Το αίτημα της ισόριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων», *Σύγχρονα Θέματα*, 57, σσ. 42-58.
- Βαρίκα, Ε., Σκλαβενίτη, Κ., (ανθολόγηση, μετάφραση, σχόλια) (1981), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά: Σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος*, Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών.
- Βαρίκα, Ε., (2000), «Παρίας: μια μεταφορά του αποκλεισμού», στο: Ε. Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, σσ. 84-102.
- Baudelot, Ch., Establet, R., (2006), «Τάξεις όλων των φύλων», στο: Μ. Μαρουαί, (επιμ.), *Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες: Τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Βοσινιάδου, Τ., (2001), «Κι ύστερα μου λες εσύ για την καλή ζωή. Η αμφιθυμία στη σχέση μητέρας και κόρης», στο: Χ. Ιγγλέση, (επιμ.), *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα*, Αθήνα: Οδυσσέας, σσ. 129-160.
- Connell, R.W., (2006), *Το κοινωνικό φύλο*, (πρόλογος: Δ. Κογκίδου, Φ. Πολίτης), Αθήνα: Επίκεντρο.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β., Σακκά, Δ., Ψάλτη, Α., Φρόση, Λ., Αρκουμάνη, Σ., Στοιγιαννίδου, Α., Συγκολλίτου, Ε., (2000), *Ταυτότητες φύλου και επιλογές ζωής: Τελική Έκθεση, Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ψυχολογίας, ΑΠΘ και Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Υπουργείο Παιδείας (ΕΠΕΑΕΚ-Ενέργεια 3.2β)*.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β., (2003), «Ο παράγοντας φύλο στην ελληνική σχολική πραγματικότητα: συνοψίζοντας τα ερευνητικά αποτελέσματα», στο: ΚΕΘΙ, *Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα: προωθώντας παρεμβάσεις για την ισότητα των φύλων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*, ΕΠΕΑΕΚ II, Αθήνα: ΚΕΘΙ, σσ. 271-278.
- Ιγγλέση, Χ., (1990), *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Ιντζεσίλογλου, Ν., (1983), *Η κοινωνικοποίηση του ατόμου*, Αθήνα: Παρατηρητής.
- Jaspar, M., (2008), «Η βία κατά των γυναικών: Δύσκολη αναγνώριση», στο: Μ. Μαρουαί, (επιμ.), *Μ. Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες: τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 196-206.
- Μαραγκουδάκη, Ε., (2000), *Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων: Παιδικά αναγνώσματα στο νηπιαγωγείο*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μεταξάς, Α.-Ι., (1976), *Πολιτική κοινωνικοποίηση*, Αθήνα: Ολκός.
- Μποκ, Γκ., (1997), «Ιστορία των γυναικών και ιστορία του φύλου: Όψεις μιας διεθνούς συζήτησης», στο: Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α., (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 411-450.
- Μποντελό, Κρ. Εσταμπλέ, Ρ., (2009), *Κορίτσια: Διαφορές ναι, ανισότητες όχι*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (1987α), *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (1987β), «Γυναίκες και πολιτική/Γυναίκες και Πολιτική Επιστήμη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 65, σσ. 3-22.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (1988), «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», στο: Θ. Μαλούτας, Δ. Οικονόμου, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, σσ. 183-220.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (1991), «Οι έφηβοι της "αλλαγής"», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 80, σσ. 41-69.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (1992), *Γυναίκες και πολιτική*, Αθήνα: Gutenberg.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (1996), «Πολιτική ταυτότητα, γυναικεία υποκειμενικότητα και δημοκρατία», στο: Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος, (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα: ΕΕΠΕ/Θεμέλιο, σσ. 338-362.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2002), *Το φύλο της δημοκρατίας*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2006), *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου/Μισός αιώνας γυναίκες στη Βουλή*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2010), «Η "ανισότητα των φύλων" ως πρόβλημα πολιτικής: Άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης», στο: Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, Ε. Παπαταξιάρχης, (επιμ.), *Φύλο, και*

κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα, Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 257-273.

- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2012), *Πολιτική Συμπεριφορά: Θεωρία, Έρευνα και Ελληνική Πολιτική*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παπαγιαννάκη, Μ., Φραγκουδάκη, Α., (1989), «Μήπως το καινούργιο 'δικό μας δωμάτιο' έχει ένα μπαλκόνι που βλέπει στο γκρεμό;», *Δίνη*, 4, σσ. 9-11.
- Παπαταξιάρχης, Ε., (1992), «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο: Ε. Παπαταξιάρχης, Θ., Παπαδέλλης, *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Καστανιώτης/Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 11-98.
- Puech, I., (2008), «Η μη κατανομή της οικιακής εργασίας», στο: Μ. Maguani, Μ., (επιμ.), *Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες: τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 231-240.
- Σκοτ, Τζ. Ου., (1997), «Το φύλο: Μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο: Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α., (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 285-328.
- Στρατηγάκη, Μ., (2007), *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Τεντοκάλη, Β., (1991), "Η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων", *Σύγχρονα Θέματα*, 45, 14, σσ. 101-106.
- Τσιγκρής, Α., (1996), *Βιασμός: Το αθέατο έγκλημα*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Φραγκουδάκη, Α., (1987), «Γλώσσα λανθάνουσα;», *Δίνη*, 2, σσ. 27-28.
- Φραγκουδάκη, Α., (1988), «Γλώσσα λανθάνουσα 2: Η θυγάτηρ της Εύας και το επικρατέστερο γένος», *Δίνη*, 3, σσ. 82-85.
- Φραγκουδάκη, Α., (1989), «Γλώσσα λανθάνουσα 3: ή γιατί δεν υπάρχουν βουλευτριες παρά μόνο χορεύτριες», *Δίνη*, 4, σσ. 42-44.
- Χαραλάμπης, Δ., (1998α), *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα.
- Χαραλάμπης, Δ., (1998β), «Η δημοκρατία στο τέλος του αιώνα: Μεταεθνικές προοπτικές και κίνδυνοι», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 96-97, Β' - Γ' 1998, σσ. 311-330.
- Wetherell, M. (επιμ.) (2005), *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ψευδωνύμου, Χ., (1992), «Κραυγές και ψίθυροι»: Για το λεσβιακό ζήτημα στην Ελλάδα», στο: Ε. Λεοντίδου, Σ. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σσ. 81-90.

β) Ξενόγλωσσες

- Arblaster, A., (1991), *Democracy*, Milton Keynes, Open University Press.
- Bacchi, C.L., (1999), *Women, policy and politics*, London: Sage.
- Beauvoir, S. de, (1949), *Le deuxième sexe*, Paris: Gallimard (2.vol.).
- Berger, P. Luckmann, T., (1981), *The social construction of reality*, Hardsmonworth, Penguin.
- Bock, G., James S., (eds) (1992), *Beyond equality and difference*, London: Routledge.
- Bourdieu, P., (1998), *La domination masculine*, Paris: Seuil.
- Bourque, S., Grossholtz, J., (1984), "Politics an unnatural practice: Political Science looks at female participation", in: J. Siltanen, M. Stanworth, (eds), *Women and the public sphere*, London: Hutchinson, pp. 103-122.
- Bryson, V., (1999), *Feminist debates*, London: Macmillan.
- Butler, J., (1990), *Gender trouble*, London: Routledge.
- Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E., Stokes, D.E., (1960), *The American voter*, NewYork: Wiley.
- Chanter, T., (1999), "Beyond sex and gender: On Luce Irigaray's This sex which is not one", in: D. Welton, (ed), *The body: Classic and contemporary readings*, Oxford: Blackwell, pp. 361-375.

- Chodorow, N., (1980), "Gender relations and difference in psychoanalytic perspective", in: H. Eisentein, A. Jardine, (eds), *The future of difference*, Boston: G.K. Hall, pp. 3-19.
- Cohen, J., (1999), "Changing paradigms of citizenship and the exclusiveness of the demos", *International Sociology*, 14,3, pp. 245-268.
- Connell, R.W., (1995), *Masculinities*, Cambridge: Polity Press.
- Cornell, D., (1991), *Beyond accommodation: Ethical feminism, deconstruction and the law*, London: Routledge.
- Coveney, L., Kay, L., Jackson, M., Jeffreys, S., Mahony, P.,(1984), *The sexuality papers: Male sexuality and social control of women*, London: Hutchinson.
- Crosby, Ch., (1992), "Dealing with differences", in: J. Butler, J.W. Scott, (eds.), *Feminists theorize the political*, London: Routledge, pp. 130-143.
- Davis, K., (1997), "Embody-ing theory: Beyond modernist and postmodernist readings of the body", in: K., Davis, (ed.) *Embodied Practices: Feminist perspectives on the body*, London: Sage, pp. 1-23.
- Delphy, Ch., (2003), "Par où attaquer le 'partage inégal' du 'travail domestique?'", *Nouvelles Questions féministes*, 22/3, pp. 47-72.
- Delphy, Ch., (2008), *Classer, dominer: Qui sont les "autres"?*, Paris: La fabrique.
- Dworkin, A., (1981), *Pornography: Men possessing women*, London: The Women's Press.
- Elshtain, J.B., (1974), "Moral woman and immoral man: A consideration of the public-private split and its political ramifications", *Politics and Society*, 4,4, pp. 453-473.
- Flax, J., (1993), *Disputed subjects*, London: Routledge.
- Foucault, M., (1976), *Histoire de la sexualité, vol. 1: La volonté de savoir*, Paris: Gallimard.
- Fuss, D., (1990), *Essentially speaking: Feminism, nature and difference*, London: Routledge.
- Glover, D., Kaplan, C., (2000), *Genders*, London: Routledge.
- Goot, M. Reid, E., (1975), *Women and voting studies: Mindless matrons or sexist scientism?* London: Sage.
- Harvey, D., (1996), *Justice, nature & the geography of difference*, Oxford: Blackwell.
- Held, V., (1993), *Feminist morality*, Chicago: University of Chicago Press.
- Horrocks, R., (1997), *An introduction to the study of sexuality*, London: MacMillan.
- Lorber, J., (1995), *Paradoxes of gender*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Lorber, J., (2000), "Using gender to undo gender", *Feminist theory*, 1, 1, pp. 79-95.
- Lovenduski, J., Norris, P., (1993), *Gender and party politics*, London: Sage.
- MacKinnon, C., (1982), "Feminism, Marxism, method and state: An agenda for theory", *Signs*, 7, 3, pp. 515-544.
- MacKinnon, C., (1998), "Difference and dominance: On sex discrimination", in: A. Phillips, (ed), *Feminism and politics*, Oxford: Oxford University Press, pp. 295-313.
- Martin, E., (1991), "The egg and the sperm: How science has constructed a romance based on stereotypical male-female roles", *Signs*, 16, pp. 485-501.
- Mouffe, Ch., (ed), (1992), *Dimensions of radical democracy*, London: Verso.
- Mouffe, Ch., (1993), "Liberal socialism and pluralism: Which citizenship?", in: J. Squires, (ed.), *Principled positions: Postmodernism and the rediscovery of value*, London: Lawrence & Wishart, pp. 69-84.
- Okin, S.M., (1979), *Women in western political thought*, Princeton: Princeton University Press.
- Okin, S.M., (1989), *Justice, gender and the family*, New York: Basic Books.
- Pateman, C., (1988), *The sexual contract*, Cambridge: Polity Press.
- Pateman, C., (1989), *The disorder of women*, Cambridge: Polity Press.

- Pateman, C., (1992), "Equality, difference, subordination: The politics of motherhood and women's citizenship", in: G. Bock, S. James, (eds.), *Beyond equality and difference*, London: Routledge, pp. 17-31.
- Phillips, A., (1993), *Democracy and difference*, Cambridge: Polity Press.
- Randall, V., (1982), *Women and politics*, London: MacMillan.
- Randall, V., Waylen, G. (eds) (1998), *Gender, politics and the state*, London: Routledge.
- Renzetti, C., Curran, J., (1992), *Women, men and society*, London: Allyn & Bacon.
- Richardson, D., (1993), "Sexuality and male dominance", in: D. Richardson, V., Robinson (eds), *Introducing women's studies*, London: MacMillan, pp.74-98.
- Rogers, L., (2000), *Sexing the brain*, New York: Columbia University Press.
- Rowbotham, S., (1990), *The past is before us: Feminism in action since the 1960s*, London: Penguin.
- Sapiro, V., (1992), *A vindication of political virtue: The political theory of M. Wollstonecraft*, Chicago: Chicago University Press.
- Segal, L., (1987), *Is the future female? Troubled thoughts on contemporary feminism*, London: Virago.
- Squires, J., (1999), *Gender in political theory*, Cambridge: Polity Press.
- Touraine A., (1994), *Qu'est-ce que la démocratie?*, Paris: Fayard.
- Touraine, A., (2000), *Can we live together?*, Cambridge: Polity Press.
- Vance, C., (1994), "Social construction theory: Problems in the history of sexuality", in, M. Githens, P. Norris, J. Lovenduski, (eds), *Different roles, different voices*, New York: Harper Collins, pp.265-268.
- Verloo, M., (2002), *The development of gender mainstreaming as a political concept for Europe*, Conference on Gender Learning, Leipzig, September 2002.
- Walter, T., Davie, G., (1998), "The religiosity of women in the modern west", *The British Journal of Sociology*, 49,4, pp. 640-660.
- Wittig, M., (1992), *The straight mind and other essays*, Boston: Harvester.
- Young, I.M., (1990), "Polity and group difference: A critique of the ideal of universal citizenship", in: C., Sunstein, *Feminism and political theory*, Chicago: University of Chicago Press, pp. 117-142

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ (ΚΕΘΙ)

Χαρ. Τρικούπη 51 & Βαλτετσίου, 106 81 Αθήνα

Τηλ.: 210 3898000, Fax: 210 3898058

E-mail: kethi@kethi.gr, kethi@gynaikes-politiki.gr

www.kethi.gr, www.gynaikes-politiki.gr

ISBN: 978-960-6737-30-5

Ε.Π.
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ
ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΜΕΛΕΤΗ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης